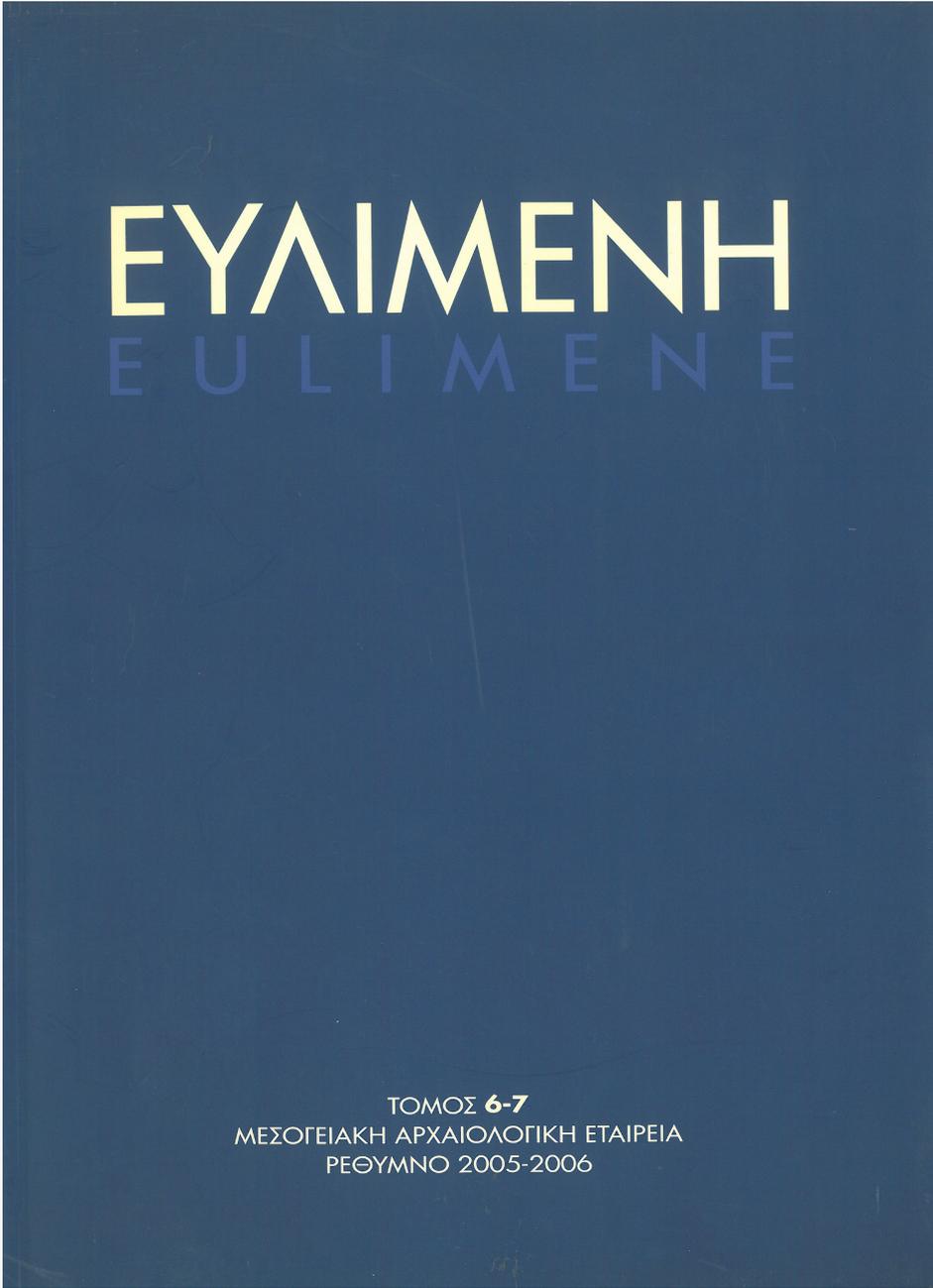

EULIMENE

Vol 6 (2006)

EULIMENE 6-7 (2005-2006)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

EULIMENE

ΤΟΜΟΣ **6-7**
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΡΕΘΥΜΝΟ 2005-2006

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 6-7
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2005-2006

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5 - Β. Χάλη 8

GR 741 00 - Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ-ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)

Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)

Σταυρούλα Οικονόμου (Ρέθυμνο)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN

ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5 - V. Chali 8

GR 741 00 - Rethymnon

PUBLISHING DIRECTORS**EDITORS-IN-CHIEF**

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)

Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)

Stavroula Oikonomou (Rethymnon)

© EYΛIMENH 2005-2006
EULIMENE

ISSN: 1108-5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. François Lefèvre (Παρίσι)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντίδης (Βόλος)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Prof. François Lefèvre (Paris)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Volos)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *L'Année philologique*, *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates et al., *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν δέκα αντίτυπα και έναν τόμο του περιοδικού. Επιπλέον αντίτυπα θα μπορούν να αγοραστούν.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 741 00

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 741 00

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 851 00

EULIMENE is a refereed academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaiodemography, palaeo-environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *L'Année philologique*, *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates et al., *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black-and-white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Ten offprints of each paper, and a volume of the journal will be provided to the contributors free of charge. Additional offprints may be purchased.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymno – GR 741 00

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 741 00

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 851 00

web: <http://www.eulimene.eu/>

mail: eulimene@mail.com

Περιεχόμενα
EYΛIMENH 6-7 (2005-2006)

List of Contents
EULIMENE 6-7 (2005-2006)

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	7
Ευρυδίκη Κεφαλίδου, Καταβάσεις και άνοδοι του Διονύσου: παρατηρήσεις στην αττική και κατωϊταλιωτική αγγειογραφία	13
Γιάννος Κουράγιος – Σοφία Δετοράτου, Κυβόλιθος, με παράσταση Απόλλωνα-Αρτέμιδος .	45
Δημήτρης Παλαισοδόωρος, Η παρουσία και η διάδοση της πρώιμης αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής στη Μαύρη Θάλασσα (525-480 π.Χ.)	55
Elpida Hadjidaki-Philip Betancourt, A Minoan shipwreck off Pseira Island, East Crete. Preliminary report	79
Nikos Panagiotakis, A vaulted fountain house in the Pediada region in Central Crete	97
Παύλος Τριανταφυλλίδης, Μετάλλινα αγγεία από την επανέκθεση του αρχαιολογικού μουσείου Ρόδου	119
Felice Costabile, Κατάδεσμοι από τον Κεραμεικό Αθηνών. Νέα στοιχεία στην ανάγνωση ...	139
Katerina Panagopoulou, Cross-reading images: iconographic «debates» between Antigonids and Ptolemies during the third and second centuries BC	163
Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Από την Ελεύθερα και το Ιδαιον Άντρο: μια απόπειρα ερμηνείας χαμένων τελετουργιών	183

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Ευρυδική Κεφαλίδου, Καταβάσεις και άνοδοι του Διονύσου: παρατηρήσεις στην αττική και κατωϊταλιωτική αγγειογραφία, *EYΛΙΜΕΝΗ* 6 -7 (2005-2006), 13-44

Dionysiac descents and anodoi in Attic and South-Italian Iconography. This paper examines three groups of Dionysiac iconography:

a) Depictions of Dionysos in the Underworld, such as on the well known south-italian crater by the Darius Painter

b) Depictions of Dionysos' head emerging from the earth (mainly, but not exclusively, on Attic vases of the late 6th-early 5th c. B.C.), and

c) Depictions of Dionysos in Eleusinian iconography, especially those cases (from the mid-4th c. B.C. onwards) where he is shown together with Herakles and the Dioskouroi, who were initiated into the Mysteries.

I suggest that in all cases Dionysos is shown as a prominent chthonic deity and that Dionysos, Herakles and the Dioskouroi had been connected with the Eleusinian Mysteries (each at a different time and possibly for a different reason) because they all went down to the Underworld, while still alive, and they successfully managed to come back.

Γιάννος Κουράγιος – Σοφία Δετοράτου, Κυβόλιθος, με παράσταση Απόλλωνα-Αρτέμιδος, *EYΛΙΜΕΝΗ* 6-7 (2005-2006), 45-54

Marble-block decorated with figures of Apollo and Artemis. A fragment of an archaic marble-block has been found in the area of the Asklepios sanctuary in Paroikia, Paros near the sanctuary of Apollo Pythios. The block is decorated with two incised human figures in profile, one on the main side and the other on the narrow side. On the fragmentary representation of a standing female figure turned to the right. She holds a bow in her hands. Her hair is held together with a ribbon and her garment is probably a chiton. A pair of diagonal incisions shown across the chest might indicate the strap of a quiver. In this case the figure represents the goddess Artemis, the sister of Apollo. The hair, the profile, a rosette that decorates «Artemis» belt seem to copy contemporary «Melian» vases, which are attributed to a parian workshop. The two figures on the block bring to mind the figure of a parian stele (archaeological museum of Paros, A 760) as well as the stelae of Prinias, Crete dating to the 7th century. The block is one of the earliest examples of carved marble reliefs in Paros as well as in Cyclades.

Δημήτρης Παλαιothόδωρος, Η παρουσία και η διάδοση της πρώιμης αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής στη Μαύρη Θάλασσα (525-480 π.Χ.), *EYAIMENH* 6-7 (2005-2006), 55-78

The diffusion of early attic red-figured pottery in the Black Sea area (525-480 BC). This study presents a detailed discussion on the pattern of diffusion of early attic red-figured vases in the Black Sea Area. 80 vases are collected, mostly from Northern Black Sea sites. A representative series of vases is analyzed according to shape and iconography, and classified by painter and workshop. The output of major painters and workshops in the Black Sea is discussed (Psiax, Oltos, Epiktetos, Euphronios, the Pithos Painter, the Nicosthenes and Kachrylion workshops, etc.). The overall pattern of diffusion of early red-figured vases in the Black Sea area and in Etruria corresponds quite closely. It is argued that Aeginetan and Ionian sailors are responsible for the fact that vases from same workshops appear both in the Black Sea area and Thasos, as in Etruria, although these vases are used locally in different ways. After 490-480, the scheme changes: the Black Sea Region now belongs to commercial routes that link Athens with Asia Minor and the Levant as well.

Elpida Hadjidaki-Philip Betancourt, A Minoan shipwreck off Pseira Island, East Crete. Preliminary report, *EYAIMENH* 6-7 (2005-2006), 79-96

Ένα Μινωικό ναυάγιο ανοικτά της νήσου Ψείρας, ανατολική Κρήτη. Κατά τη διάρκεια υποβρύχιων αρχαιολογικών και γεωφυσικών ερευνών στην ανατολική Κρήτη, εντοπίστηκε διάσπαρτο φορτίο αρχαίου ναυαγίου που χρονολογείται στη Μεσαιωνική ΙΙ περίοδο (1900 – 1700 π.Χ.).

Το πλοίο βυθίστηκε περίπου πριν από 4.000 χρόνια στον Όρμο Μιραμβέλλου, ανοικτά της νήσου Ψείρας του Νομού Λασιθίου Κρήτης, σε βάθος περίπου 50 μέτρων και αποτελεί ανέλπιστο λάφυρο για την ιστορία της Προϊστορικής ναυσιπλοΐας.

Τα μέχρι σήμερα τεκμήρια ύπαρξης των πλοίων της εποχής της Μινωικής θαλασσοκρατίας βρίσκονται κυρίως στην εικονογραφία, όπως απεικονίσεις σε σφραγιδολίθους, σε αγγεία και σε τοιχογραφίες. Παρόλο που δια μέσου των αιώνων χιλιάδες πλοία ναυάγησαν στις θάλασσες του Αιγαίου, του Κρητικού και του Λιβυκού Πελάγους, η αιτή ύπαρξη ενός Μινωικού ναυαγίου, αποτελούσε μακρινό όνειρο για κάθε μελετητή της αρχαίας ναυσιπλοΐας.

Η διάταξη του διασκορπισμένου φορτίου του ναυαγίου, το μεγάλο βάθος της θάλασσας στο σημείο αυτό, η μεγάλη απόσταση από την ακτή, καθώς και η εξαιρετική κατάσταση των αγγείων, που παρέμειναν χιλιάδες χρόνια στο βυθό, δίνουν ελπίδες για την ύπαρξη κάποιου τμήματος του σκελετού του πλοίου.

Μεταξύ των πρώτων επιφανειακών ευρημάτων του Μινωικού ναυαγίου συμπεριλαμβάνονται ακέρατοι αμφορείς, πιθαμφορείς, ραμφόστομες πρόχοι, κομψά τροπιδωτά αγγεία, μόνωτα κύπελλα κ.α.

Το ασύνηθες μεγάλο μέγεθος των αγγείων είναι εντυπωσιακό, δεδομένου ότι, για πρώτη φορά οι αρχαιολόγοι πληροφορούνται το είδος των δοχείων που χρησιμοποιούσαν οι Μινωίτες στις θαλάσσιες μεταφορές των εμπορευμάτων τους.

Όσον αφορά στον ξύλινο σκελετό του πλοίου, εάν διασώζεται, θα αποτελέσει εύρημα-σταθμό στην ιστορία της αρχαίας ναυπηγικής και θα αναδείξει τον πρωτοπόρο ρόλο της Κρήτης στην εξέλιξη της ναυτικής τέχνης και στη διάδοση του πολιτισμού.

Νίκος Παναγιωτόκης, A vaulted fountain house in the Pediada region in Central Crete, *EΥΑΙΜΕΝΗ* 6-7 (2005-2006), 97-118

Μια αψιδωτή κρήνη στην επαρχία Πεδιάδος στην κεντρική Κρήνη. Η επιφανειακή έρευνα που διενεργήθηκε από τον γράφοντα στην Επαρχία Πεδιάδος έφερε στο φως ικανό αριθμό κρηνών που ανήκουν, στην πλειοψηφία τους, στην ενετική περίοδο. Μία αψιδωτή κρήνη, όμως, που βρίσκεται σε σημαντικό αρχαιολογικό χώρο, στους βόρειους πρόποδες της Κεφάλας Αστριτσιού, μια άλλη επίσης σημαντική θέση, φαίνεται ότι ανήκει σε πολύ παλαιότερες εποχές.

Με βάση τα αρχιτεκτονικά στοιχεία της (ορθογώνια δεξαμενή και υδρομαστευτικές σήραγγες), η κρήνη θα μπορούσε να σχετίζεται με την αρχαϊκή ή την κλασική/ελληνιστική εγκατάσταση που απλωνόταν γύρω της. Στοιχεία, ωστόσο, όπως οι διακοσμητικές ταινίες από ερυθρά τουβλάκια και το πάτωμα από ερυθρές πλάκες, παραπέμπουν σε αντίστοιχες κρήνες και νυμφαία της ρωμαϊκής περιόδου.

Το αν ωστόσο η κρήνη κτίστηκε και κοσμήθηκε την ρωμαϊκή περίοδο από κάποιον ευγενή της περιοχής (υπάρχει επίσης στο χώρο εκτεταμένη ρωμαϊκή εγκατάσταση) ή απλά επισκευάστηκε και κοσμήθηκε κατά τα Ρωμαϊκά πρότυπα, παραμένει ανοιχτό.

Παύλος Τριανταφυλλίδης, Μετάλλινα αγγεία από την επανέκθεση του αρχαιολογικού μουσείου Ρόδου. *EΥΑΙΜΕΝΗ* 6-7 (2005-2006), 119-137

Metal vessels in the new exhibition in the archaeological museum of Rhodes. The article presents an overview of the metallurgy of Rhodes from the late 9th to the 5th c. BC, with the first presentation of some metal artifacts, especially luxury vessels, previously scarcely published.

The vessels examined are mostly from the Italian excavations at the cemeteries of Ialysos and Kameiros and from the votive deposits of the sanctuaries at Lindos, Ialysos and Kameiros.

The development of metal ware during early historical times on Rhodes can be traced in a series of luxury vessels, undecorated bronze bowls and basins, and a small number of decorated bronze and silver bowls, imported to Rhodes from the Near East, especially from Phrygia, north Syria and Mesopotamia, lands with a long tradition in the art of metallurgy.

Among these imported vessels from Rhodes are bronze and silver omphalos bowls of the 8th and 7th c. B.C. and silver phialai with relief decoration cast in moulds, typical of Achaemenid art of the late 6th and 5th c. B.C. in the Near East and the Black Sea.

Bronze cinerary urns and oinochoai of the 7th-5th c. BC. are among the artefacts which were probably made in the West, in Etruria and South Italy; some, however, were probably made locally in South East Aegean or in Rhodes.

Felice Costabile, Κατάδεσμοι από τον Κεραμεικό Αθηνών. Νέα στοιχεία στην ανάγνωση, *EΥΛΙΜΕΝΗ* 6-7 (2005-2006), 139-161

Defixiones scoperte nel Ceramico di Atene. Nuove letture. Si presenta una riedizione di due *defixiones* scoperte nel Ceramico di Atene e già più volte pubblicate. L'autopsia dei testi, corredata da macrofotografie che documentano le nuove letture, ha consentito all'autore di correggere diversi errori dei precedenti editori. Si recupera così il nuovo nome di *Eunomos* Peiraieus in una *defixio* della fine del IV secolo contro i generali macedoni e Demetrio Falereo, e diversi nuovi nomi (Menekles, Telestes, Pythodoros, Euthykleides, Timokrates, Eripeithes, Euthymos, Leptines) in un'altra *defixio*, databile alla fine del V sec. a.C., della quale si è –fra l'altro– recuperata la foto di un frammento mancante.

Κατερίνα Παναγοπούλου, Cross-reading images: iconographic «debates» between Antigonids and Ptolemies during the third and second centuries BC, *EΥΛΙΜΕΝΗ* 6-7 (2005-2006), 163-181

Εικονογραφικές διαμάχες κατά τον τρίτο και δεύτερο αιώνα π.Χ. Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η παρουσίαση των διεθνών πολιτικών αντιπαραθέσεων μεταξύ των Ελληνιστικών ηγεμόνων του τρίτου και δεύτερου π.Χ. αιώνα μέσα από τη συγχρονική μελέτη της εικονογραφίας των βασιλικών νομισματικών κοπών της Ελληνιστικής περιόδου. Υποστηρίζεται ότι τα δύο κύρια ιδεολογήματα που απαντούν όχι μόνο στην Αντιγονιδική αλλά και στην Πτολεμαϊκή νομισματική εικονογραφία και σε άλλες μορφές τέχνης της εποχής, η σωτηρία των Ελλήνων από την Γαλατική εισβολή στη δεκαετία του 270 π.Χ. και η θαλασσοκρατία, αποκαλύπτουν ότι, παράλληλα προς την πρακτική χρησιμότητα των χρυσών και αργυρών νομισμάτων για τη διεξαγωγή χρηματικών συναλλαγών, η κυκλοφορία τους διαμόρφωσε ένα διεθνές δίκτυο διάδοσης πολιτικών μηνυμάτων στην Ελληνιστική Μεσόγειο. Η απεικόνιση του Πανός στο κέντρο Μακεδονικής ασπίδας στην εμπρόσθια όψη των αργυρών τετραδράχμων των Αντιγονιδών όχι μόνο παραπέμπει στην πανελληνίας εμβέλειας νίκη των Ελλήνων επί των Περσών στον Μαραθώνα (490 π.Χ.) αλλά και υπογραμμίζει τη συμμετοχή των Μακεδόνων στην αντίσταση των Ελλήνων προς τους βαρβάρους εισβολείς κατά τη δεκαετία του 270 π.Χ. στους Δελφούς. Από την τελευταία απουσίαζαν οι Πτολεμαίοι, φερόμενοι ως προστάτες της ελευθερίας των Ελλήνων. Από την άλλη πλευρά, η Γαλατική ασπίδα που απαντά ως σύμβολο στην πίσω όψη των Πτολεμαϊκών αργυρών τετραδράχμων προφανώς παραπέμπει στην ανεπιτυχή ανταρσία των Γαλατών μισθοφόρων του Πτολεμαίου Β΄ το 275 π.Χ. Το σύμβολο αυτό, καθώς επίσης και η αναφορά ότι ο Πτολεμαίος Β΄ μαχόταν στο πλευρό του Απόλλωνα εναντίον των Γαλατών στον τέταρτο ύμνο του Καλλιμάχου προς τη Δήλο, προδίδει ότι οι Πτολεμαίοι έσπευσαν να προβάλλουν (και ενδεχομένως να επινοήσουν) επεισόδια σχετιζόμενα με τις Γαλατικές εισβολές, προκειμένου να ανταποκριθούν στην πρόκληση των αντιπάλων τους. Με ανάλογους όρους, ο παραλληλισμός του Πτολεμαίου με τον Δία και του Γονατά με τον Ποσειδώνα, που επιχειρεί ο Σέξτος Εμπειρικός, αποτυπώνονται στις νομισματικές κοπές με την επιλογή του αετού ως συμβόλου στα Πτολεμαϊκά αργυρά τετράδραχμα και με την απεικόνιση της κεφαλής του Ποσειδώνα στην εμπρόσθια όψη του δεύτερου τύπου τετραδράχμων που έθεσε σε κυκλοφορία ο Αντίγονος Γονατάς μετά τη ναυτική του νίκη επί των Πτολεμαίων κοντά στην Άνδρο (246 π.Χ.). Αργότερα ο Μακεδόνας βασιλιάς Περγάας, επωφελούμενος από την

παρακμή του Πτολεμαϊκού βασιλείου κατά τον δεύτερο π.Χ. αιώνα, τολμά να συνδεθεί με τον Δία, επιλέγοντας τον αετό ως νέο σύμβολο για την πίσω όψη των νομισματικών του εκδόσεων. Η ανανέωση των εικονογραφικών συμβόλων την εποχή αυτή αντικατοπτρίζει αποτελεσματικά την αναδιάρθρωση της διεθνούς ισορροπίας δυνάμεων, μέχρι την κατάληψη των Ελληνιστικών κρατών από τη Ρώμη.

Η ιδιαίτερη σημασία που φαίνεται ότι δόθηκε στις κοπές αυτές στα πλαίσια του διεθνούς πολιτικού ανταγωνισμού μπορεί ενδεχομένως να αποδοθεί στο ότι η νομισματική εικονογραφία συνέβαλλε ως ένα βαθμό στη διαμόρφωση της *opinionis communis* σε αυτές ακριβώς τις νευραλγικές περιοχές.

Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Από την Ελεούθερνα και το Ιδαίον: μια απόπειρα ερμηνείας χαμένων τελετουργιών, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 6-7 (2005-2006), 183-205

From Eleutherna and the Idaean Cave: an attempt to reconstruct lost rituals. The material unearthed from the un plundered tomb A1/K1 in the necropolis of Orthi Petra at ancient Eleutherna which was in use between 880/60 and 680/60? B.C. offers a manifold contribution to the understanding of the Early Iron Age. Discussion here regards a bronze «shield» that was found inside the chamber of the tomb A1/K1 and its interpretation compared with other similar artifacts found in the Idaean Cave. To the find of Eleutherna is given a new interpretation as a “shield”-lid of an urn or primazely of a bronze cauldron which is also strengthened by the finds of similar cauldrons and shields from the Idaean Cave. Comparisons and interpretations of well known artifacts like the ceramic urnlids from Fortetsa and Ampelokipi as well as the mitra of Axos combined with the verses of the inscription of the Hymn to Zeus in Palaikastro may shed light to rituals at the Idaean Cave during the Early Iron Age.

ΚΑΤΑΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΟΔΟΙ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ: ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΑΤΩΙΤΑΛΙΩΤΙΚΗ ΑΓΓΕΙΟΓΡΑΦΙΑ

*An 'e spezzèato ciso marmaro,
ce e catinazzi e sideregni
isi gioveni 'cessu 'mbènnune
ma ce canenas en 'e guenni**

Α. Ο ΔΙΟΝΥΣΟΣ ΣΤΟΝ ΚΑΤΩ ΚΟΣΜΟ

Το βασίλειο του Άδη είναι ένας προορισμός χωρίς επιστροφή. Ο οριστικός και αμετάκλητος χαρακτήρας του θανάτου είναι αδιαμφισβήτητος.¹ «Καταβάντι μὴ ἀναβῆναι» είναι ο κανόνας που είχε διατυπώσει ήδη ο Ανακρέων (ἀπόσπ. 50). Μάλιστα ο Ασκληπιός τιμωρήθηκε γιατί τόλμησε να αναστήσει ορισμένους νεκρούς.² Οι νεκροί έχαναν οριστικά τη φυσική τους υπόσταση και μεταβάλλονταν σε άυλες σκιές και ασώματα είδωλα, τα οποία δεν συνήθιζαν να ανεβαίνουν στον Επάνω Κόσμο.³ Εάν ήθελε κανείς να έρθει σε επαφή με τους νεκρούς (ή, μάλλον, με τα είδωλά τους) έπρεπε να τους συναντήσει σε έναν ενδιάμεσο, μεθόριο χώρο.⁴ Πολύ

* Αν έσπαγε το μάρμαρο / οι σῦρτες οι σιδερένιοι / οι νέοι μπαίνουνε εκεί / κι όμως κανείς δεν βγαίνει»: Μιρίτσιο Μοντινάρο, *Τον έρωτα και τον θάνατον. Ελληνόφωνα και ρομανικά μοιρολόγια και ερωτικά τραγούδια από το Σαλέντιο της Κάτω Ιταλίας* (μτφ. Σ. Τριβιζάς), Αθήνα 2000, 66-7.

Ευχαριστώ θερμά τον Μ. Τιβέριο που διάβασε με προσοχή μια πρώτη μορφή αυτού του κειμένου και με προφύλαξε από λάθη και αστοχίες.

¹ Γενικά για τις αντιλήψεις σχετικά με τον οριστικό χαρακτήρα του θανάτου και τα όσα συμβαίνουν στον Κάτω Κόσμο: Burkert 1993α, 408-17. Albinus 2000.

² Πausanias 2, 27.4. Burkert 1993α, 447. Grimal 1991, 114-5, λ. «Ασκληπιός».

³ Για τα είδωλα: Reifer 1989. Garland 1985, 1-12. Βλ. επίσης τη συζήτηση σχετικά με τις «μιαρές» μέρες των αθηναϊκών Ανθεστηριών, όταν (σύμφωνα με ορισμένους μελετητές) τριγυρνούσαν στην πόλη οι Κήρες, που ήταν τα πνεύματα των προγόνων ή/και κακόβουλα πνεύματα ή/και περιπλανώμενες ψυχές. Για τις διάφορες απόψεις βλ.: Bremmer 1983, 108-23. Otto 1991, 117-20. Burkert 1993α, 489, 493. Hoffmann 1994, 44-9. Parke 2000, 186-9, 191-2. Albinus 2000, 61-2. Γενικά για τις «επισκέψεις» των νεκρών βλ. Garland 1985, 2-4.

⁴ Έτσι η συνάντηση του Οδυσσέα με τους νεκρούς χωροθετείται σε ένα σημείο που είναι ταυτοχρόνως κάθετο αλλά και οριζόντιο σύνορο: ένα όρυγμα στο τέρμα του Ωκεανού (Οδ. λ 1-50). Το σύνορο αυτό επιτρέπει την πρόσβαση και από τις δύο πλευρές: αφενός οι ψυχές ανεβαίνουν (*ἀνῆλθε* είναι το ρήμα που κατ'επανάληψη χρησιμοποιεί ο ποιητής), αφετέρου αναρρωτούνται γιατί ο Οδυσσέας όντας ζωντανός εγκατέλειψε το φως του ήλιου και *κατῆλθε* στο ζοφερό σκοτάδι (λ 93-4, 155-9). Ο ήρωας στεκόταν μεν στο όρυγμα αλλά μπορούσε να δει το τοπίο του Άδη (λ 568-636). Για την παλαιότερη άποψη ότι η περιγραφή του Κάτω Κόσμου αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη στο κείμενο, κάτι που δεν γίνεται αποδεκτό από τον Μαρωνίτη (1994, 64-9), βλ. Μανωλεδάκης 2003, 151-2, 157. Σημειώνω ότι ο μεθόριος χώρος δεν

σπάνια κάποιοι τολμούσαν να κατέβουν στο υποχθόνιο βασίλειο, όλοι οι σπουδαιότεροι ήρωες που αφήτησαν τον μεγαλύτερο κίνδυνο που διατρέχει όποιος πηγαίνει προς τον κόσμο των νεκρών, δηλαδή την πιθανότητα να μην καταφέρει τελικά να επιστρέψει στον κόσμο των ζωντανών:⁵ ο Ηρακλής, ο Θησέας, ο Ορφέας και μερικοί ακόμη.⁶

Οι θεοί από την πλευρά τους δεν συνήθιζαν τις επισκέψεις στο ζοφερό βασίλειο και τους κατοίκους του, ορισμένοι από τους οποίους ζούσαν εκεί σε μόνιμη βάση (όπως ο Άδης) ενώ άλλοι κατά διαστήματα (όπως η Περσεφόνη και η Εκάτη). Γνωστή εξαίρεση αποτελούσε ο Ερμής, ο οποίος —εξαιτίας της ειδικής αποστολής του— πηγαίνονταν συχνά στον Κάτω Κόσμο ως ψυχοπομπός.⁷ Για λίγους μόνο ακόμη θεούς έχουμε πληροφορίες ότι επισκέφθηκαν το υποχθόνιο βασίλειο, κι αυτό το έκαναν σε περιπτώσεις μεγάλης ανάγκης. Έτσι η Δήμητρα, σύμφωνα με ορισμένες παραδόσεις, κατέβηκε για να φέρει πίσω την Περσεφόνη,⁸ ενώ η Αθηνά κατέβηκε ως συνοδός και βοηθός του Ηρακλή στον άθλο του με τον Κέρβερο.⁹

Η σχέση του Διόνυσου με τα όσα συμβαίνουν κάτω από τη γη είναι ιδιαίτερη. Είναι γνωστό ότι ο Διόνυσος ανήκει στους προελληνικούς θεούς της βλάστησης και ότι η λατρεία του μαρτυρείται ήδη από τη 2^η χιλιετία π.Χ. Η χθόνια υπόσταση του θεού έχει γίνει αντικείμενο μελέτης, τα συμπεράσματα της οποίας δεν χρειάζεται να επαναλάβουμε εδώ.¹⁰ Σημειώνουμε μόνο ότι ο όρος «χθόνιος» καλύπτει δύο επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο είναι η γη και τα όσα φυτρώνουν μέσα από αυτή. Το δεύτερο επίπεδο είναι ο κόσμος των νεκρών, το βασίλειο του Άδη. Τα όρια μεταξύ των δύο επιπέδων, καθώς και των θείων δυνάμεων που δρουν στην επικράτεια του καθενός, κάθε άλλο παρά σαφή είναι. Παρά το γεγονός ότι ορισμένοι συγγραφείς

υφίσταται στη Μικρή Νέκυια της *Οδύσσειας*, η οποία χωροθετείται σαφώς *υπό κεύθει γαίης*, στα έγκατα της γης (*Οδ.*, ω 204). Τα όρια μεταξύ των δύο κόσμων βρίσκονταν συνήθως στα νεκροταφεία (τα είδωλα των νεκρών ανέρχονται στην κορυφή των τύμβων τους: βλ. π.χ. Αισχ., *Πέρσαι* 662. Ευρ., *Εκάτη* 93 και Reifer 1989, 73-107, 158-171), στους χώρους των νεκρομαντείων (Ηρόδ. 5.92), καθώς και των ιερών χθόνιας λατρείας (όπως π.χ. το άντρο της Ελευσίνας όπου είναι οι πύλες του Άδη: *Ορφικός Ύμνος* 18.14-15 και Clinton 1992, 22-27).

⁵ Θυμόμαστε τον τρόπο που πάνει τον Οδυσσέα στο τέλος της Μεγάλης Νέκυιας (*Οδ.*, λ 632-635). Τους κινδύνους της κατάβασης στον Άδη περιέγραφαν διάφορα έργα από τα οποία σήμερα δεν σώζεται σχεδόν τίποτα, εκτός από κάποιους τίτλους και έμμεσες αναφορές. Τέτοια έργα ήταν η *Μιννάς*, οι *Νόστοι*, πολλές «Νέκυιες» και «Καταβάσεις»: Dümmler 1890, 178-202. *RE* X 2, 2396, λ. «Katabasis» [Ganschietz].

⁶ Οι καταβάσεις του Ηρακλή ήταν επιτυχημένες, αφού κατόρθωσε να γυρίσει πίσω μαζί με τον Κέρβερο, ελευθερώνοντας ταυτοχρόνως και τον Θησέα που παγιδεύτηκε στον Κάτω Κόσμο, ενώ σε άλλη απόπειρά του έφερε πίσω την Άλκηστιη (Grimal 1991, 73, λ. «Άλκηστιη». *LIMC* 1, 533-4 και αρ. 28-48 [Schmidt]). Άλλες καταβάσεις είχαν σοβαρές παράπλευρες απώλειες, όπως εκείνη του Ορφέα που δεν κατάφερε τελικά να επαναφέρει στη ζωή την Ευρυδική, αλλά και εκείνη του Θησέα, ο οποίος διασώθηκε τελικά από τον Ηρακλή αλλά αναγκάστηκε να αφήσει για πάντα στο καταχθόνιο βασίλειο τον φίλο του Πειρίθου. Για την κάθοδο του Θησέα: Mills 1997, 10-3. *LIMC* 7, λ. «Theseus», 922 και αρ. 291-300 [Neils].

⁷ Για τον χθόνιο Ερμή ψυχοπομπό και τη σχετική εικονογραφία και βιβλιογραφία: *LIMC* 5, λ. «Hermes», αρ. 586-645 [Siebert]. Αβαγιανού 2002.

⁸ Για την κάθοδο της Δήμητρας βλ. Harrison και Obbink 1986. Burkert 1993α, 339.

⁹ Η κάθοδος της αναφέρεται ήδη στην *Οδύσσεια* λ 623-626. Βλ. τις σχετικές παραστάσεις στο *LIMC* 2, λ. «Athena», αρ. 511-520 [Demargne].

¹⁰ Για τον χθόνιο βλαστικό-γονιμικό Διόνυσο βλ. (με βιβλιογραφία): Metzger 1944-45 και 1965, 49-52. Bérard 1974. Simon 1996, 267-90 (σποράδην).

προσπάθησαν να διακρίνουν τη «χθόνια» από την «υποχθόνια» επικράτεια,¹¹ φαίνεται ότι οι δύο επικράτειες επικαλύπτονται διότι η τροφή (και επομένως η ζωή) αναπτύσσεται από τα βάθη και επιστρέφει σε αυτά.¹² Η χθόνια υπόσταση του θεού αποτυπώνεται στο μύθο του Διονύσου-Ζαγρέως, που βρίσκεται στο επίκεντρο της ορφικής θεολογίας και απηχεί τον προελληνικό τύπο του βλαστικού θεού που πεθαίνει και ξαναγεννιέται. Ο Ζαγρέως ήταν γιος της Περσεφόνης, γεννήθηκε μέσα από τη γη, πέθανε κατασπαραγμένος από τους Τιτάνες, ωστόσο αργότερα επανήλθε στη ζωή με τη βοήθεια της Αθηνάς (ή της Ρέας ή της Δήμητρας).¹³ Μεταγενέστερες γραπτές μαρτυρίες αναφέρουν ότι ο Διονύσος κατέβηκε ακόμη μια φορά στον Κάτω Κόσμο για να φέρει πίσω τη μητέρα του τη Σεμέλη, η οποία στη συνέχεια θεοποιήθηκε και λατρεύτηκε ως Θυώνη.¹⁴ Τέλος, δεν είναι τυχαίο που ο Αριστοφάνης στους *Βατράχους* του οδηγεί ξανά τον θεό στα έγκατα της γης.

Η ιδιαίτερη σχέση του Διονύσου με τη γη και τα όσα διαδραματίζονται μέσα σ' αυτήν έχει συσχετιστεί με τις μαρτυρίες για τα ορφικά και βακχικά έθιμα και τελετές, που παραπέμπουν σε συγκεκριμένες εσχατολογικές αντιλήψεις οι οποίες είχαν ενσωματωθεί στη διονυσιακή λατρεία της Αττικής ίσως ήδη από την εποχή του Πεισίστρατου¹⁵. Ανάλογες αντιλήψεις επικρατούν και σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου, όπως μαρτυρούν τα χρυσά ενεπίγραφα «ορφικο-διονυσιακά» ταφικά ελάσματα, που βρέθηκαν σε τάφους της Κάτω Ιταλίας, της Μακεδονίας, της Μυτιλήνης, της Θεσσαλίας, της Πελοποννήσου και της κεντρικής Κρήτης και χρονολογούνται από τον 5^ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 1^ο αιώνα μ.Χ.¹⁶ Τα κείμενα των ελασμάτων, σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών, σκιαγραφούν την εικόνα των βακχικών μυστηρίων, τα οποία υπόσχονται να απαλλάξουν τους πιστούς από το φόβο του θανάτου, να τους βοηθήσουν ώστε να αντιμετωπίσουν με εμπιστοσύνη την μετάβαση στον Κάτω Κόσμο και να τους εξασφαλίσουν μεταθανάτια μακαριότητα και ευνοϊκή μεταχείριση στον Άδη.¹⁷ Κατά τη διάρκεια της κλασικής

¹¹ Πορφύριος, *Νυμφ. Αντρ.* 6.

¹² Για το λόγο αυτό, όπως μας πληροφορεί ο Πλούταρχος (*Περί του εμφανιζομένου προσώπου τῶν κύκλων τῆς σελήνης*, 943b) «παλιά στην Αθήνα οι νεκροί ονομάζονταν Δημήτριοι». Ανάλογα και οι θεϊκές δυνάμεις που κυριαρχούν στο «χθόνιο» επίπεδο, δηλαδή η Κόρη (που σύμφωνα με μια ερμηνεία ταυτίζεται με τον σπόρο που εισέρχεται στη γη) και ο Πλούτων (ο φύλακας και ο δωρητής του πλούτου και των δημητριακών) ταυτίστηκαν με την Περσεφόνη και τον Άδη (τον «άορατο»), τους κυρίαρχους του βασιλείου των νεκρών, του «υποχθόνιου» κόσμου, σύμφωνα με τον διαχωρισμό που προαναφέραμε. Βλ. τη σχετική συζήτηση στον Clinton 1992, 59-63, 105-15. Για τα διάφορα χθόνια επίπεδα: Bérard 1974, 21-9. Burkert 1993a, 417-9.

¹³ Οι πηγές για τον Ζαγρέα ανάγονται ήδη στην αρχαϊκή περίοδο. Για τις μαρτυρίες αυτές και την ερμηνεία τους ιδιαίτερα στο πλαίσιο της ορφικής θεολογίας βλ. (με βιβλιογραφία): Detienne 1979, 68-94. Otto 1991, 184-91. Fol 1993. Burkert 1993a, 569, 602. Robertson 2003. Για τις απεικονίσεις του Ζαγρέα βλ. LIMC 8, λ. «Zagreus» [Lindner].

¹⁴ Οι μαρτυρίες για την επιστροφή της Σεμέλης από τον Άδη είναι όψιμες: Διόδωρος 4, 25.4. Απολλόδωρος 3, 5.3. Πausanias 2, 31.3. Για τις αρχαίες πηγές και γενικά για τις απεικονίσεις της Σεμέλης βλ. LIMC 7, λ. «Semele» [Kossatz-Deissmann].

¹⁵ Βλ. σχετικά: Shapiro 1989, 70-1, 87-8. Graf 1993. Πολύ σημαντική είναι η αναφορά του Ηροδότου (2.81) σε ορφικά και βακχικά έθιμα ταφής, τα οποία αναμφίβολα συνδέονται με τις μεταθανάτιες αντιλήψεις της εποχής.

¹⁶ Το πιο πρόσφατο εύρημα είναι, όσο γνωρίζω, ένα έλασμα από το νεκροταφείο της Αμφίπολης: Μάλαμα 2003, 118.

¹⁷ Η βιβλιογραφία για τα ταφικά ελάσματα, τα βακχικά μυστήρια εσχατολογικού χαρακτήρα και τη σχέση τους με τις ορφικές δοξασίες είναι εκτεταμένη. Βλ. ενδεικτικά (με αναφορές στην παλαιότερη βιβλιογραφία): Cole 1980. Tsantsanoglou και Parassoglou 1987. Pugliese-Carratelli 1993. Cole 1993. Graf

εποχής, τα βακχικά μυστήρια, σε αντίθεση με άλλα μυστήρια (όπως π.χ. της Ελευσίνας, της Σαμοθράκης κ.ά.), δεν θεομοθετήθηκαν ποτέ επίσημα από κάποια πόλη ούτε συσχετίστηκαν αποκλειστικά με έναν συγκεκριμένο τόπο.¹⁸

Σχετικά πρόσφατα έγινε γνωστό στην έρευνα ένα πολύ σημαντικό κατωϊταλιωτικό αγγείο, το οποίο οδηγεί σε νέους δρόμους τη μελέτη της διονυσιακής εσχατολογίας. Πρόκειται για έναν μεγάλο απουλικό ελικωτό κρατήρα του Ζωγράφου του Δαρείου (περ. 340-330 π.Χ.) που βρίσκεται στο Μουσείο Toledo στο Οχάιο (εικ. 1-2).¹⁹ Στο κέντρο της κύριας όψης του κρατήρα εικονίζεται το παλάτι του Άδη (ΗΑΙΔΑΣ) καθισμένου σε θρόνο και της Περσεφόνης (ΦΕΡΣΕΦΟΝΑ), που στέκει όρθια με πυρσό στα χέρια. Η σκηνή αυτή είναι τυπική στην απουλική εικονογραφία του Κάτω Κόσμου και απαντά σε πλήθος αγγείων.²⁰ Συνηθισμένος είναι και ο ψυχοπομπός Ερμής (ΗΕΡΜΗΣ) που στέκει δεξιά από τον ναΐσκο και ακουμπά με το χέρι του σε έναν από τους κίονες του, αλλά και ο Κέρβερος που εικονίζεται αλυσσοδεμένος κάτω (μπροστά) από τον ναΐσκο.

Ασυνήθιστες όμως είναι οι μορφές που πλαισιώνουν το παλάτι του Άδη. Αριστερά εικονίζεται ο Διόνυσος (...ΝΥΣΟΣ) με τέσσερα μέλη του θιάσου του: δύο μαινάδες (ΠΕΡΣΙΣ και ΑΧΕΤΑ), έναν σάτυρο (ΟΙΝΟΨ) και έναν Πανίσκο που πειράζει τον Κέρβερο. Από την άλλη πλευρά, δεξιά του ναΐσκου εικονίζονται τρεις νεκροί συγγενείς του Διόνυσου: στο ψηλότερο επίπεδο, κοντά στη στέγη του ναΐσκου, κάθεται ο εξάδελφός του ο ΑΚΤΑΙΩΝ, με κέρατα ελαφιού στα μαλλιά, που συνομιλεί με τον άλλο εξάδελφο του θεού, τον Πενθέα (ΠΕΝΘΕΥΣ). Χαμηλότερα και πίσω από τον Ερμή εικονίζεται η θεία του Διόνυσου, η ΑΓΑΥΗ, που στηρίζεται σε ένα λουτήριο. Και οι τρεις νεκροί είναι διάσημοι «αμαρτωλοί» που υποτίμησαν τη δύναμη του Διόνυσου ή αντιστάθηκαν στη λατρεία του και τιμωρήθηκαν γι' αυτό.²¹

Είναι προφανές ότι από την παράσταση απουσιάζουν οι συνηθισμένοι κάτοικοι του Κάτω Κόσμου, τους οποίους βλέπουμε στα περισσότερα απουλικά αγγεία που εικονίζουν παρόμοιες σκηνές: οι κριτές του Άδη, οι Ερινύες, ο Σίσυφος, οι Δαναΐδες, ο Θησέας και ο Πειρίθους.²² Αντιθέτως, οι τρεις νεκροί συγγενείς του Διόνυσου εικονίζονται για πρώτη φορά σε σκηνή του Κάτω Κόσμου.²³ Αλλά ούτε και ο Διόνυσος συγκαταλέγεται ανάμεσα στους τυπικούς επισκέπτες του Άδη, όπως είναι π.χ. ο Ορφέας, ο Ηρακλής ή ακόμη και ο λεγόμενος «Αμφιάραος»,²⁴ οι οποίοι εικονίζονται αρκετές φορές στα κατωϊταλιωτικά αγγεία. Ποιος είναι, επομένως, ο σκοπός της

1993. Burkert 1993α, 589-99. Burkert 1993β, 259-60. Burkert 1994, 55. Gavrilaki και Tzifopoulos 1998. Albinus 2000, 141-8, 192-4. Τζιφόπουλος 2002. Salskov Roberts 2002, 13-28. Χατζόπουλος 2002, 24-8. Cole 2003, 199-213. Χρυσοστόμου 2003.

¹⁸ Το ίδιο ισχύει και για άλλες μυστηριακές λατρείες: βλ. Burkert 1994, 47-72.

¹⁹ Toledo Museum of Art, αρ. 1994.19. *RVAp* Suppl. 2, III, σελ. 508, 18/41α1. Moret 1993, 293-318. Pes Johnston και MacNiven 1996.

²⁰ Βλ. *LIMC* 4, λ. «Hades», αρ. 122-128, 130-135 [Lindner]. Pensa 1977. Schauenburg 1984. Moret 1993.

²¹ Η ιστορία του Πενθέα και της Αγάης αναπτύσσεται στις *Βάκχες* του Ευριπίδη. Για άλλες μαρτυρίες βλ. *LIMC* 7, λ. «Pentheus» [Kossatz-Deissman]. Η μεταμόρφωση του Ακταίωνα σε ελάφι και κατά συνέπεια ο θάνατός του οφείλονται, σύμφωνα με ορισμένες πρώιμες παραλλαγές του μύθου, στην τιμωρία που του επέβαλε ο Διόνυσος επειδή προσπάθησε να αρπάξει τη Σεμέλη: βλ. Pes Johnston και MacNiven 1996, 27 και σημ. 6. *LIMC* 1, 454-5, λ. «Aktaion» [Guimond].

²² Pes Johnston και MacNiven 1996.

²³ Για την πιθανή παρουσία του Ακταίωνα σε ανάλογο αγγείο βλ. Pes Johnston και MacNiven 1996, 27, σημ. 5.

²⁴ Για το πρόβλημα της ταύτισης του «Αμφιάραου» βλ. παρακάτω.

επίσκεψης του θεού στο υποχθόνιο βασίλειο; Σίγουρα δεν σχετίζεται με την επαναφορά της Σεμέλης, αφού η ίδια δεν εικονίζεται. Δεν σχετίζεται ούτε με τον μύθο του σπαραγμένου βρέφους Ζαγρέα, αφού ο θεός εικονίζεται ως νεαρός και μάλιστα κατεβαίνει «πανηγυρικά», με τη συνοδεία του θιάσου του. Η πιθανότερη ερμηνεία, όπως έχει ήδη προταθεί, είναι ότι ο Διόνυσος επισκέπτεται τον Άδη ως διαμεσολαβητής εκ μέρους των μυστών του.²⁵ Ο Ακταίων, ο Πενθεύς και η Αγαυή εικονίζονται στην παράσταση πιθανόν για να υπενθυμίσουν τι μπορεί να συμβεί σε όσους αμφισβητούν τη δύναμη του θεού και εμποδίζουν τις τελετές του. Φαίνεται επομένως ότι η παράσταση του αγγείου μάς παραπέμπει στις σωτηριολογικές αντιλήψεις των διονυσιακών μυστηρίων που άκμασαν ιδιαίτερα στην Κάτω Ιταλία.²⁶

Είναι δύσκολο να πούμε εάν η απεικόνιση του Διόνυσου στον Άδη αποτελεί έμπνευση του Ζωγράφου του Δαρείου ή αν ο αγγειογράφος επηρεάστηκε από κάποια άλλη πηγή, όπως θα ήταν π.χ. η επί σκηνής παρουσίαση μιας τραγωδίας με ανάλογο θέμα ή ένα από τα έργα που αναφέρονταν σε καταβάσεις στον Άδη και τη ζωή στον Κάτω Κόσμο, όπως ήταν π.χ. η *Μιννάς*, οι *Νόστοι* και άλλα²⁷ ή, ακόμη, ένας πίνακας της Μεγάλης Ζωγραφικής. Όλα είναι πιθανά, αλλά δεν έχουμε στοιχεία για να υποστηρίξουμε την μία ή την άλλη υπόθεση.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η χειραψία που ανταλλάσει ο Διόνυσος με τον Άδη, μια χειρονομία που όπως θα δούμε ενισχύει την ερμηνεία του Διόνυσου ως διαμεσολαβητή των μυστών του, με ανεγνωρισμένο κύρος στην επικράτεια του Κάτω Κόσμου. Η χειραψία («δεξιώσεις» = επαφή των δεξιών χεριών) δεν είναι σπάνια σε ανάλογες παραστάσεις της απουλικής αγγειογραφίας και ερμηνεύτηκε από τον Moret σαν σημάδι αποχαιρετισμού.²⁸ Ωστόσο, άλλοι μελετητές υποστηρίζουν (σωστά κατά τη γνώμη μου) ότι η χειραψία μεταξύ δύο μορφών έχει ευρύτερη συμβολική σημασία.²⁹ Δηλώνει μια ειδική σχέση μεταξύ εκείνων που δίνουν τα χέρια, μια σχέση που μπορεί να περιγραφεί ως αμοιβαία συμφωνία ή αμοιβαία αναγνώριση, η οποία βασίζεται στην εγγύτητα που αισθάνονται οι δύο εμπλεκόμενες μορφές. Για το λόγο αυτό το μοτίβο της χειραψίας χρησιμοποιείται άλλοτε σε σκηνές που εικονίζουν αναχώρηση, άλλοτε σε σκηνές καλοσωρίσματος και άλλοτε σε σκηνές που δηλώνουν την ιδιαίτερη, αλλά πάντως ισότιμη, σχέση μεταξύ δύο μορφών. Η χειραψία, όπως συμβαίνει συχνά στην εικονογραφία, είναι ένα μοτίβο πολύσημο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι ασαφές. Στην περίπτωση του αγγείου μας η χειραψία του Διόνυσου

²⁵ Pes Johnston και MacNiven 1996.

²⁶ Βλ. παραπάνω και σημ. 16-17.

²⁷ Βλ. σημ. 5. Από τα ποιήματα αυτά μπορεί να εμπνέονταν οι ζωγράφοι της Μεγάλης Ζωγραφικής, οι οποίοι έδιναν τη δική τους εκδοχή: ο Πολύγνωτος ο Θάσιος έκανε τη διάσημη τοιχογραφία στη Λέσχη των Κνιδίων στους Δελφούς (στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.· για ακριβέστερη χρονολόγηση βλ. πρόσφατα Μανωλεδάκης 2003, 241-7) και ο Νικίας ο Αθηναίος (τέλος 4^{ου} αι. π.Χ.) έναν φορητό πίνακα με τίτλο «Νεκτιομαντεία του Ομήρου», τον οποίο δεν θέλησε να πουλήσει στον Πτολεμαίο (μάλλον πρόκειται για τον Πτολεμαίο Σωτήρα, 306-284 π.Χ.), παρόλο που εκείνος του προσέφερε 60 τάλαντα για να τον αγοράσει (βλ. Πλίνιος, *N.H.* 35,132. Επίσης τη σχολιασμένη έκδοση του Πλινίου: Λεβίδης [επιμ.] 1994, 425-7). Γενικά για τις απεικονίσεις του Κάτω Κόσμου στην αττική εικονογραφία του 6^{ου} και 5^{ου} αι. π.Χ.: Felten 1975.

²⁸ Moret 1993.

²⁹ Neumann 1965, 49-58. Pes Johnston και MacNiven 1996, 27-30. Στη βιβλιογραφία που παραθέτουν (*ό.π.*, 27, σημ. 7-8) προσθέτουμε την ενδιαφέρουσα μελέτη της Davies 1985, που αναφέρεται στην πολυσημία και την ευελιξία του μοτίβου της χειραψίας. Ο Ζωγράφος του Δαρείου χρησιμοποιεί και μια άλλη χαρακτηριστική χειρονομία που δηλώνει τη συνομιλία: το χέρι του ομιλητή ανασηκώνεται, δύο δάχτυλα ενώνονται, ξεχωρίζουν από τα υπόλοιπα και δείχνουν προς τα επάνω: βλ. σχετικά *RVAp* II, 492.

και του Άδη δεν υποδηλώνει την άφιξη ή την αναχώρηση του Διόνυσου, αλλά το γεγονός ότι η δύναμή του αναγνωρίζεται στο βασίλειο του Κάτω Κόσμου.

Μια λεπτομέρεια που, όσο γνωρίζω, δεν έχει συζητηθεί, είναι η ιδιαίτερη θέση που έχουν τα χέρια των δύο θεών: η παλάμη του Άδη απλώνεται οριζοντίως για να υποδεχθεί το χέρι του Διόνυσου. Επιπλέον, στην κανονική χειραψία, ο αντιχειρας της μορφής που βρίσκεται δεξιά (όπως βλέπει την παράσταση ο θεατής) είναι πάντα ορατός καθώς κάμπτεται και έρχεται μπροστά από την παλάμη της μορφής που βρίσκεται αριστερά.³⁰ Εδώ όμως ο αντιχειρας του Άδη δεν φαίνεται, συνεπώς δίνεται η εντύπωση ότι δεν πρόκειται για συνηθισμένη χειραψία (δηλαδή δεν σφίγγουν τα χέρια), αλλά ότι ο Διόνυσος τοποθετεί κάτι μέσα στην ανοιχτή παλάμη του Άδη.

Το πρόβλημα σε μια τέτοια ερμηνεία είναι ότι δεν υπάρχουν εικονογραφικά παράλληλα στα οποία θα μπορούσε κανείς να στηριχθεί. Μάλιστα συμβαίνει το αντίθετο: οι αγγειογράφοι δηλώνουν πάντοτε το αντικείμενο που κρατά κάποιος, ακόμη κι αν αυτό είναι τόσο μικρό που φαίνεται απλώς σαν μια μεγάλη κουκίδα.³¹ Ο λόγος είναι προφανής: αν το αντικείμενο δεν είναι έστω και αμυδρά ορατό, ακυρώνεται η μετάδοση του μηνύματος που θέλει να μεταφέρει ο αγγειογράφος. Ακόμη και στις περιπτώσεις όπου ενυπάρχει το στοιχείο της μυστικότητας, όπως σε μια κλήρωση ή σε μια φυλλομαντεία, οι αγγειογράφοι εικονίζουν με σαφήνεια το ένα και μοναδικό φύλλο που αποκαλύπτει στον θεατή το νόημα του εικονιζόμενου δρώμενου.³²

Επιστρέφουμε στην ιδιόρρυθμη χειραψία μεταξύ του Διόνυσου και του Άδη στο αγγείο που συζητούμε εδώ. Παρόμοιους τρόπους «υποδοχής» του ενός χεριού από το άλλο (με τις παλάμες σε σχεδόν οριζόντια θέση και χωρίς να φαίνονται οι αντιχειρες) εντοπίσαμε σε δύο ακόμη περιπτώσεις οι οποίες δεν σχετίζεται με την παράδοση κάποιου αντικειμένου από χέρι σε χέρι.³³

Το πρώτο παράδειγμα είναι ένας αττικός ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας του Ζωγράφου του Κάδμου (περ. 420/10 π.Χ., **εικ. 3**): η παλάμη του Διόνυσου (δεξιά) εφάπτεται με την παλάμη του Απόλλωνα που βρίσκεται από πάνω της.³⁴ Στα απουκτικά αγγεία, όπως είναι ο κρατήρας που εξετάζουμε, εντοπίσαμε μια παρόμοια αξιοπρόσεκτη χειραψία σε κρατήρα του Ζωγράφου του Γανυμήδη, μεταξύ του Άδη

³⁰ Βλ. π.χ. τις χειραψίες μεταξύ της Αθηνάς και του Ηρακλή: *LIMC* 5, λ. «Herakles» αρ. 3179, 3180, 3184, 3186, 3187 [Boardman]. Επίσης τις χειραψίες στον Neumann 1965, 49-58, **εικ.** 23-27.

³¹ Τα παραδείγματα είναι τόσο πολλά και γνωστά που δεν θεωρείται σκόπημο να αναφερθούν εδώ. Αρκεί να δει κανείς π.χ. τις παραστάσεις με μορφές που παίζουν με αστραγάλους, πεσσούς, μικρά σφαιρίδια κ.ά.: βλ. π.χ. Λάζος 2002, **εικ.** στις σελ. 181, 461, 628, 676, 679, 689. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλοί αγγειογράφοι εικονίζουν τα μικροαντικείμενα αυτά ακόμη κι όταν είναι τοποθετημένα σε ημιδιαφανείς δικτυωτές τσάντες (φορμίσκους): βλ. π.χ. Buitron-Oliver 1995, πιν. 61, 65, 78, 88, 118. Kunisch 1997, πιν. 35, 64, 70, 76, 77, 79, 85, 86, 115, 129, 134, 137, 138, 146, 160, 165, 171. Επίσης *ARV*² 326.93 (Ονήσιμος), *ARV*² 415.7 (Ζωγράφος των Αθηνών P42), *ARV*² 521.51 (Ζωγράφος των Συρακουσών), *ARV*² 1104.11 (Ζωγράφος του Ορφέα).

³² Για τα μικρά φύλλα που κρατούν οι εικονιζόμενοι σε παραστάσεις φυλλομαντείας βλ. αναλυτικά: Τιβέριος 1985, 43-56, **εικ.** 2 και 5.

³³ Η έρευνά μας δεν μπορεί βεβαίως να θεωρηθεί εξαντλητική, διότι βασίστηκε σε εικόνες δημοσιεύσεων όπου δεν διακρίνεται πάντοτε καθαρά η ακριβής θέση των χεριών.

³⁴ Αγία Πετρούπολη, Ερμιτάζ, αρ. St. 1807. *ARV*² 1185.7. *LIMC* 2, λ. «Apollon», αρ. 768a [Kokkorou-Alewrás]. Οι Hes Johnston και MacNiven (1996, 27-8) και ο Moret (1993, 304, **εικ.** 3) δεν σχολιάζουν την ιδιαίτερη θέση των χεριών των δύο θεών.

και ενός πολεμιστή που ταυτίζεται συνήθως με τον Αμφιάραο.³⁵ Στην περίπτωση αυτή δεν εφάπτονται απλώς οι δύο παλάμες, αλλά ο ένας πιάνει τον άλλο λίγο πιο πάνω από τον καρπό, με το χέρι του Άδη να βρίσκεται κάτω από το χέρι του «Αμφιάραου».³⁶ Οι ίδιες μορφές, στις ίδιες θέσεις, κάνουν χειραψία και σε ένα άλλο απουλικό αγγείο του Ζωγράφου της Βαλτιμόρης.³⁷ Εδώ διακρίνεται μεν ο αντίχειρας του Άδη, αλλά η παλάμη του φαίνεται ότι μένει ανοιχτή.

Εάν θεωρήσουμε ότι οι χαρακτηριστικές αυτές χειραψίες δεν είναι τυχαίες ή δεν οφείλονται στην ιδιαιτερότητα ορισμένων αγγειογράφων, θα πρέπει να δηλώνουν κάποια ιδιαίτερη σχέση μεταξύ των εκάστοτε δύο μορφών. Για το είδος αυτής της σχέσης μπορεί ενδεχομένως να μας διαφωτίσει η μελέτη των εικονογραφικών στοιχείων που διέπουν από κοινού τις παραπάνω παραστάσεις. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι σε όλες τις περιπτώσεις η μορφή που βρίσκεται στα αριστερά έχει πάντα την παλάμη της επάνω από την παλάμη της μορφής που βρίσκεται δεξιά, με άλλα λόγια η παλάμη της δεξιάς μορφής «υποδέχεται» την παλάμη της αριστερής. Επιπλέον, η αριστερή μορφή εικονίζει σχεδόν πάντα εκείνον που μετακινείται, τον «ξένο» με την ευρεία έννοια, ο οποίος όπως είπαμε σκεπάζει με τη δική του παλάμη την παλάμη του άλλου που είναι «εγκατεστημένος» στον εκάστοτε εικονιζόμενο χώρο. Στον Κάτω Κόσμο, για παράδειγμα, ο Διόνυσος και ο «Αμφιάραος» εικονίζονται αριστερά και η παλάμη τους σκεπάζει το χέρι του Άδη, ο οποίος εικονίζεται καθιστός στα δεξιά.

Μήπως λοιπόν η χειρονομία αυτή, που είναι μια παραλλαγή της συνήθους χειραψίας, λειτουργεί ταυτοχρόνως και ως εικονογραφικό μοτίβο της «υποδοχής», το οποίο δηλώνει ότι ο ερχόμενος είναι αποδεκτός και το κύρος του αναγνωρίζεται ισότιμα στην επικράτεια εκείνου που τον υποδέχεται με την παλάμη απλωμένη; Με βάση την ερμηνεία αυτή ο Άδης υποδέχεται και αποδέχεται το κύρος που έχουν στην επικράτεια του Κάτω Κόσμου ο Διόνυσος (στη μία περίπτωση) και ο πολεμιστής που θεωρείται «Αμφιάραος» (στις άλλες περιπτώσεις).³⁸ Στο αττικό παράδειγμα, το αγγείο του Ζωγράφου του Κάδμου, οι δύο θεοί είναι όρθιοι, αλλά ο Διόνυσος βρίσκεται δεξιά και έχει την παλάμη του κάτω από εκείνη του Απόλλωνα. Επομένως ο Απόλλωνας επιστρέφει στον τόπο του, στους Δελφούς, από την χώρα των Υπερβορείων και τον

³⁵ Ο Moret (1993, 329-35) τον ταυτίζει με τον Πρωτεσίλαο που αποχαιρετά τον Άδη, αλλά η άποψη του δεν έχει γίνει γενικά αποδεκτή, διότι, ανάμεσα σε άλλα, ο πολεμιστής είναι γενειοφόρος ενώ ο Πρωτεσίλαος εικονίζεται ως νεαρός: βλ. Schauenburg 1990, 96-101. Ples Johnston και MacNiven 1996, 29. *LIMC* 7, λ. «Protesilaos», αρ. 19 [Canciani]. Ο Αμφιάραος κατέβηκε ζωντανός στον Άδη αλλά συνέχισε να επικοινωνεί με τους ζωντανούς μέσω του μαντιείου του: για τις σχετικές παραδόσεις: Albinus 2000, 94-5. Για την εικονογραφία του Αμφιάραου: *LIMC* 1, λ. «Amphiarao» [Krauskopf].

³⁶ *RVAp* II, 798, αρ. 10a. Moret 1993, εικ. 11.

³⁷ *RVAp* Suppl.2, 274, αρ. 27/22 a3. Moret 1993, εικ. 13a.

³⁸ Στο σημείο αυτό θα ήταν εύλογο να αναρωτηθούμε γιατί ο Άδης δεν κάνει ποτέ, όσο γνωρίζουμε, χειραψία λ.χ. τους άλλους επισκέπτες του Κάτω Κόσμου. Μήπως επειδή ο Διόνυσος είναι θεός, άρα ισότιμος, ενώ οι άλλοι (Ορφέας, Ηρακλής, Θησέας και Πειρίθους) είναι ήρωες; Τότε όμως γιατί κάνει χειραψία με τον λεγόμενο «Αμφιάραο»; Δεν είναι εύκολο να δώσουμε μια ικανοποιητική εξήγηση, γι' αυτό και η ταύτιση με τον Αμφιάραο πρέπει να παραμείνει υποθετική. Ωστόσο, σχετικά με τον Ορφέα, διατυπώθηκε η άποψη (από τους Ples Johnston και MacNiven 1996, 36) ότι οι απεικονίσεις του στον Κάτω Κόσμο δεν συσχετίζονται, άμεσα τουλάχιστον, με την ορφική εσχολογία. Βλ. και τον Guthrie (2000, 288-93), ο οποίος δυσκολεύεται να ανιχνεύσει άμεση ορφική επίδραση στα ανάλογα απουλικά αγγεία, παρόλο που δέχεται ότι πολλές από τις εικονιζόμενες μορφές παραπέμπουν σε ορφικές αντιλήψεις. Για τις απεικονίσεις του Ορφέα στον Κάτω Κόσμο: *LIMC* 7, λ. «Orpheus», αρ. 71-84 [Garezou].

υποδέχεται ο Διόνυσος, ο οποίος νοείται ως εγκατεστημένος στους Δελφούς (μάλιστα τα μέλη του θιάσου του είναι σχεδόν όλα καθισμένα).

Επιστρέφουμε στον κρατήρα του Ζωγράφου του Δαρείου και συγκεκριμένα στην πίσω του όψη, όπου εικονίζεται μια τυπική ταφική σκηνή. Ο νεαρός νεκρός στέκει όρθιος μέσα στον επιτύμβιο ναΐσκο του. Το σώμα του εικονίζεται κατ' ενόπιον αλλά το κεφάλι του, στο οποίο φορά ταινία,³⁹ στρέφει προς τα δεξιά του. Είναι γυμνός, εκτός από ένα ιμάτιο διπλωμένο στο αριστερό του χέρι. Με το δεξί του χέρι κρατά ένα ραβδί, με το αριστερό μια φιάλη. Τον ναΐσκο πλαισιώνουν τέσσερις μορφές που στρέφουν προς τον νεκρό κρατώντας διάφορα αντικείμενα. Πρόκειται για δύο γυμνούς νέους και δύο γυναίκες, που εικονίζονται καθιστοί στην ανώτερη ζώνη και όρθιοι στην κατώτερη και είναι χιαστί τοποθετημένοι ανάλογα με το φύλο τους: επάνω αριστερά, καθιστός νέος που κρατά κλαδί και ταινία / κάτω αριστερά, όρθια γυναίκα που κρατά τσαμπί σταφύλι, ταινία και φιάλη γεμάτη φυτά και — αντιστρόφως— επάνω δεξιά, καθιστή γυναίκα με ριπίδιο και κίστη / κάτω δεξιά, όρθιος νέος που κρατά στεφάνι και φιάλη που περιέχει φυτά.

Έχει παρατηρηθεί ότι οι νεκροί που εικονίζονται *μέσα* σε ταφικούς ναΐσκους διαφοροποιούνται εικονογραφικά ως προς την ηλικία τους, μπορεί δηλαδή να εικονίζονται και παιδιά και ηλικιωμένοι. Αντιθέτως, οι μορφές που βρίσκονται *έξω* από τους ναΐσκους είναι συνήθως τυποποιημένες: πολύ συχνά, όπως και στο αγγείο που εξετάζουμε, τοποθετούνται χιαστί ως προς το φύλο και τη στάση (καθιστός άνδρας-όρθιος άνδρας/καθιστή γυναίκα-όρθια γυναίκα)· πάντοτε είναι νεανικές (άρα δεν είναι πιθανόν να εικονίζουν μέλη της οικογένειας του νεκρού)· κρατούν αντικείμενα που έχουν ταφική χρήση (ταινίες, στεφάνια, φιάλες, καλάθια με προσφορές κ.λπ.) ή αντικείμενα που συνδέονται με τον νεκρό (π.χ. τμήμα από τον οπλισμό του)· τέλος, ποτέ δεν φαίνεται να είναι λυπημένοι ή να θρηνούν.⁴⁰

Τα παραπάνω στοιχεία οδήγησαν στην ερμηνεία ότι οι μορφές αυτές αποδίδουν ένα τυποποιημένο μοντέλο μυστών, οι οποίοι εικονίζονται σε ταφικά συμφραζόμενα με σκοπό να μεταδώσουν στον θεατή ένα μήνυμα παρηγοριάς απέναντι στο θάνατο.⁴¹ Το μήνυμα αυτό είναι ακόμη σαφέστερο στο αγγείο που εξετάζουμε, διότι ανάλογη εσχατολογική-σωτηριολογική σημασία φαίνεται, όπως είδαμε, να υποδηλώνει και η παράσταση της κύριας όψης του. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι πίσω όψεις των κρατήρων του Ζωγράφου του Δαρείου έχουν συνήθως διονυσιακά και σπανιότερα ταφικά θέματα, όπως εδώ.⁴² Πάντως το αγγείο μας κατασκευάστηκε πιθανότατα για ταφική χρήση. Δεν υπάρχουν ανασκαφικές ενδείξεις,⁴³ αλλά το μεγάλο του μέγεθος που το καθιστά δύσχρηστο για καθημερινή χρήση,⁴⁴ η νεκρική εικονογραφία του, η σχετικά καλή κατάσταση διατήρησής του και τα όσα γνωρίζουμε

³⁹ Η ταινία που συγκρατεί τα μαλλιά είναι πολύ συχνή στην αρχαία εικονογραφία. Συνεπώς εάν δεν έχει κάποιο προφανές χαρακτηριστικό στοιχείο (λ.χ. προεξοχές, κόμπους, ποικίλη διακόσμηση κ.) δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η ύπαρξή της δηλώνει την ιδιαίτερη θέση ή κατάσταση του ατόμου που την φοράει. Βλ. και την άποψη της Αβαγιανού (2002, 94-5) που θεωρεί ότι η ταινία χαρακτηρίζει τον νεκρό ως μύστη.

⁴⁰ Σχολιασμός των μορφών αυτών στον Trendall 1989, 267.

⁴¹ Βλ. την προηγούμενη σημείωση. Επίσης Burkert 1994, 38-9.

⁴² Βλ. σχετικά *RVAr* II, 485.

⁴³ Το αγγείο βρισκόταν στο εμπόριο αρχαιοτήτων. Η μοναδική αναφορά στο αντίστοιχο δελτίο του Μουσείου αναφέρει «Probably from Tarantum», η πληροφορία αυτή όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής.

⁴⁴ Ύψος 92.2 εκ., διάμ. χείλους 45.4 εκ., διάμ. βάσης 24.2 εκ.

γενικότερα για το έργο του Ζωγράφου του Δαρείου, οδηγούν στο προηγούμενο συμπέρασμα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι στους τάφους τοποθετούνταν αποκλειστικά και μόνο αγγεία με νεκρική εικονογραφία.⁴⁵

Ο τάφος στον οποίο πιθανότατα τοποθετήθηκε το αγγείο του Ζωγράφου του Δαρείου δεν είναι υποχρεωτικό να ανήκε σε κάποιον μύστη του Διόνυσου. Όπως έχει σωστά διατυπωθεί «όχι μόνο δεν είναι δυνατόν να αποδειχθεί αλλά ούτε καν να θεωρηθεί πιθανόν ότι κάθε απουλικός τάφος με βακχικά αγγεία ή κάθε διονυσιακή σαρκοφάγος του 2^{ου} ή 3^{ου} αι. μ.Χ. προοριζόταν για κάποιον μνημένο στα διονυσιακά μυστήρια».⁴⁶ Αντιθέτως μάλιστα, έχουν ανασκαφεί τάφοι μυστών χωρίς «ορφικο-διονυσιακά» ελάσματα.⁴⁷ Εάν πάντως θελήσουμε να εξετάσουμε περισσότερο την περίπτωση να προοριζόταν για τον τάφο ενός μύστη, τότε θα επρόκειτο για τον νέο που εικονίζεται στην πίσω όψη του αγγείου. Όλα αυτά όμως προϋποθέτουν ότι το αγγείο μας είχε κατασκευαστεί κατά παραγγελία, γεγονός που δεν μπορεί να αποκλειστεί αλλά ούτε και να επιβεβαιωθεί. Σίγουρα, ένα τόσο μεγάλο και κατάκοσμο αγγείο χρειάζεται αρκετό χρόνο για να κατασκευαστεί, συνεπώς είναι αμφίβολο εάν θα μπορούσαν οι συγγενείς του πρόωρα χαμένου νεαρού να το παραγγείλουν μετά το θάνατό του και να προλάβουν να το τοποθετήσουν μέσα στον τάφο του. Το πιθανότερο είναι ότι τα κεραμικά εργαστήρια είχαν παρακαταθήκη από παρόμοια ταφικά αγγεία, έτοιμα σε κάθε ζήτηση. Αυτό σίγουρα ισχύει για το Ζωγάφο του Δαρείου, όπως φανερώνει ένας τάφος στην Canosa, όπου βρέθηκαν μαζί πέντε δικά του μεγάλα αγγεία, δύο από τα οποία είχαν «νεκρικά» θέματα (το ένα εικονίζει τη Μήδεια και το άλλο την ταφή του Πατρόκλου), ενώ τα υπόλοιπα τρία είχαν διαφορετικές παραστάσεις (τον Δαρείο, την Ευρώπη και την Ανδρομέδα αντίστοιχα).⁴⁸

Ο κρατήρας που εξετάζουμε εδώ δεν είναι η μοναδική κατωϊταλιωτική εικονογραφική μαρτυρία για την επίσκεψη του Διόνυσου στον Κάτω Κόσμο. Πολύ νωρίτερα, στο πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ., σε πήλινους ανάγλυφους «λοκρικούς» πίνακες, ο θεός στέκεται απέναντι στο ένθρονο ζεύγος του Άδη και της Περσεφόνης.⁴⁹ Εκτός από τις ιταλιωτικές, υπάρχουν και άλλες παραστάσεις που δείχνουν τον Διόνυσο μαζί με τους θεούς του Κάτω Κόσμου, αλλά δεν είναι σίγουρο εάν οι συναντήσεις αυτές χωροθετούνται στο υποχθόνιο βασίλειο ή κάπου αλλού, π.χ. στον Όλυμπο.⁵⁰ Τέτοιες συναντήσεις, σε αμφίσημα ή αδιευκρίνιστα εικονογραφικά συμφραζόμενα, εικονίζονταν στη χαμένη πλέον χρυσελεφάντινη τράπεζα του Κολώτη στην Ολυμπία,⁵¹ σε παραστάσεις ορισμένων αττικών αγγείων που χρονολογούνται

⁴⁵ Μια συνοπτική παρουσίαση του σχετικού θεματολογίου: Trendall 1989, 266-8.

⁴⁶ Burkert 1994, 39.

⁴⁷ Χρυσοστόμου 2003.

⁴⁸ Για την περιγραφή του περιεχομένου του τάφου: *RVAp* II, 483.

⁴⁹ *LIMC* 3, λ. «Dionysos», αρ. 537-540 [Gasparri]. *LIMC* 4, λ. «Hades», αρ. 58-59 [Lindner]. Ο καλύτερα σωζόμενος πίνακας εικονίζεται και στον Schefold 1981, 261, εικ. 373. Για τους λοκρικούς πίνακες βλ. και Melander 2002, 63-73.

⁵⁰ Είναι γνωστό ότι ο Άδης σπανίως εγκαταλείπει το βασίλειό του (όπως όταν ανέβηκε για να αρπάξει την Περσεφόνη). Ο Όμηρος μας δίνει την παλαιότερη μαρτυρία για την άνοδο του θεού στον Όλυμπο, όταν ζήτησε τη βοήθεια του ιατρού Παίηονα για να γιατρέψει το τραύμα στον ώμο του από το βέλος του Ηρακλή (*Ιλιάδα* E, 395-402).

⁵¹ Ο Πausanias την είχε δει στο Ηραίο της Ολυμπίας (5.20.2-3) και αναφέρει ότι επάνω της τοποθετούνταν τα στεφάνια των ολυμπιονικών. Σύμφωνα με την περιγραφή του εικονίζονταν, ανάμεσα σε άλλα, ο Πλούτων με τον Διόνυσο και η Περσεφόνη με τις Νύμφες. Η τράπεζα εικονίζεται σε νομίσματα

στον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ.⁵² και σε ένα αναθηματικό ανάγλυφο του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε στη Χαλκίδα.⁵³

Οι συναντήσεις του Διόνυσου με τον Άδη αποτελούν τη μία όψη του προβλήματος που αφορά τη σχέση του πρώτου με τις δυνάμεις του Κάτω Κόσμου. Η άλλη όψη αποτυπώνεται σε παραστάσεις που απεικονίζουν την άνοδο του Διόνυσου

του 2^{ου} αι. μ.Χ. με την επιγραφή ΗΛΕΙΩΝ, όπου αποδίδεται πολύ σχηματικά, χωρίς να διακρίνονται παραστάσεις. Αναλυτικά για την τράπεζα: Mingazzini 1962.

⁵² Η πρωιμότερη σωζόμενη παράσταση που ερμηνεύεται ως πιθανή εικονογραφική συνάντηση του Διόνυσου και του Άδη, σε αδιευκρίνιστο όμως χώρο, εντοπίζεται στις δύο όψεις μιας μελανόμορφης μικρογραφικής κύλικας του Ζωγράφου του Ξενοκλή (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1867.5-8.1007 [B425], περ. 540 π.Χ.). Στη μία όψη εικονίζεται ο Δίας με κεραυνό, ο Ποσειδώνας με τρίαινα και ένας ακόμη γενειοφόρος που δεν κρατά τίποτα αλλά θεωρείται ότι είναι ο Άδης. Στην άλλη όψη εικονίζεται ο Διόνυσος (κρατά κάνθαρο) μαζί με μια γυναικεία μορφή (Αριάδνη ή Σεμέλη). Δεν είναι όμως βέβαιη ούτε η ταυτότητα του Άδη ούτε το εάν οι δύο όψεις του αγγείου συνδέονται θεματικά. Επιπλέον, ο τόπος της συνάντησης είναι πιθανότατα ο Όλυμπος: *ABV* 184. *Paralipomena*, 76. *Addenda*², 51. *CVA* Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 2, πιν. 13.1a-c. *LIMC* 4, λ. «Hades», αρ. 14 [Lindner].

Μια άλλη πιθανή συνάντηση των δύο θεών απαντά σε έναν λίγο μεταγενέστερο μελανόμορφο αμφορέα (Würzburg, Universität, Martin von Wagner Museum, αρ. L197, περίπου 520 π.Χ.). Στη μία όψη εικονίζεται η αναχώρηση του Τριπτόλεμου υπό την εποπτεία του Ερμή, της Δήμητρας, της Περσεφόνης και του Άδη. Στην άλλη όψη του αμφορέα εικονίζεται ο Διόνυσος με μια μαινάδα και πάλι ο Ερμής, η παρουσία του οποίου πιθανότατα λειτουργεί εδώ ως συνδετικός κρίκος μεταξύ των δύο όψεων: *LIMC* 4, λ. «Hades», αρ. 34 [Lindner]. Clinton 1994, 165, εικ. 3. Για τη σχέση του Διόνυσου με τον Τριπτόλεμο: Μυλωνάς 1960, 90-1. Shapiro 1989, 87.

Στον Όλυμπο χωροθετείται πιθανότατα και η συγκέντρωση θεών σε έναν ερυθρόμορφο στάμνο του αγγειογράφου Ερμώνακτα στο Bochum (Ruhr Universität, Kunstsammlungen, S258. Περίπου 460 π.Χ.). Εικονίζεται ο Διόνυσος (με θύρσο και κάνθαρο), ο Δίας (με σκήπτρο και φιάλη), η Ήρα (με σκήπτρο), η Αφροδίτη, η Περσεφόνη, μια φιερωτή θέα (Ίρις ή Νίκη) και ο Άδης ή μάλλον ο Πλούτων (με το κέρασ της αφθονίας). Βλ. *ARV*² 484.18. *Addenda*², 248. Bemann 1994, 176, αρ. A11, εικ. 5-7. *LIMC* 4, λ. «Hades», αρ. 17 [Lindner].

Οι δύο θεοί συμμετέχουν σε ένα συμπόσιο θεϊκών ζευγαριών σε μια ερυθρόμορφη κύλικα του Ζωγράφου του Κόδρου (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο E82 [1847.9-9.6], περίπου 430/420 π.Χ.) με ενιαίο θέμα στις δύο όψεις και στο εσωτερικό: θεϊκά ζεύγη επάνω σε συμποσιακές κλίνες. Στη μία πλευρά ο Δίας και η Ήρα, ο Ποσειδών και Αμφιτρίτη, στην άλλη πλευρά ο Διόνυσος και η Αριάδνη, ο Άρης και η Αφροδίτη, στο εσωτερικό μεμονωμένη κλίνη με τον Άδη και την Περσεφόνη. Η διευθέτηση των συμποσιαστών μπορεί να δεχθεί δύο ερμηνείες: είτε ότι όλο το συμπόσιο τελείται στον Όλυμπο, όπου έχει ανέβει ειδικά για την περίπτωση το χθόνιο ζεύγος, είτε ότι γίνονται δύο παράλληλα συμπόσια, το ένα στον Όλυμπο και το άλλο στον Κάτω Κόσμο. Βλ. *ARV*² 1269.3. *Addenda*², 356. Bemann 1994, 176-177, αρ. A12, εικ.10. *LIMC* 4, λ. «Hades», αρ. 44 [Lindner]. Η Simon (1996, 262-265, εικ. 256-258) θεωρεί ότι πρόκειται για κοινό συμπόσιο όλων των θεών, το οποίο όμως εικονίζεται στον τύπο του νεκρόδειπνου, γι' αυτό και το ζεύγος του Κάτω Κόσμου έχει κεντρική θέση στο εσωτερικό του αγγείου.

Αναφέρουμε, τέλος, μια παράσταση που θεωρήθηκε ότι εικονίζει την αναχώρηση του Διόνυσου από το βασίλειο του Άδη, σε μια μελανόμορφη υδρία του Ζωγράφου του Πριάμου (γύρω στο 520/10 π.Χ. Φλωρεντία, Museo Archeologico Etrusco, 3866/1798. *CVA* Φλωρεντίας 5, πιν. 30.2-3, 31.2-3. Bérard 1974, 142, πιν. 19.66). Στην κύρια όψη του αγγείου εικονίζει μια πομπή με κατεύθυνση προς τα δεξιά. Ηγείται ο Ερμής, ακολουθεί μια ομάδα από τέσσερις γυναικείες μορφές, σε ζεύγη ανά δύο, και ανάμεσά τους ο Διόνυσος (με στεφάνι κισσού). Στο αριστερό άκρο της παράστασης στέκει ένας γενειοφόρος άνδρας ο οποίος δεν συμμετέχει στην πομπή (δεν εικονίζεται σε διασκελισμό όπως ο Ερμής και ο Διόνυσος). Η παράσταση έχει συνδεθεί με την κάθοδο του Διόνυσου για να φέρει πίσω τη Σεμέλη. Ο γενειοφόρος που παρακολουθεί την αναχώρηση ταυτίστηκε με τον Άδη, ενώ ο προπορευόμενος Ερμής θεωρήθηκε ότι έχει το ρόλο του ψυχαγωγού. Η παρουσία ωστόσο τεσσάρων γυναικών αντί μίας, της Σεμέλης, προκαλεί μεγάλες ερμηνευτικές δυσκολίες, στις οποίες δεν μπορούμε να απαντήσουμε με τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας.

⁵³ Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 337: Metzger 1944-45, 315. *LIMC* 4, λ. «Hades», αρ. 45 [Lindner].

από τη γη, χωρίς να παραπέμπουν άμεσα στο υποχθόνιο βασίλειο. Αυτές τις σκηνές θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Β. ΔΙΟΝΥΣΙΑΚΕΣ ΑΝΑΒΑΣΕΙΣ

Χαρακτηριστικό γνώρισμα του Διονύσου είναι ο αιφνίδιος τρόπος με τον οποίο μπορεί να εμφανιστεί αλλά και να εξαφανιστεί, όπως μας πληροφορούν πολλές αρχαίες μαρτυρίες που αναφέρονται στην ταραχώδη «επιφάνεια» του θεού.⁵⁴ Στην αγγειογραφία συναντούμε αρκετές παραστάσεις που ερμηνεύονται ως «επιφάνεια»-άνοδος του θεού από τη γη, όμως δεν είναι πάντα προφανές ποιος μύθος υποδηλώνεται σε κάθε μια από αυτές.

Οι παλαιότερες παραστάσεις που ερμηνεύονται, άλλοτε με μεγαλύτερες κι άλλοτε με μικρότερες πιθανότητες, ως απεικονίσεις ανόδου του θεού χρονολογούνται στην αρχαϊκή εποχή. Παρά τις μεταξύ τους διαφοροποιήσεις, τις οποίες θα συζητήσουμε αναλυτικότερα, όλες εικονίζουν το υπερφυσικού μεγέθους κεφάλι του θεού να ξεπροβάλλει από το έδαφος, μόνο του ή με μια συνοδό.⁵⁵

Πρέπει εξαρχής να διευκρινίσουμε ορισμένα σημαντικά εικονογραφικά ζητήματα. Τα κεφάλια που χαρακτηρίζουμε ως αναδυόμενα (του Διονύσου και άλλων) διαφοροποιούνται σαφώς από τις γνωστές στην εικονογραφία διονυσιακές μάσκες.⁵⁶ Οι μάσκες έχουν επίσης υπερφυσικό μέγεθος και μπορεί να «επιφαινούνται» προκαλώντας έκπληξη στους παρευρισκόμενους,⁵⁷ αλλά εικονίζονται πάντοτε κατ'ενώπιον, σε αντίθεση με τα αναδυόμενα κεφάλια που εικονίζονται πάντα σε κατατομή. Επιπλέον οι μάσκες δεν έχουν ποτέ λαιμό, ενώ τα αναδυόμενα κεφάλια απεικονίζονται πάντα μαζί με τον λαιμό, συχνά μάλιστα και με ένα τμήμα του στήθους ή και το χέρι της αναδυόμενης μορφής. Επίσης, τα αναδυόμενα κεφάλια αγγίζουν πάντοτε τη γραμμή του εδάφους,⁵⁸ ενώ οι μάσκες μπορεί να αιωρούνται. Τέλος, τα αναδυόμενα κεφάλια διαφοροποιούνται εικονογραφικά και από το αποκομμένο χρησιμοδοτούν κεφάλι του Ορφέα (εικ. 4),⁵⁹ το οποίο εικονίζεται σε ορισμένα αττικά αγγεία του δεύτερου μισού του 5^{ου} αιώνα.⁶⁰ Το κεφάλι του Ορφέα εικονίζεται είτε σε κατατομή είτε μετωπικά, αλλά δεν έχει υπερφυσικό μέγεθος. Επειδή εξάλλου είναι «αυτόνομο», δηλαδή αποχωρισμένο από το σώμα, μπορεί είτε να αιωρείται (όπως οι μάσκες) είτε να ακουμπά στο έδαφος.

⁵⁴ Otto 1991, 79-89.

⁵⁵ Γενικά για την εικονογραφία των υπερφυσικών κεφαλιών βλ. Bérard 1974, 43-5, 169-71. Αναλυτικά για τα κεφάλια σε κατατομή βλ. van Vasano 1973. Για τη διάδοση του μοτίβου στην ετρουσκική εικονογραφία και την ενδεχόμενη σχέση του με το μαντικό κεφάλι του Ορφέα βλ. Ambrosini 1998.

⁵⁶ Για τις μάσκες βλ. LIMC 3, λ. «Dionysos», αρ. 23-26 [Gasparri]. Boardman 1976. Ferrari 1986. Henrichs 1993, 36-9.

⁵⁷ Βλ. π.χ. τις παραστάσεις σε δύο ληκύθους του Ζωγράφου της Γέλας (γύρω στο 500 π.Χ.): LIMC 3, λ. «Dionysos», αρ. 27-28 [Gasparri].

⁵⁸ Εξάιρεση ίσως αποτελούν ορισμένες δυσερμήνυτες διπλές κεφαλές (ιανικού τύπου, με γυναικείο και ανδρικό κεφάλι αντίστοιχα) που εικονίζονται μεν σε κατατομή (έτσι ώστε να είναι ορατά και τα δύο κεφάλια) αλλά αιωρούνται. Ο Bérard (1974, 45, 169, πίν. 4.12) θεωρεί ότι εικονίζεται ο Διόνυσος και η Κόρη, αλλά ο άνδρας δεν έχει κάποιο διονυσιακό χαρακτηριστικό (π.χ. στεφάνι κισσού) και οι θεατές που παρευρίσκονται δεν είναι μέλη του διονυσιακού θιάσου αλλά άνδρες με μακριά ιμάτια.

⁵⁹ Αττική κύλικα του Ζωγράφου του Ruvo 1346. Cambridge, Corpus Cristi College, Lewis, αρ. 10325. ARV² 1401.1. *Addenda*², 373. Τοιαφάκη 1998, 65-6, πίν. 80α-β.

⁶⁰ Για το χρησιμοδοτούν κεφάλι του Ορφέα: LIMC 7, λ. «Orpheus», 101-2 και αρ. 68-70 [Garezou]. Τοιαφάκη 1998, 62-8.

Ένα άλλο ζήτημα που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα σχετίζεται με την άποψη που υποστηρίζει ότι τα κεφάλια (ή οι προτομές) που εικονίζονται σε κατατομή και με τον τρόπο που περιγράψαμε, δεν εικονίζουν *αναδύμενους* θεούς αλλά αποτελούν απλώς συντμήσεις της πιο συνηθισμένης ολόσωμης απόδοσής τους.⁶¹ Φαίνεται ωστόσο ότι, όπως συμβαίνει συχνά στην αρχαιοελληνική εικονογραφία, δεν ισχύει κάποιος απόλυτος κανόνας αλλά θα πρέπει να προχωρούμε σε ερμηνευτικές απόπειρες, λαμβάνοντας κάθε φορά υπόψη το σύνολο και τα συμφραζόμενα της κάθε παράστασης. Στην προκειμένη περίπτωση: Η απλή απεικόνιση μίας ή περισσότερων προτομών δεν παρέχει βάσιμα στοιχεία για να ερμηνεύσουμε την παράσταση ως «άνοδο».⁶² Εάν όμως οι προτομές πλαισιώνονται από ολόσωμες μορφές πολύ μικρότερου μεγέθους, οι οποίες μάλιστα κάνουν έντονες κινήσεις ή χορεύουν ή περιεργάζονται το κεφάλι (ή τα κεφάλια) ή, τέλος, είναι γενικώς αναστατωμένες, τότε είναι προφανές ότι κάτι περίεργο και εξωφρενικό συμβαίνει, με άλλα λόγια μια «επιφάνεια», μια ανάδυση από τη γη.

Σύμφωνα με τα κριτήρια αυτά που προτείνονται, η παλαιότερη παράσταση που μπορεί, με κάποια πιθανότητα, να θεωρηθεί ως απεικόνιση της ανάδυσης του Διόνυσου, εντοπίζεται σε ένα κορινθιακό αλάβαστρο του εργαστηρίου του Ζωγράφου του La Trobe, το οποίο χρονολογείται στις αρχές της Μέσης Κορινθιακής περιόδου (580/60 π.Χ.).⁶³ Η παράσταση εικονίζει ένα μεγάλο γενειοφόρο ανδρικό κεφάλι που προβάλλει από τη γραμμή του εδάφους ανάμεσα σε δύο κωμαστές. Το μεγάλο μέγεθος του κεφαλιού υποδηλώνει ότι πρόκειται για έναν θεό, ο οποίος εξαιτίας των παριστάμενων κωμαστών θα πρέπει πιθανώς να ταυτιστεί με τον Διόνυσο, παρόλο που δεν έχει τα συνήθη σύμβολα του θεού (το στεφάνι του κισσού ή/και τον κάνθαρο).

Αρκετά χρόνια αργότερα συναντούμε τις παλαιότερες παραστάσεις της αττικής αγγειογραφίας που μπορούν να ερμηνευθούν ως άνοδοι του Διόνυσου. Το παλαιότερο παράδειγμα είναι μάλλον προβληματικό: σε μια κύλικα του Ζωγράφου της Καλλίδος (γύρω στο 530 π.Χ., **εικ. 5**),⁶⁴ εικονίζονται αντικριστά τα κεφάλια του Διόνυσου (ΔΙΟΝΥΣΟΣ), που κρατά τον χαρακτηριστικό κάνθαρο, και της Σεμέλης (ΣΕΜΕΛΕ). Και οι δύο φορούν στεφάνια από κισσό. Γύρω και κάτω από τις λαβές της κύλικας εικονίζονται κλαδιά αμπελιού, δύο σάτυροι χορεύουν δίπλα του, ενώ ένας τρίτος έχει σκαρφλώσει επάνω του. Το μέγεθος των σατύρων είναι πολύ μικρότερο από τις προτομές του Διόνυσου και της Σεμέλης, αλλά δεν είναι βέβαιο ότι η αντίθεση αυτή υποδηλώνει το υπερφυσικό μέγεθος των δύο θεϊκών μορφών, διότι στον περιορισμένο χώρο των λαβών των κυλικών εικονίζονται συχνά μορφές σε μέγεθος μικρότερο από το κανονικό. Εξάλλου, ο Ζωγράφος της Καλλίδος συνηθίζει να εικονίζει προτομές (θεϊκές και άλλες) στις δύο όψεις των κυλικών του, ανάμεσα σε ανθήμια ή οφθαλμούς

⁶¹ Για την άποψη αυτή βλ. αναλυτικά στη συνέχεια. Βλ. επίσης: Metzger 1944-45. Bérard 1974, 43-5. *Wealth of the Ancient World* 1983, 50-1, αρ. 3 [J. M. Cody].

⁶² Βλ. π.χ. von Vacano 1973. Schauenburg 1974. Boardman 1976. Callipolitis-Feytmans 1980. Schauenburg 1981.

⁶³ Παρίσι, Λούβρο αρ. S1104. Amyx 1988, 110, αρ. 2. Metzger 1965, 49, αρ. 1, πιν. 25.1. *LIMC* 3, λ. «Dionysos», αρ. 49 [Gasparri]. Για τη χρονολόγηση της κορινθιακής κεραμικής του 6^{ου} αιώνα π.Χ. βλ. Τιβέριος 1996, 33-4.

⁶⁴ Νεάπολη, Museo Nazionale, αρ. Stg 172. *ABV* 203.1. *Addenda*², 55. *CVA* Νεάπολη 1, πιν. 21-22. Shapiro 1989, 92, σημ. 90. Bérard 1974, πιν. 3.8. *LIMC* 3, λ. «Dionysos», αρ. 55 [Gasparri]. *LIMC* 7, λ. «Semele», αρ. 35 [Kossatz-Deissmann] και *LIMC* 5, λ. «Kallis II», αρ. 1 [Kossatz-Deissmann]: δεν ερμηνεύονται ως άνοδοι αλλά ως «Korpbilder». Γενικά για τον Ζωγράφο της Καλλίδος: Callipolitis-Feytmans 1980. Isler-Kerenyi 2001, 173-8.

(εικ. 6),⁶⁵ χωρίς τις μικρού μεγέθους παραπληρωματικές μορφές, τις οποίες θεωρήσαμε ως κριτήριο για να ερμηνεύσουμε μια παράσταση ως άνοδο/επιφάνεια.⁶⁶ Ανάλογη ερμηνευτική δυσκολία παρουσιάζει μια σύγχρονη ανάλογη παράσταση σε μελανόμορφη οινοχόη του Ζωγράφου του Rycroft.⁶⁷ Εδώ το κεφάλι του Διονύσου (αριστερά) αντικρύζει ένα γυναικείο κεφάλι (Σεμέλη ή Αριάδνη;), ενώ ανάμεσά τους διακρίνεται το κέρασ που κρατά ο θεός, χωρίς όμως να φαίνεται και το χέρι του. Ανάμεσά τους υψώνεται ένα φοινικόδενδρο, τα κλαδιά του οποίου σχεδόν αγγίζουν τα δύο κεφάλια. Το γεγονός αυτό μπορεί να υποδηλώνει το υπερφυσικό μέγεθος των κεφαλιών, χωρίς όμως —και στην περίπτωση αυτή— να είμαστε βέβαιοι.⁶⁸

Πιο ασφαλής είναι η ερμηνεία της παράστασης σε μια μελανόμορφη λήκυθο της Ομάδας του Βατικανού G 52 (γύρω στο 500 π.Χ., **εικ. 7α-γ**). Εικονίζονται τα υπερμεγέθη κεφάλια του Διονύσου (με στεφάνι κισσού) και μιας γυναίκας (Σεμέλη ή Αριάδνη;) ανάμεσα σε δύο νέους που εικονίζονται σε πολύ μικρότερη κλίμακα και κινούνται έντονα.⁶⁹ Τα δύο κεφάλια εικονίζονται τώρα το ένα πίσω από το άλλο, σε προφίλ προς τα αριστερά, με το γυναικείο σε πρώτο επίπεδο. Παρόμοια είναι η παράσταση σε έναν περίπου σύγχρονο μελανόμορφο κιονωτό κρατήρα των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ.⁷⁰ Τα υπερφυσικού μεγέθους κεφάλια του κισσοστεφανωμένου Διονύσου και της γυναίκας που τον συνοδεύει (Σεμέλη ή Αριάδνη;) εικονίζονται ανάμεσα σε σατύρους και μαινάδες που χορεύουν. Και πάλι βρίσκονται το ένα πίσω από το άλλο, σε προφίλ προς τα αριστερά, με το γυναικείο σε πρώτο επίπεδο.

Σε δύο μελανόμορφες ληκύθους των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ. εικονίζεται μια παραλλαγή των προηγούμενων παραστάσεων. Ο Διόνυσος ανέρχεται μόνος, ανάμεσα σε σάτυρο και μαινάδα στη μία λήκυθο, και ανάμεσα σε δύο σατύρους στην άλλη.⁷¹ Όπως και στις προηγούμενες παραστάσεις, η μικρή κλίμακα των ολόσωμων παραπληρωματικών μορφών υποδηλώνει και εδώ το τεράστιο μέγεθος της θεϊκής προτομής.

⁶⁵ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 17873. *ABV* 203.2 (πάνω). *Paralipomena* 92. *Addenda*², 55. Callipolitis-Feytmans 1980, 319, **εικ.** 1-3.

⁶⁶ Μάλιστα στην άλλη όψη της κύλικας που εξετάζουμε εδώ εικονίζεται και πάλι το κεφάλι του Διονύσου μαζί με τρία γυναικεία. Οι δύο γυναικείες επιγράφονται ΚΑΛΙΣ και ΣΙΜΕ, η τρίτη είναι ανώνυμη (μάλλον πρόκειται για νύμφες ή μαινάδες). Άλλα παραδείγματα ανάλογων παραστάσεων του Ζωγράφου της Καλλίδος εικονίζονται στις μελέτες που αναφέρονται στην προηγούμενη σημείωση. Βλ. επίσης *Wealth of the Ancient World*, 1983, 50-1, αρ. 3 [J.M. Cody]. Ferrari 1986, 13, **εικ.** 7. Για μια ακόμη ενδιαφέρουσα μελανόμορφη παράσταση με προτομές θεών και ηρώων, του Ζωγράφου της Villa Giulia 63613 (περ. 530 π.Χ.) στο Malibu, J.P. Getty Museum, αρ. 86.AE.1700: *CVA* Malibu, J.P. Getty Museum 2, πιν. 110-113.2. *LIMC* 4, λ. «Hades», αρ. 33 [Lindner] και *LIMC* 4, λ. «Hera», αρ. 470 [Kossatz-Deissmann]. Metzger 1965, 18, αρ. 33, πιν. 4.1.

⁶⁷ Eton, College Museum. *ABV* 337.30. *Addenda*², 92.

⁶⁸ Σημειώνουμε ότι ο Ζωγράφος του Rycroft συνηθίζει να εικονίζει φοινικές και άλλα δένδρα στις παραστάσεις του: βλ. Holmberg 1992.

⁶⁹ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 1699. *ABV* 462.1. *LIMC* 3, λ. «Dionysos», αρ. 51 [Gasparri]. Bérard 1974, 64, 82, 86, πιν. 5.15 (θεωρεί τη γυναίκα ως Κόρη-Περσεφόνη).

⁷⁰ Παρίσι, Λούβρο αρ. F311. Bérard 1974, 64, 82, πιν. 5.16. *CVA* Παρίσι, Λούβρο 2, πιν. 5.1. *LIMC* 3, λ. «Dionysos», αρ. 52 [Gasparri].

⁷¹ α) Λήκυθος στη Λυών, της Κατηγορίας των Αθηνών 581 (με σάτυρο και μαινάδα, γύρω στο 500 π.Χ.): *ABV* 502.97. *Addenda*², 124. Metzger 1944-45, 298-300, **εικ.** 2, πιν. 25. Bérard 1974, 64, 81, πιν. 5.17. *LIMC* 3, λ. «Dionysos», αρ. 50 [Gasparri]. Ambrosini 1998, 348, **εικ.** 6. β) Λήκυθος στη Chartres, αρ. 94. Bérard 1974, 64, πιν. 5.20 (με δύο σατύρους).

Σε δύο ακόμη σύγχρονες μελανόμορφες ληκύθους του Ζωγράφου του Αίμονα (αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.) εικονίζεται η υπερμεγέθης κεφαλή του Διόνυσου που εξέρχεται από το έδαφος μαζί με την αντίστοιχη της Αθηνάς (αναγνωρίζεται εύκολα από το κράνος της).⁷² Η παρουσία της Αθηνάς είναι δύσκολο να ερμηνευθεί. Σύμφωνα με μια εκδοχή του μύθου του Διόνυσου-Ζαγρέα, η θεά βοήθησε στην αναγέννηση του νεκρού και σπαραγμένου θεού,⁷³ αλλά εδώ ο θεός εικονίζεται σε ώριμη ηλικία και όχι ως βρέφος, επομένως ο ρόλος της Αθηνάς στις παραστάσεις αυτές παραμένει αδιευκρίνιστος.

Το τελευταίο μας παράδειγμα είναι μια ακόμη μελανόμορφη ληκύθος του Ζωγράφου των Αθηνών 9690 (περ. 490/80 π.Χ. **εικ. 8α-β**).⁷⁴ Εδώ δεν εικονίζεται το κεφάλι του θεού αλλά ένας υπερμεγέθης οφθαλμωτός φαλλός που βρίσκεται στο έδαφος, ανάμεσα σε τέσσερις σατύρους, ένας από τους οποίους παίζει βάρβιττο. Ο φαλλός παραπέμπει προφανώς σε γονιμικές ιδιότητες και συνδέεται με τον Διόνυσο ως θεό της βλάστησης.⁷⁵

Από το δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα και ως τις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. παρατηρείται μια μεταβολή στα εικονογραφικά μοτίβα της ανάδυσης. Φαίνεται ότι οι υπερφυσικές κεφαλές δεν είναι πλέον τόσο δημοφιλείς⁷⁶ και ότι στις διάφορες σκηνές ανόδου οι αναδυόμενες μορφές εικονίζοντες μισοβυθισμένες μέσα στη γη, συνήθως μέχρι το ύψος των ώμων, του στήθους, των μηρών ή των κνημών.⁷⁷ Το σημαντικότερο είναι ότι οι αναδυόμενοι έχουν φυσικό μέγεθος (ή ελάχιστα μεγαλύτερο του φυσικού). Η άνοδος του Διόνυσου δεν εικονίζεται, όσο γνωρίζω, την περίοδο αυτή, αλλά σε δύο σκηνές ανόδου τον συναντούμε ως θεατή. Οι παραστάσεις αυτές, σε κωδωνόσχημους κρατήρες των αρχών του 4^{ου} αιώνα, εικονίζουν μια ανδρική και μια γυναικεία μορφή αντίστοιχα που αναδύονται από το εσωτερικό μιας σπηλιάς.⁷⁸

⁷² α) Tübingen, Eberhard-Karls Univ., Arch. Inst., S.10.1292 (D72). Τα κεφάλια των δύο θεών εικονίζονται ανάμεσα σε δύο σατύρους: Bérard 1974, 82, πιν. 5.19. *LIMC* 3, λ. «Dionysos», αρ. 53 [Gasparri]. β) Πανεπιστήμιο Ουτρέχτης. Τα κεφάλια εικονίζονται ανάμεσα σε δύο καθιστές γυναικείες μορφές: *LIMC* 3, λ. «Dionysos», αρ. 54 [Gasparri]. Για άλλες παραστάσεις προτομών της Αθηνάς βλ. Schauenburg 1974.

⁷³ Βλ. παραπάνω και σημ. 13.

⁷⁴ Αθήνα, Εθνικό Μουσείο, αρ. 9690. *ABV* 505.1. Metzger 1965, 49-52, αρ. 2, πιν. 26.1-3. Bérard 1974, 65, πιν. 5.18. *LIMC* 3, λ. «Dionysos», αρ. 153 [Gasparri].

⁷⁵ Παραστάσεις όπως αυτή συνδέονται με το οργιαστικό/γονιμικό στοιχείο της διονυσιακής λατρείας, το οποίο εκδηλωνόταν με φαλλοφορικές πομπές, κατά τις οποίες οι πιστοί περιέφεραν τεράστιους υψωμένους φαλλούς-σύμβολα της γονιμότητας, ψάλλοντας ταυτοχρόνως ανάλογους ύμνους, τα φαλλικά άσματα: βλ. σχετικά Burkert 1983, 68-71. Για απεικονίσεις φαλλοφορικών δρώμενων στην αττική αγγειογραφία του 6^{ου} αιώνα βλ. Carpenter 1986, 89, πιν. 22. Hedreen 1992, 129-30. Σημειώνουμε, τέλος, ότι η παράσταση της ληκύθου μας θυμίζει τον παράξενο ομοερωτικό μύθο του Πόλυμνου ή Πρόουμνου, ο οποίος ωστόσο διασώζεται από μεταγενέστερες πηγές: βλ. Grimal 1991, 575, λ. «Πόλυμνος».

⁷⁶ Υπάρχουν βεβαίως και ορισμένες εξαιρέσεις, όπως τα δύο υπερμεγέθη γυναικεία κεφάλια (είναι ισούψη με τους κίονες που εικονίζονται δίπλα τους) σε αγγεία του Ζωγράφου του Ίκαρου: Bérard 1974, εικ. 23-24. Βλ. και τις προτομές της Αθηνάς σε αγγεία του Ζωγράφου του Bowdoin: Schauenburg 1974.

⁷⁷ Κάπως έτσι θα πρέπει να εικονίζονταν και ο Θησέας, ο οποίος επέστρεφε από τον Κάτω Κόσμο, σε μια χαμένη τοιχογραφία με θέμα τη Μάχη του Μαραθώνα, που αποδίδεται στον ζωγράφο Μίκωνα ή στον ζωγράφο Πάναινο και κοσμούσε ένα τμήμα της Ποικίλης Στοάς στην Αγορά της Αθήνας (Παυσανίας 1.15.3).

⁷⁸ Κρατήρας στο Βρετανικό Μουσείο, αρ. 1917.7-21.1. *LIMC* 3, λ. «Dionysos», αρ. 868 [Gasparri]. 5, 296-298, εικ. 1. Metzger 1944-45, 296-298, εικ. 1. Κρατήρας κάποτε στο Βερολίνο, αρ. F2646. Χάθηκε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αποδόθηκε στη «Ομάδα Peralta Reverse»: *ARV*² 1443.6. *Addenda*², 378. Metzger 1944-45, εικ. 7. *LIMC* 3, λ. «Dionysos», αρ. 867 [Gasparri]. Για την ερμηνεία των παραστάσεων

Στις αρχές του 4^{ου} αιώνα το μοτίβο της υπερφυσικής αναδυόμενης κεφαλής έρχεται και πάλι στο προσκήνιο της αττικής εικονογραφίας. Τα κεφάλια είναι συνήθως γυναικεία,⁷⁹ όμως σε μία τουλάχιστον περίπτωση βλέπουμε την ανάδυση ενός σατύρου.⁸⁰ Επιπλέον, το εικονογραφικό μοτίβο του υπερφυσικού αναδυόμενου κεφαλιού χρησιμοποιείται τώρα και στην πλαστική και συγκεκριμένα σε μια ομάδα αναθηματικών αναγλύφων που βρέθηκαν στο ιερό του χθόνιου ήρωα Παγκράτη, στην όχθη του Ιλισσού, έξω από τα ανατολικά τείχη της Αθήνας, και χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} και τις αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ.⁸¹

Το υπερφυσικό κεφάλι του Διονύσου αναδύεται ξανά (κυριολεκτικά και μεταφορικά) γύρω στο 380 π.Χ., όχι όμως στην αττική εικονογραφία αλλά στην κατωϊταλιωτική και συγκεκριμένα σε έναν απουλικό κωδωνόσχημο κράτηρα του Ζωγράφου του Χορηγού (εικ. 9).⁸² Στην κύρια όψη του κράτηρα εικονίζεται κατενώπιον η υπερμεγέθης προτομή του Διονύσου (έως και τους ώμους). Ο θεός είναι νεαρός και αγένειος, όπως συνηθίζεται από τις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αιώνα και εξής. Το πρόσωπό του στρέφει ελαφρώς προς τον αριστερό του ώμο, μπροστά από τον οποίο διακρίνεται ένα ραβδί, το οποίο πιθανόν είναι το στέλεχος ενός θύρσου, η απόληξη του οποίου κρύβεται πίσω από το κεφάλι του θεού. Γύρω από το ραβδί ελίσσεται το κλαδί μιας κληματαριάς, η οποία αναρριχάται επάνω από το κεφάλι του Διονύσου και απλώνεται, κατάφορτη με τσαμπιά σταφύλια, κατά μήκος του χείλους του κράτηρα. Δεξιά και αριστερά του κεφαλιού εικονίζονται δύο κωμικοί ηθοποιοί,

ανόδου μέσα σε σπηλιά (και για τον συμβολισμό της σπηλιάς ειδικότερα) βλ. Bérard 1974, 104-10. Metzger 1995, 21. Πινγιάτογλου 2004, 383. Σημειώνουμε ότι το μοτίβο της σπηλιάς έχει ιδιαίτερη σημασία στη διονυσιακή εικονογραφία. Στο εσωτερικό της συναντάται το φως με το σκοτάδι, το υπέργειο με το υπόγειο στοιχείο. Η σπηλιά είναι συνεπώς ένα σύνορο μεταξύ του επάνω και του κάτω κόσμου, γεγονός που συνδέεται άμεσα με τη χθόνια φύση του Διονύσου, του θεού που κινείται στα όρια και τα υπερβαίνει: για τις σπηλιές της διονυσιακής εικονογραφίας και τον συμβολισμό τους βλ. Bérard 1974, 105-15. Burkert 1994, 122. Buxton 2002, 150-6.

⁷⁹ Bérard 1974. Simon 1989. Πινγιάτογλου 2004.

⁸⁰ Σε πελίκη που αποδίδεται στον Ζωγράφο του Μαύρου Θύρσου ένας υπερφυσικού μεγέθους σάτυρος (εικονίζεται το κεφάλι, ο λαιμός και η αρχή των ώμων, καθώς και η άκρη του ενός χεριού του) αναδύεται μπροστά σε έναν ιματιοφόρο νέο: *ARV*² 1433.41. *Addenda*², 377. *LIMC* 8, λ. «Silenoi», αρ. 186 [Simon].

⁸¹ Για το ιερό του Παγκράτη (ή Ηρακλή Παγκράτη) και τα ευρήματα από εκεί βλ. (με την παλαιότερη βιβλιογραφία): Travlos 1971, 278-80. *LIMC* 7, λ. «Pankrates» I.2 [Vikela]. Vikela 1994. Σημειώνουμε πάντως ότι οι υπερμεγέθεις κεφαλές του Παγκράτη δεν είναι βέβαιο εάν εικονίζουν την άνοδο του ήρωα ή εάν απηχούν πραγματικές (λατρευτικές;) προτομές, μεγάλου μεγέθους, που ήταν εκτεθειμένες κατ' αυτόν τον τρόπο, δηλαδή απευθείας στο έδαφος ή επάνω σε ένα πολύ χαμηλό βάθρο. Ωστόσο, ακόμη κι αν πρόκειται για πραγματικές κεφαλές ακουμπισμένες στο έδαφος, ο χθόνιος συσχετισμός είναι προφανής: βλ. σχετ. Vikela 1994, 163-5, που θεωρεί ότι το χαμηλό βάθρο εικονίζεται στον αναθηματικό πίνακα B13, 39-40, πιν. 24.1. Επίσης, Καλογεροπούλου 1988, 129-30, για δύο μεγάλες γενειοφόρες κεφαλές που βρέθηκαν στο ιερό του Παγκράτη. Για τον τρόπο έκθεσης των προτομών βλ. π.χ. τις τρεις γυναικείες προτομές που βρέθηκαν τοποθετημένες στον χαμηλό τοίχο του διαδρόμου που οδηγεί στον βωμό του ιερού της Ίσιδας στο Δίον της Πιερίας (Παντερμαλής 1989, 20: μια καλή απεικόνιση των προτομών όπως βρέθηκαν). Είναι ενδιαφέρον ότι στην ανατολική Μακεδονία (στη Δράμα και στον Ζυγό Καβάλας) έχουν βρεθεί δύο υπερμεγέθεις προτομές του Διονύσου (εικονίζουν το κεφάλι και το στήθος) με επίπεδο το κάτω τμήμα τους (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 76-82, εικ. 25-29). Γενικότερα, το θέμα των «ημιαγαλμάτων» ή «ημιανδριάντων» έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και χρειάζεται ξεχωριστή μελέτη, όπως σημειώνει και ο Δεσπίνης σε δημοσίευση ενός ανάλογου επιτύμβιου γλυπτού στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας (Δεσπίνης 2000). Ευχαριστώ την Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού που μου επισήμανε τα παραδείγματα από το Δίον και το Εθνικό Μουσείο.

⁸² Βρέθηκε στον Τάραντα. Σήμερα είναι στο Cleveland, Museum of Art, αρ. 89.73. *RVAp Suppl.* 2, 495, αρ. 1/125. Green 2000, 147-9, εικ. 3.23.

στον χαρακτηριστικό τύπο των «φλυάκων».⁸³ Εκείνος που βρίσκεται αριστερά είναι ντυμένος σαν δούλος, στέκει δίπλα σε ένα θυμιατήριο ακουμπισμένο στο έδαφος και ανασηκώνεται στις μύτες των ποδιών του για να κόψει ένα τσαμπί. Ο άλλος, δεξιά, είναι ντυμένος σαν παποσιληνός, στέκει επάνω σε ένα μικρό πόδιο και κρατά έναν μεγάλο σκύφο.

Το αγγείο του Ζωγράφου του Χορηγού είναι, όσο γνωρίζω, η οψιμότερη απεικόνιση της υπερφυσικής αναδυόμενης κεφαλής του Διόνυσου και η μοναδική της κατωϊταλιωτικής αγγειογραφίας. Δεν είναι όμως και η τελευταία φορά που θα δούμε τον Διόνυσο να βγαίνει από τη γη. Το γεγονός αυτό θα αποτυπωθεί στην αττική εικονογραφία, σε μια ερυθρόμορφη πελίκη του Ζωγράφου των Ελευσινίων (περ. 340/30 π.Χ.), η οποία διακοσμείται και στις δύο όψεις με θέματα της ελευσινιακής μυθολογίας (εικ. 10α-β).⁸⁴ Στη μία όψη του αγγείου εικονίζεται ο Διόνυσος μαζί με τη Δήμητρα, την Κόρη, τον μικρό Πλούτο, τον Τριπτόλεμο, τον Ηρακλή και δύο γυναίκες που θεωρούνται προσωποποιήσεις της Ελευσίνας και της Αθήνας. Στην άλλη όψη εικονίζεται η μισοβυθισμένη Γη να παραδίδει στον Ερμή ένα νεογέννητο παιδί που φορά στεφάνι από κισσόφυλλα και είναι τυλιγμένο σε δορά. Το παιδί αυτό πρέπει να είναι ο Διόνυσος Ζαγρεύς, ο οποίος σχετίζεται άμεσα με τις ελευσίνιες θεότητες, διότι θεωρούνταν γιος της Περσεφόνης.⁸⁵ Πίσω από τη Γη και τον Ερμή εικονίζονται δύο επιμήκη ακανόνιστα σχήματα, τα οποία υποδηλώνουν προφανώς μια σπηλιά.⁸⁶ Την παράδοση του βρέφους παρακολουθούν η Αθηνά (που το προστατεύει με την ασπίδα της), ο Δίας, η Κόρη, η Ρέα, η Ήρα ή η Δήμητρα και μια γυναίκα που έχει αναγνωριστεί από ορισμένους ως η προσωποποίηση της Ελευσίνας.⁸⁷ Η παράσταση του Ζωγράφου των Ελευσινίων μας δίνει την αφορμή να σχολιάσουμε στη συνέχεια την παρουσία του Διόνυσου σε εικονιστικά συμφραζόμενα ελευσινιακού περιεχομένου.

⁸³ Οι απεικονίσεις του Διόνυσου μαζί με ηθοποιούς είναι γνωστές ήδη από την αττική εικονογραφία του τέλους του 5^{ου} αιώνα (με πιο γνωστό παράδειγμα το περίφημο αγγείο του Ζωγράφου του Προνόμου, 400/395 π.Χ.), αλλά ο αριθμός τους αυξάνει εντυπωσιακά στα κατωϊταλιωτικά αγγεία του 4^{ου} αιώνα. Για το αγγείο του Προνόμου βλ. Τιβέριος 1996, αρ. 179-180: χαρακτηριστική λεπτομέρεια είναι ότι και στην παράσταση αυτή μια κληματαριά αναπτύσσεται από τον θύρσο που κρατά ο θεός. Για άλλες απεικονίσεις του Διόνυσου με ηθοποιούς: Green 1982, 237-41. Green 2000, 145-9, 151-64.

⁸⁴ Από το Παντικάπαιο (Κερτις) της Κριμαίας. Αγ. Πετρούπολη, Μουσείο Ερμιτάζ, αρ. St. 1792. *ARV*² 1476.1, 1695. *Paralipomena*, 496. *Addenda*², 381. *LIMC* 3, λ. «Dionysos», αρ. 528 [Gasparrri]. Schefold 1981, 64-5, εικ. 80-81. Clinton 1992, 81-2, εικ. 20-21. Bemmman 1994, 315, εικ. 23. Metzger 1995, 7-9, εικ. 1 και 6. Τιβέριος 1996, 336-7, αρ. 186. Simon 1997, 106, εικ. 14. Ο Βαλαβάνης (1991, 282-6) ταυτίζει τον Ζωγράφο των Ελευσινίων με τον Ζωγράφο του Μαρούα.

⁸⁵ Για τον Ζαγρέα βλ. παραπάνω και σημ. 13. Ο Clinton (1992, 93) ταυτίζει το παιδί με τον Πλούτο, η άποψη του όμως δεν έχει γίνει γενικά αποδεκτή. Σημειώνουμε ότι στα όστρακα ενός κωδωνόσχημου κρατήρα στην Οξφόρδη (*LIMC* 4, λ. «Demeter», αρ. 389 [Beschi]) εικονίζεται ένα ακόμη παιδί, που φορά χιτωνίσκο, εμβάδες και νεβρίδα και κάθεται στην αγκαλιά της Δήμητρας. Δεν είναι ο Διόνυσος αλλά πιθανότατα η Άρτεμη, όπως έδειξε με πειστικά επιχειρήματα ο Τιβέριος (Tiverios 2004β).

⁸⁶ Βλ. Bégard 1974, 148. Για το συμβολισμό της σπηλιάς στη διονυσιακή εικονογραφία βλ. παραπάνω και σημ. 78.

⁸⁷ Τιβέριος 1996, 336-7, αρ. 186.

Γ. Ο ΔΙΟΝΥΣΟΣ ΚΑΙ Η ΕΛΕΥΣΙΝΙΑΚΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

Το θέμα αυτό είναι αντικείμενο μακρόχρονης συζήτησης, γι' αυτό δεν θα επαναλάβουμε εδώ τα επιμέρους συμπεράσματα των ειδικών μελετών.⁸⁸ Υπενθυμίζουμε μόνο ότι υπάρχουν διάφορες μαρτυρίες για τη λατρεία του θεού στην Ελευσίνα, σε δικό του ιερό, όπου υπήρχε και ένα σημαντικό θέατρο, αλλά δεν γνωρίζουμε εάν η λατρεία του Διονύσου είχε κάποια σχέση με τα Μυστήρια της Ελευσίνας. Πάντως, οι σωζόμενες πηγές δεν αναφέρουν τη συμμετοχή ιερέα του θεού στα Μυστήρια ούτε και θυσίες προς τιμήν του στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης.⁸⁹ Η αττική εικονογραφία του 4^{ου} αιώνα π.Χ. διασώζει ορισμένες παραστάσεις που φαίνεται να αντανακλούν την ιδιαίτερη και ισότιμη σχέση του Διονύσου με τη Δήμητρα, διότι τον εικονίζουν να στέκεται ή να κάθεται δίπλα στη θεά, ίσως σαν «πάρεδρος Δαμάτερος», όπως τον αποκαλεί ο Πίνδαρος (*Ισθμ.* 7.1 κε.).⁹⁰ Υπάρχουν όμως και άλλες παραστάσεις που θεωρήθηκαν ότι απηχούν την άμεση σχέση του Διονύσου με τα Μυστήρια και μάλιστα ότι τον απεικονίζουν ως μύστη στην Ελευσίνα. Πρόκειται για αγγειογραφίες που, όπως η πελίκη του Ζωγράφου των Ελευσινίων που είδαμε παραπάνω, εικονίζουν τον Διόνυσο όχι μόνο με τις συνήθεις θεότητες της Ελευσίνας αλλά και με τον Ηρακλή ή και τους Διοσκούρους, οι οποίοι είχαν μνηθεί στα Μυστήρια.⁹¹ Κατά συνέπεια ορισμένοι μελετητές υποστήριξαν ότι, σε αναλογία με τον Ηρακλή και τους Διοσκούρους, εικονίζεται και ο Διόνυσος ως μύστης.⁹²

⁸⁸ Από την πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με την ελευσινιακή εικονογραφία σημειώνουμε ορισμένες μελέτες της τελευταίας εικοσαετίας, στις οποίες καταγράφεται και η παλαιότερη βιβλιογραφία: Schwarz 1984. Schwarz 1988. de la Genière 1988. Clinton 1992. Clinton 1994. Simon 1997. Tiverios 1997. Τιβέριος 2004α. Ειδικά για την εικονογραφία του «ελευσινιακού» Διονύσου βλ. Metzger 1944-45, 323-9. Metzger 1995. Metzger 2002. Tiverios 2004β. *LIMC* 3, λ. «Dionysos», αρ. 523-536 [Gasparri].

⁸⁹ Για τις διάφορες μαρτυρίες (φιλολογικές, επιγραφικές και άλλες) σχετικά με τη λατρεία του Διονύσου στην Ελευσίνα: Μυλωνάς 1960. Clinton 1992, 64-7, 123-5. Tiverios 2004β. Η συστηματική έρευνα στον χώρο του ιερού αλλά και οι συστηματικές ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή δεν έχουν μέχρι σήμερα, εντοπίσει λείψανα του ιερού που ήταν αφιερωμένο στον Διόνυσο. Για τις πληροφορίες σχετικά με τις πρόσφατες έρευνες στην Ελευσίνα ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο κ. Π. Παπαγγελή.

⁹⁰ Βλ. π.χ. Metzger 1965, πιν. 15 (ανάγλυφη λήκυθος στο Λούβρο). Clinton 1992, εικ. 22-23 και Metzger 1995, εικ. 9 (υδρία συστηματική έρευνα στο χώρο του ιερού αλλά και οι σωστικές ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή δεν έχουν μέχρι σήμερα εντοπίσει στη Βέρνη). Clinton 1992, εικ. 25 και Metzger 1995, εικ. 8 (πελίκη, κάποτε στη συλλογή Sandford-Graham). Clinton 1992, εικ. 26-28 και Metzger 1995, εικ. 14 (λήκυθος στη Σόφια, από την Απολλωνία). Clinton 1992, εικ. 56-57 και Metzger 1995, εικ. 4 και 7 (υδρία στην Αθήνα, από την Κρήτη, **εικ. 11α-γ - 12α-β**). Clinton 1992, εικ. 58-59 και Metzger 1995, εικ. 12 (υδρία στη Λυών). Για τις φιλολογικές και εικονογραφικές μαρτυρίες που αναφέρονται στον Διόνυσο ως σύζυγο της Δήμητρας και πατέρα της Περσεφόνης και της Άρτεμης βλ. Tiverios 2004β.

⁹¹ Για την πελίκη του Ζωγράφου των Ελευσινίων βλ. σημ. 84. Ο Διόνυσος μαζί με τον Ηρακλή εικονίζεται επίσης στην περίφημη ανάγλυφη υδρία (γνωστή ως Regina Vasorum) στο Ερμιτάζ (Clinton 1992, 78-81, εικ. 17-19. Metzger 1995, 17, εικ. 11. Τιβέριος 1996, 339-40, αρ. 189-190). Όλοι μαζί (Διόνυσος, Ηρακλής και Διοσκουροί) εικονίζονται σε ένα πώμα λεκανίδας στο Tübingen (Clinton 1992, 82, εικ. 30. Metzger 1995, 17, εικ. 10). Σημειώνουμε ότι υπάρχουν και απεικονίσεις του Ηρακλή και των Διοσκούρων σε ελευσινιακά συμφραζόμενα χωρίς την παρουσία του Διονύσου: βλ. π.χ. α) κωδωνόσχημος κρατήρας του Ζωγράφου του Pourtalés: Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο F68, *ARV*² 1446.1, *Paralipomena*, 492. *Addenda*², 378. Simon 1997, 103, εικ. 9. *LIMC* 3, λ. «Dioskouroi», αρ. 169 [Hermay], β) κωδωνόσχημος κρατήρας στην Αγ. Πετρούπολη, Ερμιτάζ, από τάφο στο Baksy της Κριμαίας: Shefton 1982, γ) αμφορέας στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κω: Clinton 1992, 69, 136. *LIMC* 5, λ. «Iakchos», αρ. 8 [Simon].

⁹² Για τις διάφορες απόψεις: Μυλωνάς 1960, 92 κ.ε. Shefton 1982, 173-174. Clinton 1992, 78-84, 124. Metzger 1995. Simon 1997.

Επειδή το ζήτημα αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε σχέση με τη διονυσιακή εσχατολογία, θα επιχειρήσω στη συνέχεια έναν σύντομο σχολιασμό.

Η μοναδική γραπτή μαρτυρία για τη μύηση του Διόνυσου στα Μυστήρια προέρχεται από τον ψευδοπλατωνικό διάλογο *Αξίολχο*, όπου αναφέρεται ότι υπάρχουν παλαιοί μύθοι που λένε ότι ο Ηρακλής και Διόνυσος μυήθηκαν στα Μυστήρια και πήραν θάρρος από τη Δήμητρα για το ταξίδι τους στον Κάτω Κόσμο.⁹³ Ο *Αξίολχος* γράφτηκε ανάμεσα στο 100 π.Χ. και το 50 μ.Χ. από κάποιον πλατωνικό συγγραφέα που φαίνεται ότι ήταν εξοικειωμένος και με τη στωϊκή, την επικούρεια και την κυνική φιλοσοφία.⁹⁴ Ο συγγραφέας του *Αξίολχου* δεν διευκρινίζει ποιοι και πόσο παλαιοί είναι οι μύθοι που αναφέρονται στη μύηση του Ηρακλή και του Διόνυσου στην Ελευσίνα (δεν αναφέρει τους Διοσκούρους).

Για τη μύηση του Ηρακλή στα ελευσίνια Μυστήρια έχουμε μαρτυρίες από γραπτές πηγές του 5^{ου} αιώνα π.Χ., ίσως και από ακόμη παλαιότερες, των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ.⁹⁵ Θεωρήθηκε μάλιστα ότι η πολιτική του Πεισίστρατου είχε άμεση σχέση με τη διαμόρφωση της αντίληψης σχετικά με τη μύηση του ήρωα, πρώτα στα Μικρά Μυστήρια (που τελούνταν στην Αθήνα) και κατόπιν στα Μεγάλα Μυστήρια της Ελευσίνας.⁹⁶

Οι παλαιότερες γραπτές μαρτυρίες σχετικά με τη μύηση των Διοσκούρων στην Ελευσίνα ανήκουν στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ., την ίδια δηλαδή εποχή που τα δυο αδέρφια εμφανίζονται σε αγγειογραφίες ελευσινιακού περιεχομένου. Ο Καλλίας, στον λόγο του για την ομώνυμη ειρήνη του 371 π.Χ. αναφέρει (Ξενοφ., *Ελληνικά* 6.3.2-6) ότι οι Διόσκουροι μαζί με τον Ηρακλή ήταν οι πρώτοι ξένοι που μυήθηκαν στην Ελευσίνα.⁹⁷ Στη μύηση των Διοσκούρων και του Ηρακλή αναφέρεται αργότερα και ο Πλούταρχος (*Θησεύς* 33).

Το πρώτο ερώτημα που προκύπτει είναι προφανές: γιατί ανάμεσα σε όλους τους θεούς και τους ήρωες μόνο ο Διόνυσος, ο Ηρακλής και οι Διόσκουροι θεωρήθηκαν μύστες; Έχουν βεβαίως ένα σημαντικό κοινό στοιχείο, ότι όλοι είναι γιοί του Δία. Ωστόσο, υπάρχουν πολλοί ακόμη διάσημοι και ηρωικοί γιοί του Δία, οι οποίοι, όσο

⁹³ *Αξίολχος* 371e: «Καὶ τοὺς περὶ Ἡρακλέα τε καὶ Διόνυσον κατιόντας εἰς Ἄϊδου πρότερον λόγος ἐνθάδε μνηθῆναι καὶ τὸ θάρρος τῆς ἐκεῖσε πορείας παρὰ τῆς Ἐλευσινίας ἐναύσασθαι».

⁹⁴ Guthrie 1978, 394-396. Cooper και Hutchinson 1997, 1734-1735 [Hutchinson].

⁹⁵ Βλ. Lloyd-Jones 1967, σχετικά με ένα απόσπασμα από διθύραμβο του 5^{ου} αιώνα που έχει σωθεί σε πάπυρο και αποδίδεται στον Πίνδαρο, αλλά και για την άποψη ότι υπήρχε ένα χαμένο έπος (πιθανόν των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ.), το οποίο αναφερόταν στην κάθοδο του Ηρακλή στον Κάτω Κόσμο και στους ενδεχόμενους ελευσινιακούς συσχετισμούς της. Το έπος αυτό θεωρείται ότι ήταν γνωστό στον Βακχυλίδη, τον Πίνδαρο, τον Αριστοφάνη (βλ. *Βαιράχους*) αλλά και τον Βιργίλιο.

⁹⁶ Για τη σχετική συζήτηση: Boardman 1975. Shapiro 1989, 78-80. Για τα Μικρά Μυστήρια: Shapiro 1989, 78-80. Parke 2000, 78-9. Graf 2003. Είναι μάλιστα πολύ πιθανόν ότι η παρουσία του Ηρακλή (συχνά μαζί με την Αθηνά) στην ελευσινιακή εικονογραφία αποτελεί μια συμβολική υποδήλωση της κυριαρχίας της Αθήνας στο ελευσινιακό ιερό. Αναλυτικότερα για το θέμα αυτό: Tiverios 1997.

⁹⁷ Υποστηρίχθηκε ωστόσο και η άποψη ότι η αντίληψη σχετικά με τη μύηση των Διοσκούρων είχε διαμορφωθεί ήδη από την εποχή του Πεισίστρατου (Shapiro 1989, 149-54). Ένα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιήθηκαν για να υποστηρίξουν την άποψη αυτή είναι η παράσταση σε μια μελανόμορφη πελίκη: Νεάπολη, Museo Nazionale, αρ. 81083 (H3358). Κοντά στον Ζωγράφο του Rycroft. *ABV* 338.3. *Paralipomena*, 150. *Addenda*², 92. Metzger 1965, 28, αρ. 64, πιν. 9.3. Shapiro 1989, 83, πιν. 38f. *LIMC* 3, λ. «Dioskouroi», αρ. 111 [Hermayr]). Σ' αυτήν απεικονίζονται δύο νεαροί μύστες, όπως δηλώνει η επιγραφή ΜΥΣΤΑ, ένας ιερέας, και ένας αναθηματικός πίνακας που εικονίζει δύο ιππείς που έχουν αναγνωρισθεί ως Διόσκουροι. Ωστόσο, δεν υπάρχει κανένας προφανής συσχετισμός με τα ελευσίνια μυστήρια, πιθανόν όμως να υποδηλώνεται εδώ η σχέση των Διοσκούρων με κάποια μυστηριακή λατρεία.

γνωρίζουμε, δεν μυήθηκαν ποτέ στην Ελευσίνα.⁹⁸ Έχουν όμως και κάτι ακόμη κοινό μεταξύ τους: ο Διόνυσος και ο Ηρακλής κατέβηκαν στον Κάτω Κόσμο και, το σημαντικότερο, επέστρεψαν πίσω.⁹⁹ Οι Διόσκουροι, από την πλευρά τους, ανεβοκατεβαίνουν εναλλάξ στον Άδη, προκειμένου να μην παραμείνει αιώνια στο σκοτεινό βασίλειο ο ένας από αυτούς, ο Κάστωρ, που ήταν θνητός.¹⁰⁰

Θα μπορούσαμε επομένως να αντιστρέψουμε τη σειρά των γεγονότων και να προτείνουμε την εξής ερμηνεία: η μύηση των τεσσάρων γιων του Δία στα ελευσινια Μυστήρια να μην ήταν *προϋπόθεση*, όπως αναφέρεται στον *Αξίολχο*, ένα είδος δηλαδή «διαβατηρίου» για την κατάβασή τους στον Άδη, αλλά να συνέβη ακριβώς το αντίθετο. Δηλαδή ο Διόνυσος, ο Ηρακλής και οι Διόσκουροι μπορεί να συσχετίστηκαν με τα Μυστήρια (σε διαφορετική εποχή και με διαφορετική αφορμή ο καθένας) εξαιτίας ακριβώς της *προϋπάρχουσας* σχέσης τους με τον Κάτω Κόσμο, εφόσον όλοι κατέβηκαν κάποτε στο υποχθόνιο βασίλειο, οικειοθελώς και ζωντανοί,¹⁰¹ και επέστρεψαν από αυτό, φυσικά με διαφορετικούς όρους και συνθήκες σε κάθε μια περίπτωση. Η επιτυχής έκβαση του τολμηρού εγχειρήματός τους, σε αντίθεση με καταβάσεις άλλων ηρώων που είχαν παράπλευρες απώλειες,¹⁰² θα μπορούσε να λειτουργεί ως ένα ηρωϊκό πρότυπο για τους θνητούς μύστες της Ελευσίνας και παράλληλα ως ένα είδος θρησκευτικής προπαγάνδας εκ μέρους της Αθήνας, η οποία συχνά επικαλείτο τα ελευσινιακά Μυστήρια προκειμένου να τονίσει τη σημαντική θέση που η ίδια κατείχε ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις.¹⁰³

Αυτό δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να παραβλέψουμε τις σημαντικές διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στους τέσσερις μυθικούς μύστες. Ο Διόνυσος είναι θεός, ο οποίος μάλιστα είχε διακριτό ρόλο (ή ρόλους) στην Ελευσίνα και λατρευόταν στο δικό του ιερό.¹⁰⁴ Αντίθετα ο Ηρακλής και οι Διόσκουροι είναι ήρωες, οι οποίοι σχετιζόνταν με την Ελευσίνα ακριβώς λόγω της ιδιότητάς τους ως μυστών. Επιπλέον, οι περισσότερες μαρτυρίες που αφορούν τη μύηση του Ηρακλή και των Διοσκούρων είναι, όπως είδαμε, προγενέστερες από τη μοναδική μαρτυρία σχετικά με τη μύηση του Διόνυσου στον ψευδοπλατωνικό *Αξίολχο*, ο οποίος είναι όψιμο έργο αλλά επικαλείται παλαιότερους μύθους.¹⁰⁵

Είναι δύσκολο να πούμε πότε διαμορφώθηκε η αντίληψη για τη μύηση του Διόνυσου στην Ελευσίνα και εάν η αντίληψη αυτή υποδηλώνεται στην ελευσινιακή εικονογραφία και συγκεκριμένα στις από κοινού εμφανίσεις του Διόνυσου, του Ηρακλή και των Διοσκούρων, οι οποίες, όπως αναφέραμε, εμφανίζονται λίγο πριν από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Πάντως την ίδια περίπου εποχή, στο δεύτερο τέταρτο του ίδιου αιώνα, το ελευσινιακό ιερό φαίνεται να μπαίνει σε μια νέα περίοδο ακμής,

⁹⁸ Σημειώνουμε ότι οι τρεις από αυτούς (ο Ηρακλής και οι Διόσκουροι) έχουν ένα ακόμη κοινό χαρακτηριστικό: είναι Δωριείς, γεγονός που έγινε αφορμή για διάφορες ερμηνευτικές προτάσεις, βλ. Shefton 1982, 174. Simon 1997.

⁹⁹ Σημειώνουμε ότι η μελέτη της ευρύτερης εικονογραφίας έχει εντοπίσει πολλά κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ του ήρωα και του θεού: βλ. Carpenter 1986, 98-123.

¹⁰⁰ *Οδύσσεια* λ, 301-304. Πίνδ., *Νεμεόνικος* 10, 49-90. Βλ. και Shapiro 1989, 152.

¹⁰¹ Αυτό ισχύει βεβαίως μόνο για τον έναν από τους Διοσκούρους, τον αθάνατο Πολυδεύκη.

¹⁰² Όπως π.χ. του Θησέα, που δεν θα κατόρθωνε να επιστρέψει εάν δεν τον έσωζε ο Ηρακλής, και του Ορφέα, που άφησε πίσω την Ευρυδική.

¹⁰³ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός* 28-31. Ξενοφών, *Ελληνικά* 6.3.2-6.

¹⁰⁴ Βλ. παραπάνω και σημ. 89.

¹⁰⁵ Βλ. παραπάνω και σημ. 93-94.

η οποία πιθανότατα συνδέεται με μεγάλη συρροή επισκεπτών-μυστών από όλες τις ελληνικές πόλεις.¹⁰⁶

Είναι ελκυστικό να συσχετίσουμε όλες τις παραπάνω ενδείξεις και να διαμορφώσουμε την εξής υπόθεση εργασίας: Ως περίπου τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. δεν έχουμε καμία φιλολογική ή εικονογραφική μαρτυρία σχετικά με τη μύηση του Διόνυσου στα ελευσίνια Μυστήρια, επομένως η παρουσία του στην ελευσινιακή εικονογραφία μπορεί να ερμηνευθεί με βάση τους υπόλοιπους δεσμούς του με την Ελευσίνα, ως εκεί λατρευόμενου θεού. Για τη μύηση του Διόνυσου μαθαίνουμε από μια πολύ μεταγενέστερη πηγή, τον *Αξίοχο*, όπου όμως σημειώνεται ότι η μύηση του θεού είναι γνωστή από παλαιότερες παραδόσεις. Ίσως οι παλιότερες αυτές παραδόσεις να διαμορφώθηκαν στα μέσα περίπου του 4^{ου} αιώνα, εποχή στην οποία η ελευσινιακή εικονογραφία εικονίζει τον Διόνυσο μαζί με τους τρεις άλλους μυθικούς μύστες της Ελευσίνας, τον Ηρακλή και τους Διοσκούρους. Εάν δεν πρόκειται για σύμπτωση, πρέπει να σκεφτούμε σοβαρά την περίπτωση να διαμορφώθηκαν τότε, σε μια εποχή ανάπτυξης και ακμής του ιερού, οι αντιλήψεις σχετικά με τη μύηση του Διόνυσου στην Ελευσίνα. Το ζήτημα αυτό αποτελεί βεβαίως θέμα αναλυτικότερου προβληματισμού, ο οποίος υπερβαίνει το πλαίσιο της συζήτησής μας. Εάν κάποτε βρεθεί και ανασκαφεί το διονυσιακό ιερό της Ελευσίνας, θα δοθούν απαντήσεις σε πολλά από τα ερωτήματα που θέσαμε.

Ολοκληρώνουμε τη συζήτησή μας καταλήγοντας και εμείς στη διαπίστωση του Albert Henrichs ότι «δεν είναι εύκολο να τα βγάλει κανείς πέρα με τους θεούς των Ελλήνων».¹⁰⁷ Οι καταβάσεις και οι αναβάσεις του Διόνυσου μας οδήγησαν σε πολλά μονοπάτια, τα οποία διακλαδίζονται συνεχώς ανάλογα με την κατεύθυνση που δίνουν τα νέα ευρήματα που έρχονται στο φως. Η προσπάθειά μας να οργανώσουμε, να συστηματοποιήσουμε και να σχολιάσουμε, όσο είναι δυνατόν, τα συγκεκριμένα ζητήματα της εικονογραφίας του Διόνυσου, μπορεί να μοιάζει κάπως με τη φυλακή στην οποία μάταια προσπάθησε να τον κλείσει ο Πενθέας στις *Βάκχες*. Τουλάχιστον όμως εμείς δεν έχουμε την ψευδαισθηση ότι καταφέραμε να δαμάσουμε τον θεό. Απλώς ελπίζουμε ότι οι σκέψεις που αναπτύξαμε εδώ μας φέρνουν λίγο πιο κοντά στο νόημα των όσων είπε πρώτος ο Ηράκλειτος (απ. 50): «ο Άδης είναι ίδιος με τον Διόνυσο».¹⁰⁸

¹⁰⁶ Clinton 1994, 168-70.

¹⁰⁷ Henrichs 1993, 13.

¹⁰⁸ Το κείμενο αυτό βρισκόταν στο τυπογραφείο όταν διάβασα την ενδιαφέρουσα μελέτη της R. Schlesier, «Dionysos in der Unterwelt. Zu den Jenseitskonstruktionen der bakchischen Mysterien», στο: R. von den Hoff και S. Schmidt (επιμ.) *Konstruktionen von Wirklichkeit*, Stuttgart 2001, 157-172.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ABV = Beazley, J.D., *Attic Black-figure Vase Painters*. New York, 1978.
- Addenda² = Carpenter, T.H. κ.ά., *Beazley Addenda: Additional References to ABV, ARV² and Paralipomena*. 2η έκδ. Oxford 1989.
- Agora 31 = M.M. Miles, *The City Eleusinion (The Athenian Agora, 31)*. Princeton, 1998.
- Αβαγιανού, Α.Α. 2002. «Ερμή Χθονίω: Θρησκεία και άνθρωπος στη Θεσσαλία», στο: Αβαγιανού (επιμ.) 2002, 65-111.
- Αβαγιανού, Α.Α. (επιμ.) 2002. *Λατρείες στην «Περιφέρεια» του Αρχαίου Ελληνικού Κόσμου*. Αθήνα.
- Albinus, L. 2000. *The House of Hades: Studies in Ancient Greek Eschatology*. Aarhus.
- Ambrosini, L. 1998. «Il pittore di Micali: Nota iconografica sulla raffigurazione di due teste isolate», *ArchCl* 50, 343-361.
- Amyx, D.A. 1988. *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period, I-III*. Berkeley.
- ARV² = J.D. Beazley, *Attic Red-Figure Vase Painters*. 2^η έκδ. Oxford, 1984.
- Βαλαβάνης, Π. 1991. *Παναθηναϊκοί Αμφορείς από την Ερέτρια*. Αθήνα.
- Bemmann, K. 1994. *Füllhörner in klassischer und hellenistischer Zeit*. Frankfurt.
- Bérard, C. 1974. *Anodoi: Essai sur l'imagerie des passages chthoniens*. Neuchatel.
- Bremmer, J. 1983. *The Early Greek Concept of the Soul*. Princeton.
- Boardman, J. 1975. «Herakles, Peisistratos and Eleusis», *JHS* 95, 1-12.
- Boardman, J. 1976. «A curious eye cup», *AA*, 280-290.
- Buitron-Oliver, D. 1995. *Douris*. Mainz.
- Burkert, W. 1983. *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, μτφ. P. Bing. Berkeley.
- Burkert, W. 1993α. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία: Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή*, μτφ. Α.–Π. Μπεζαντάκος–Α. Αβαγιανού. Αθήνα.
- Burkert, W. 1993β. «Bacchic Teletai in the Hellenistic Age», στο: Carpenter και Faraone (επιμ.) 1993, 259-275.
- Burkert, W. 1994. *Μυστηριακές Λατρείες της Αρχαιότητας*, μτφ. Ε. Ματθαίου. Αθήνα.
- Buxton, R. 2002. *Όψεις του Φαντασιακού στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Τ. Τυφλόπουλος. Θεσσαλονίκη.
- Callipolitis-Feytmans, D. 1980. «La coupe à figures noires, Athènes 17873, et le peintre de Kallis», *BCH* 104, 322-332.
- Carpenter, T.H. 1986. *Dionysian Imagery in Archaic Greek Art*. Oxford.
- Carpenter, T.H. 1997. *Dionysian Imagery in Fifth-Century Athens*. Oxford.
- Carpenter, T.H. και C. A. Faraone (επιμ.). 1993. *Masks of Dionysos*. Ithaca –London.
- Christiansen J. και T. Melander (επιμ.). 1988. *Ancient Greek and Related Pottery: Proceedings of the 3rd Symposium - Copenhagen 1987*. Copenhagen.
- Clinton, K. 1992. *Myth and Cult: The Iconography of the Eleusinian Mysteries*. Stockholm.
- Clinton, K. 1994. «The Eleusinian Mysteries and Panhellenism in Democratic Athens», στο: W. D. E. Coulson κ.ά. (επιμ.), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*. Oxford, 161-172.
- Cole, S.G. 1980. «New Evidence for the Mysteries of Dionysos», *GRBS* 21, 223-228.
- Cole, S.G. 1993. «Voices from Beyond the Grave: Dionysos and the Dead», στο: Carpenter και Faraone (επιμ.) 1993, 276-295.
- Cole, S.G. 2003. «Landscapes of Dionysos and Elysian Fields», στο: Cosmopoulos (επιμ.) 2003, 193-217.

- Cooper, J.M. και D.S. Hutchinson (επιμ.) 1997. *Plato: Complete Works*. Indianapolis-Cambridge.
- Cosmopoulos, M.B. (επιμ.) 2003. *Greek Mysteries: The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*. London-New York.
- CVA = *Corpus Vasorum Antiquorum*
- Davies, G. 1985. «The Significance of the Handshake Motif in Classical Funerary Art», *AJA* 89, 627-640.
- de la Genière, J. 1988. «Images attiques et religiosité étrusque», στο: Christiansen και Melander (επιμ.) 1988, 161-169.
- Δεσπίνης, Γ.Ι. 2000. «Ο ημιανδριάντας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου 6989», *To Μουσείον* 1, 51-56.
- Detienne, M. 1979. *Dionysos Slain*, μτφ. Μ. και L. Muellner. Baltimore – London.
- Dümmler, F. 1890. «Die Quellen zu Polygnots Nekyia», *RheinMus* 45, 178-202.
- Felten, W. 1975. *Attische Unterweltdarstellungen des VI. und V. Jh. v. Chr.* München.
- Ferrari, G. 1986. «Eye-Cup», *RA*, 5-20.
- Fol, A. 1993. *Der thrakische Dionysos I: Zagreus*. Sofia.
- Garland, R. 1985. *The Greek Way of Death*. Ithaca.
- Gavrilaki, E. και G.Z. Tzifopoulos. 1998. «An ‘Orphic-Dionysiac’ Gold Epistomion from Sfakaki near Rethymno», *BCH* 122, 343-355.
- Graf, F. 1993. «Dionysian and Orphic Eschatology», στο: Carpenter και Faraone (επιμ.) 1993, 239-258.
- Graf, F. 2003. «Lesser Mysteries – not less mysterious», στο: Cosmopoulos (επιμ.) 2003, 241-262.
- Green, J.R. 1982. «Dedications of Masks», *RA*, 237-248.
- Green, J.R. 2000. *Το Θέατρο στην Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, μτφ. Μ. Πάντα. Αθήνα.
- Grillo, E., M. Rubinich και R. Schenal Pilleggi. 2002-3. *I Pinakes di Locri Epizefiri: Musei di Reggio Calabria e di Locri* (Atti e Memorie della Società Magna Grecia, Quarta serie – II). Roma.
- Grimal, P. 1991. *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας*. Θεσσαλονίκη.
- Guthrie, W.K.C. 1978. *A History of Greek Philosophy, V: The later Plato and the Academy*. Cambridge.
- Guthrie, W.K.C. 2000. *Ο Ορφέας και η Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, μτφ. Χ. Μήνη. Αθήνα.
- Harrison, G. και D. Obbink 1986. «Vergil, *Georgics* I 36-39 and the Barcelona Alcestis (P. Barc. Inv. no. 158-161) 62-65: Demeter in the Underworld», *ZPE* 63, 75-81.
- Haws, H.B. 1922. «A Gift of Themistocles: The ‘Ludovisi Throne’ and the Boston Relief», *AJA* 26, 278-306.
- Hedreen, G.M. 1992. *Silens in Attic Black-figure Vase-painting*. Michigan.
- Henrichs, A. 1993. «‘He Has a God in Him’: Human and Divine in the Modern Perception of Dionysos», στο: Carpenter και Faraone (επιμ.) 1993, 13-43.
- Hoffmann, H. 1994. «*Dulce et decorum est pro patria mori*: the imagery of heroic immortality on Athenian painted vases», στο: S. Goldhill και R. Osborn (επιμ.), *Art and Text in Ancient Greek Culture*. Cambridge, 28-51.
- Holmberg, E.J. 1992. *On the Rycroft Painter and other Athenian Black-figure Vase-painters with a Feeling for Nature*. Jonsered.
- Ιακώβ, Δ.Ι. και Ε. Παπάζογλου (επιμ.) 2004. *ΘΥΜΕΛΗ: Μελέτες χαρισμένες στον καθηγητή Ν. Χ. Χουρμουζιάδη*. Ηράκλειο.

- Iles Johnston, S. και T.J. MacNiven 1996. «Dionysos and the Underworld in Toledo», *MH* 53, 25-36.
- Isler-Kerenyi, C. 2001. *Dionysos nella Grecia Arcaica*. Pisa – Roma.
- Καλογεροπούλου, Α. 1988. «Πλαστικές παραστάσεις του Παγκράτους», στο: *12^ο Διεθνές Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας (Αθήνα 1983)*, Γ'. Αθήνα, 127-131.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1992. «Ο αρχαίος οικισμός της Δράμας και το Ιερό του Διόνυσου», στο: *Η Δράμα και η Περιοχή της: Ιστορία και Πολιτισμός (Επιστημονική Συνάντηση 1989)*. Δράμα.
- Kunisch, N. 1997. *Makron*. Mainz.
- Λάζος, Χ.Δ. 2002. *Παίζοντας στο Χρόνο: Αρχαιοελληνικά και Βυζαντινά Παιχνίδια*. Αθήνα.
- Λεβίδης, Α.Β. (επιμ.) 1994. *Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, Περί της Αρχαίας Ελληνικής Ζωγραφικής, 35^ο βιβλίο της «Φυσικής Ιστορίας»*, μτφ.-σχόλ. Τ. Ρούσσος και Α. Β. Λεβίδης. Αθήνα.
- LIMC: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. Zürich – München.
- Lloyd-Jones, H. 1967. «Heracles at Eleusis: P. Oxy. 2622 and P. S. I. 1391», *Maia* 19, 206-229.
- Μαρονίτης, Δ.Ν. 1994. *Ομήρου Οδύσσεια - Απόλογοι: Νέκνια, Ραψωδία λ*, μτφ.-επιλεγόμενα. Αθήνα.
- Μάλαμα, Π. 2003. «Νεότερα στοιχεία από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 15 (2001) 111-122.
- Μανωλεδάκης, Μ. 2003. *Νέκνια: Το έργο του Πολύγνωτου στους Δελφούς*. Θεσσαλονίκη.
- Melander, T. 2002. «The Import of Attic Pottery to Locri Epizephyrrii: A Case of reinterpretation», στο: Rathje, Nielsen και Bundgaard Rasmussen (επιμ.) 2002, 59-82.
- Metzger, H. 1944-45. «Dionysos chthonien d' après les monuments figurés de la période Classique», *BCH* 68/69, 296-339.
- Metzger, H. 1965. *Recherches sur l'Imagerie Athenienne*. Paris.
- Metzger, H. 1995. «Les Dionysos des images éleusiniennes du IV siècle», *RA*, 3-22.
- Metzger, H. 2002. «Un 'pot pourri' de motifs éleusiniens sur un cratère en calice attique du Musée Dobrée de Nantes», στο: A.J. Clark και J. Gaunt (επιμ.), *Essays in Honor of Dietrich von Bothmer*. Amsterdam, 213-216.
- Mills, S. 1997. *Theseus, Tragedy and the Athenian Empire*. Oxford.
- Mingazzini, P. 1962. «Il tavolo crisoelefantino di Kolotes ad Olimpia», *AM* 77, 293-305.
- Moret, J.-M. 1993. «Les départs des Enfers dans l'imagerie Apulienne», *RA*, 293-351.
- Μυλωνάς, Γ. 1960. «Ελευσίς και Διόνυσος», *AE*, 68-118.
- Neumann, G. 1965. *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst*. Berlin.
- Nilsson, M.P. 1977. *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας*, μτφ. Α. Παπαθωμόπουλος. Αθήνα 1977.
- Otto, W.F. 1991. *Διόνυσος: Μύθος και Λατρεία*, μτφ. Θ. Λουπασάκης. Αθήνα.
- Παντερμαλής, Δ. 1989. «Διον: Το Ιερό της Ίσιδας», *Αρχαιολογία* 33, 18-23.
- Paralipomena* = J.D. Beazley, *Paralipomena: Additions to Attic Black-figure Vase Painters and to Attic Red-figure Vase Painters*. Oxford, 1971.
- Parke, H.W. 2000. *Οι Εορτές στην Αρχαία Αθήνα*, μτφ. Χ. Ορφανός. Αθήνα.
- Peifer, E. 1989. *Eidola und andere mit dem Sterben verbundene Flügelwesen in der attischen Vasenmalerei in spätarchaischer und klassischer Zeit*. Frankfurt.
- Pensa, M. 1977. *Rappresentazioni dell' Oltretomba nella Ceramica Apula*. Roma.

- Πινγκιάτογλου, Σ. 2004. «Αφροδίτης Άνοδοι», στο: Ιακώβ και Παπάζογλου (επιμ.) 2004, 369-388.
- Pugliese-Carratelli, G. 1993. *Le Lamina d' Oro «Orfiche»*. Milano.
- Rathje, A., M. Nielsen και B. Bundgaard Rasmussen (επιμ.) 2002. *Pots for the Living, Pots for the Dead (Acta Hyperborea 9)*. Copenhagen.
- RE = *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*.
- Robertson, C.M. 1992. *The Art of Vase-painting in Classical Athens*. Cambridge.
- Robertson, N. 2003. «Orphic Mysteries and Dionysiac Ritual», στο: Cosmopoulos (επιμ.) 2003, 219-239.
- RVAp = A.D. Trendall και A. Cambitoglou, *The Red-figured Vases of Apulia*. Oxford, I: 1978, II: 1982.
- RVAp Suppl. 2 = A.D. Trendall και A. Cambitoglou, *Second Supplement to the Red-figured Vases of Apulia*. London, 1992.
- Salskov Roberts, H. 2002. «Pots for the Living, Pots for the Dead», στο: Rathje, Nielsen και Bundgaard Rasmussen (επιμ.) 2002, 9-31.
- Schauenburg, K. 1974. «Athenabüsten des Bowdoinmalers», *AA*, 149-157.
- Schauenburg, K. 1981. «Zu einer Kleinmeister Schale in Privatbesitz», *AA*, 333-343.
- Schauenburg, K. 1984. «Unterweltbilder aus Grossgriechenland», *RM* 91, 359-387.
- Schauenburg, K. 1990. «Zu zwei Unterweltskrateren des Baltimoremalers», *AA*, 91-100.
- Schefold, K. 1981. *Die Göttersage in der klassischen und hellenistischen Kunst*. Mainz.
- Schwarz, G. 1984. «Die kultische Verwendung der eleusinischen Vasen», στο: H.A.G. Brijder (επιμ.), *Ancient Greek and Related Pottery: Proceedings of the International Vase Symposium in Amsterdam 1984*. Amsterdam, 309-313.
- Schwarz, G. 1988. «Athen und Eleusis im Lichte der Vasenmalerei», στο: Christiansen και Melander (επιμ.) 1988, 575-584.
- Shapiro, H.A. 1989. *Art and Cult under the Tyrants in Athens*. Mainz.
- Shefton, B. 1982. «The Krater from Bakys», στο: D. Kurtz και B. Sparkes (επιμ.), *The Eye of Greece: Studies in the Art of Athens*. Cambridge, 149-181.
- Simon, E. 1989. «Hermeneutisches zur Anodos von Göttinnen», στο: H.-U. Cain (επιμ.), *Festschrift für Nikolaus Himmelmann: Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik*. Mainz.
- Simon, E. 1996. *Οι Θεοί των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφ. Σ. Πινγκιάτογλου. Θεσσαλονίκη.
- Simon, E. 1997. «Eleusis in Athenian Vase-painting», στο: J.H. Oakley κ.ά. (επιμ.), *Athenian Potters and Painters: The Conference Proceedings*. Oxford, 97-108.
- Τζιφόπουλος, Γ.Ζ. 2002. «Λατρείες στην Κρήτη: Η περίπτωση των διονυσιακών – ορφικών ελασμάτων», στο: Αβαγιανού (επιμ.) 2002, 147-171.
- Τιβέριος, Μ. 1985. *Μία «Κρίσις των Όπλων» του Ζωγράφου του Συλέα*. Αθήνα.
- Τιβέριος, Μ. 1996. *Αρχαία Αγγεία*. Αθήνα.
- Tiverios, M. 1997. «Eleusinian Iconography», στο: O. Palagia (επιμ.), *Greek Offerings: Essays on Greek Art in honour of John Boardman*. Oxford, 167-175.
- Τιβέριος, Μ. 2004α. «Αισχύλος και Ελευσίνια Μυστήρια», στο: Ιακώβ και Παπάζογλου (επιμ.) 2004, 405-426.
- Tiverios, M. 2004β. «Artemis, Dionysos und die eleusinische Gottheiten», *AM* (υπό δημοσίευση).
- Travlos, J. 1971. *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*. London.
- Trendall, A.D. 1989. *Red Figure Vases of South Italy and Sicily: A Handbook*. London.

- Τσιαφάκη, Δ. 1998. *Η Θράκη στην Αττική Εικονογραφία του 5ου αιώνα π.Χ.: Προσεγγίσεις στις σχέσεις Αθήνας και Θράκης* (Παράρτημα Θρακικής Επετηρίδας 4). Κομοτηνή.
- Tsantsanoglou, K. και G.M. Parassoglou 1987. «Two Gold Lamellae from Thessaly», *Ελληνικά* 38, 3-16.
- van Vacano, O. 1973. *Zur Entstehung und Deutung gemalter seitenansichtigen Kopfbilder auf schwarzfigurigen Vasen des griechischen Festlandes*. Bonn.
- Vikela, E. 1994. *Die Weihreliefs aus dem athener Pankrates-Heiligtum am Ilissos*. Berlin.
- Wealth of the Ancient World: The N.B. Hunt and W.H. Hunt Collections*. Kimbell Art Museum, Fortworth 1983. Beverly Hills.
- Χατζόπουλος, Μ.Β. 2002. «Λατρείες της Μακεδονίας: Τελετές μεταβάσεως και μύησεις», στο: Αβαγιανού (επιμ.) 2002, 11-29.
- Χρυσοστόμου, Π. 2003. «Ταφικό ιερό μυστών του Διονύσου στη Μενήιδα Βοττιαίας», *ΑΑΑ* 32-34 (1999-2001), 195-218.

Ευρυδίκη Κεφαλίδου
Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

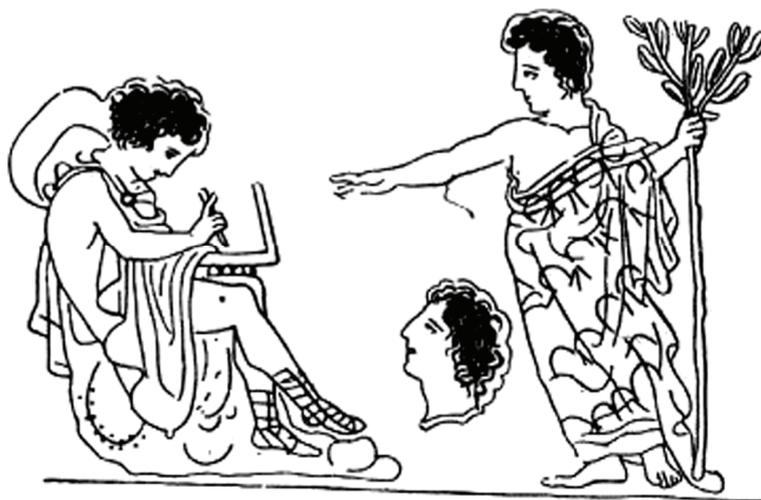
Εικ. 1 Ελικωτός κρατήρας του Ζωγράφου του Δαρείου [φωτογραφία: Toledo Museum of Art, Gift of Edward Drummond Libbey, Florence Scott Libbey, and the Egypt Exploration Society, be exchange]

Εικ. 2 Η άλλη πλευρά του ελικωτού κρατήρα του Ζωγράφου του Δαρείου. [Φωτογραφία: Αβαγιανού 2002, 95]

Εικ. 3 Καλυκωτός κρατήρας του Ζωγράφου του Κάδμου [Σχ: Nilsson, 1977, 209]

Εικ. 4 Κύλικα του Ζωγράφου του Ρινο 1346 [Σχ: Nilsson, 1977, 240]

Εικ. 5 Κύλικα του Ζωγράφου της Καλλίδος
[Σχ: Ε. Μαυροβίτου, από Metzger 1944-1945, Εικ. 3]

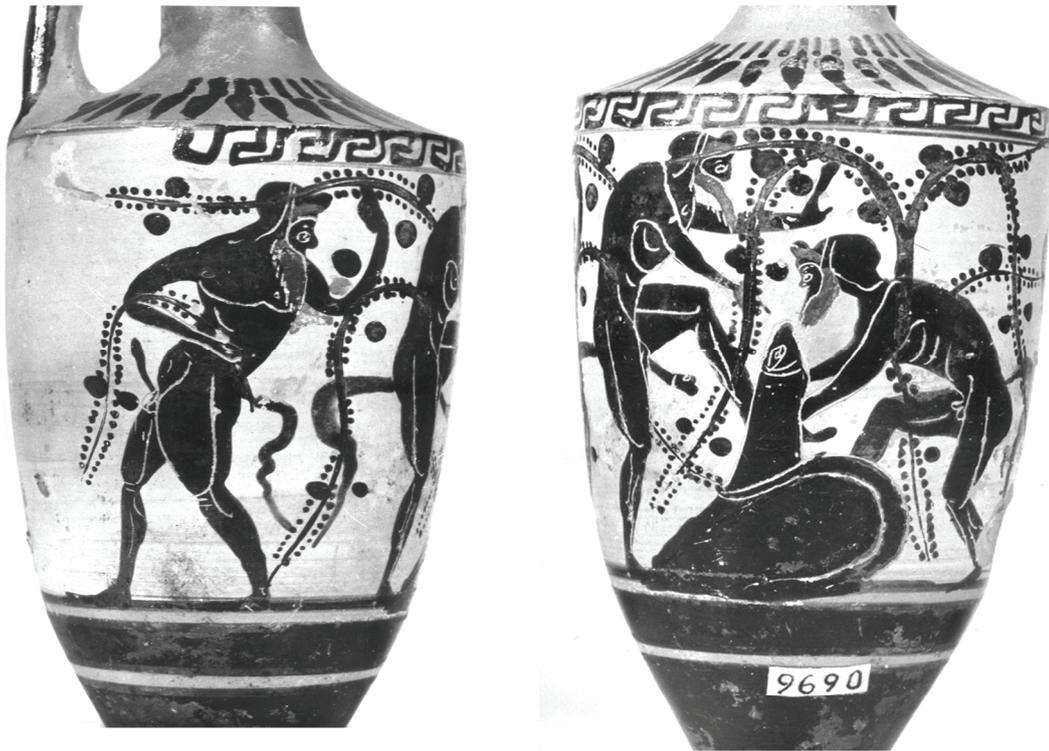

Εικ. 6. Κύλικα του Ζωγράφου της Καλλίδος
[Φωτογραφία: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθήνας]

Εικ. 7α-β-γ Λήκυθος της Ομάδας του Βατικανού
G 52 [Φωτογραφία: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθήνας]

Εικ. 8α-β Λήκυθος του Ζωγράφου των Αθηνών 9690 [Φωτογραφία: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθήνας]

Εικ. 9 Κρατήρας του Ζωγράφου του Χορηγού [Φωτογραφία: Green 2000, πίν. 3.23]

Εικ. 10α-β Πελίκη του Ζωγράφου των Ελευσινίων
[Φωτογραφία: Τιβέριος 1996, πίν. 186 και Μουσείο Hermitage, St. Petersburg]

Εικ. 11α-β Υδρία από την Κρήτη [Φωτογραφία: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθήνας]

Εικ. 11γ Υδρία από την Κρήτη
[Φωτογραφία: Εθνικό
Αρχαιολογικό Μουσείο Αθήνας]

Εικ. 12α Λεπτομέρεια της υδρίας από την Κρήτη
[Φωτογραφία: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθήνας]

Εικ. 12β Λεπτομέρεια της υδρίας από την Κρήτη [Φωτ: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθήνας]

ΚΥΒΟΛΙΘΟΣ ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΑΠΟΛΛΩΝΑ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ

Οι ανασκαφικές έρευνες έχουν αποκαλύψει την τοπογραφία της αρχαίας πόλης της Πάρου,¹ τη σημερινή Παροικιά, η οποία εκτεινόταν σε μεγάλη ακτίνα γύρω από την περιοχή του κάστρου,² όπως ονομάζεται ο λόφος της αρχαίας ακρόπολης,³ όπου βρισκόταν ο αρχαϊκός ναός της Αθηνάς Πολιούχου.⁴

Τις πρώτες ανασκαφικές έρευνες στην Παροικιά πραγματοποίησε ο Γερμανός αρχαιολόγος Ο. Rubensohn⁵ στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Σκοπός των ερευνών του ήταν η αποκάλυψη της αρχαίας πόλης, της οποίας τα όρια ήταν δυνατόν να ορισθούν αφ' ενός από ορισμένα τμήματα του αρχαίου τείχους,⁶ που την εποχή εκείνη ήταν ορατά και αφ' ετέρου από τα νεκροταφεία,⁷ τα οποία βρισκόνταν εκτός των τειχών. Ο Rubensohn αποκάλυψε επίσης τέσσερα ιερά⁸ και έναν προϊστορικό οικισμό στη θέση «Κάστρο».⁹

Τα τελευταία χρόνια η ΚΑ΄ ΕΠΚΑ πραγματοποίησε ένα πλήθος σωστικών ανασκαφών¹⁰ στο κέντρο και στις γύρω περιοχές της Παροικιάς, και προσδιορίστηκε επαρκώς η τοπογραφία¹¹ της αρχαίας πόλης. Αποκαλύφθηκαν σταδιακά μεγάλα τμήματα του τείχους,¹² προσδιορίστηκε ο οικιστικός ιστός και η περιοχή των

¹ Rubensohn 1901, 157-221· Ζαφειροπούλου 1987, 491, σχέδ. 1· Ζαφειροπούλου 1990, σχέδ. 3.

² Η περιοχή του κάστρου πήρε το όνομά της από το Φράγκικο κάστρο, το οποίο κτίσθηκε εξ ολοκλήρου από αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη το 1260 μ.Χ. από το Βενετό δούκα της Νάξου.

³ Leake 1835, 84· Rubensohn 1901, 195, 201· Gruben 1982, 199, εικ. 1· Beranger 1991, 68.

⁴ Από το ναό, ο οποίος χρονολογείται περί το 525 π.Χ., σώζονται τα θεμέλια του σηκού και του οπισθόδομου, ενώ η πρόσοψή του μαζί με το δυτικό τμήμα του λόφου έχει καταρρεύσει στη θάλασσα. Για περισσότερα βλ. Rubensohn 1901, 2-6, εικ. 2-5· Welter 1924, 22-25· Gruben 1972, 366-369, Gruben 1982, 197-229 *BCH*, 1988, 673.

⁵ Rubensohn 1901, 182-188, πιν. IX-X.

⁶ Rubensohn 1901, 181 κ.ε.

⁷ Rubensohn 1901, 188, 210· Rubensohn 1935, 66, εικ. 11-12· Πολίτης 1939, 145.

⁸ Τα ιερά που ανέσκαψε ο Rubensohn είναι ο ναός του Δηλίου, ο αρχαϊκός ναός της Αθηνάς, το Ασκληπιείο και ο δωρικός ναός του Πυθίου Απόλλωνα. Για το δωρικό ναό του Δηλίου βλ. Rubensohn 1962, 16· *RE* XVII, λ. Paros, 1782-1841· Kontoleon 1966, 204 κ.ε.· πρβλ. και Kontoleon 1976, 678· Touchais 1988, 818· Rubensohn 1962· Gruben 1976, Gruben 1972, 364, σημ. 96· Schuller 1982, 231244· Κώστογλου-Δεσποίνη 1979, 28-33· Gruben 1982, 197-229· για τον αρχαϊκό ναό της Αθηνάς βλ. σημ. 4· για το Ασκληπιείο και το ναό του Πυθίου Απόλλωνα βλ. παρακάτω σημ. 18.

⁹ Ο οικισμός βρέθηκε δίπλα ακριβώς από τον αρχαϊκό ναό της Αθηνάς, βλ. Rubensohn 1917, 196, Rubensohn 1901, 157-222, πιν. X-XI· Overbeck 1989.

¹⁰ Η σύγχρονη Παροικιά, όπως και άλλες πόλεις στον ελλαδικό χώρο, είναι κτισμένη πάνω στα ερείπια της αρχαίας Πάρου με αποτέλεσμα δυστυχώς, πολλά τμήματά της να έχουν καταστραφεί.

¹¹ Ζαφειροπούλου 1987, 491, σχέδ. 1· Ζαφειροπούλου 1990, σχέδ. 3.

¹² Σκιλάρντι 1974, 181-184· Σκιλάρντι 1975, 197-203· Schilardi 1975, 83-86· Ζαφειροπούλου 1987, 490-491, σχέδ. 1, πιν. 293· Ζαφειροπούλου 1990, 403, πιν. 187β-γ· Kourayos 1996, 225-227· Zaphiropoulou

εργαστηρίων.¹³ Η ανασκαφική έρευνα υπό τη διεύθυνση της Φ. Ζαφειροπούλου, στη θέση «Βιτζι» της Παροικιάς, όπου είχε διαπιστωθεί ήδη από το 1960 η ύπαρξη αρχαίου νεκροταφείου από τον τότε Έφορο Κυκλάδων Ν. Ζαφειρόπουλο,¹⁴ έφερε στο φως μία εκτεταμένη νεκρόπολη, η οποία ήταν σε χρήση από τον 8^ο αιώνα π.Χ. έως και τον 3^ο-4^ο αιώνα μ.Χ.¹⁵ Τέλος, εντοπίστηκαν νέες αρχαιολογικές θέσεις,¹⁶ από τις οποίες αξίζει να αναφερθεί η περιοχή «Άγιος Παντελεήμων»¹⁷ που βρίσκεται στα όρια της αρχαίας πόλης, λίγο έξω από το βόρειο σκέλος του τείχους και σε μικρή σχετικά απόσταση από το αρχαίο νεκροταφείο.

Στα δυτικά της Παροικιάς, στη θέση «Αγία Άννα» ή «Γερμανικά», βρίσκονται δύο ιερά, το Ασκληπιείο και ο ναός του Πυθίου Απόλλωνα, τα οποία είχαν ανασκαφεί στις αρχές του περασμένου αιώνα από τον Ο. Rubensohn.¹⁸ Από το δωρικό ναό του Πυθίου Απόλλωνα, ο οποίος είχε κτισθεί το πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. στο ανώτερο πλάτωμα, δυστυχώς δε σώζεται σχεδόν τίποτα. Πιθανώς να καταστράφηκε στην ελληνιστική περίοδο κατά την επιδρομή του Φιλίππου Ε΄ το 202 π.Χ. προκειμένου να χρησιμοποιηθούν τα αρχιτεκτονικά του μέλη στην ενίσχυση του τείχους της πόλης.¹⁹ Πολλά αρχιτεκτονικά μέλη από το ιερό του Πυθίου έχουν καταρρεύσει και βρίσκονται στο χώρο του Ασκληπιείου. Από το ιερό του Ασκληπιού, το οποίο βρίσκεται στο κατώτερο πλάτωμα, σώζονται μόνο τα θεμέλια. Είχε κτισθεί

– Kourayos 1994, 42, εικ. 3-4· Kourayos 1996a, 16. Το 1990 αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο τμήμα του ανατολικού σκέλους του τείχους στη θέση «Δύο Πλάκες» στα ανατολικά της αρχαίας πόλης, όπου ήταν ήδη ορατή η ανατολική πύλη. Με την ανασκαφή εκατέρωθεν της πύλης ήλθαν στο φως τμήματα του τείχους ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής. Το τμήμα προς Ν. της πύλης έχει μήκος 40μ. περίπου, πλάτος 2,50μ. και μέγ. σωζ. ύψος 1μ. Έξω από την πύλη βρέθηκε ορθογώνια κατασκευή, διαστάσεων 9X7,5μ. η οποία εφάπτεται στο τείχος και ταυτίστηκε με έναν από τους πύργους του τείχους.

¹³ Ζαφειροπούλου 1986, 213· Ζαφειροπούλου 1988, 490, σχέδ. 10· Ζαφειροπούλου 1992, 544, σχέδ. 2, πίν. 154γ-δ, ε-στ· Kourayos 1996, 222-225, εικ. 10-12· Ζαφειροπούλου – Kourayos 1994, 4142· Kourayos 1995, 12· Kourayos 1996a, 14· Ζαφειροπούλου 1998, 20.

¹⁴ Ζαφειρόπουλος 1960, 245· Ζαφειρόπουλος 1963, 273- 274.

¹⁵ Ζαφειροπούλου 1983, 347-349· Ζαφειροπούλου 1984, 295· Ζαφειροπούλου 1985, 289· Ζαφειροπούλου 1986, 213· Ζαφειροπούλου 1987, 490-493· Ζαφειροπούλου 1988, 490-492· Ζαφειροπούλου 1989, 413· Ζαφειροπούλου 1990, 402-404, σχέδ. 3, πίν. 184-186· Ζαφειροπούλου 1991, 375-376, 379-381, πίν. 145-148· Ζαφειροπούλου 1992, 542-544· Ζαφειροπούλου 1991, 525 κ.ε· Ζαφειροπούλου 1994, 127-152· Kourayos 1996, 212-227· Ζαφειροπούλου – Kourayos 1994, 36-43· Kourayos 1996a, 14-18· Kourayos – Detoratos 1998, 22-27.

¹⁶ Ζαφειροπούλου 1986, 213: οικ. Ι. Σκιαδά (εργαστήριο κεραμικής), οικ. Ειρ. Γλύπη (εργαστήριο γλυπτικής)· Ζαφειροπούλου 1987, 490, οικ. Ε. και Α. Κεφάλια (κτίσμα ελληνιστικών χρόνων), οικ. Αικ. Πατέλη (μεταβυζαντινός τοίχος), οικ. Γ. Τριαντάφυλλο (τμήμα του αρχαίου τείχους), οικ. Κων. Μπαρμπάρη (τμήμα του αρχαίου τείχους)· Ζαφειροπούλου 1988, 490-491, σχέδ. 10· Ζαφειροπούλου 1989, 413-414: οικόπεδο Φ. Κυριαζάνου (κιβωτιόσχημη ταφή ρωμαϊκών χρόνων)· Ζαφειροπούλου 1990, 402-403 (αρχαίο νεκροταφείο), σχέδ. 3· Ζαφειροπούλου 1991, 375-376, (αρχαίο νεκροταφείο), οικ. Δ. Φραγκούλη (ρωμαϊκές ταφές)· Ζαφειροπούλου 1992, 541-544: οικ. Μ. Ορφανίδη – Στ. Λουκή (ανοικτό ιερό, δρόμος λιμεναρχείου, συνέχεια αρχαίου νεκροταφείου)· Ζαφειροπούλου 1993, 434-436, σχέδ. 1-2, πίν. 131-132: (αρχαίο νεκροταφείο), οικ. Μ. Ορφανίδη – Στ. Λουκή και Αφών Μαμίδου· Ζαφειροπούλου 1994, 127-152.

¹⁷ Ζαφειροπούλου 1992, 542, σχέδ. 1· Ζαφειροπούλου 1993, 434, σχέδ. 2· Kourayos 1996, 227-226, εικ. 13-14· Ζαφειροπούλου – Kourayos 1994, 42-43· Kourayos 1996a, 17-18· Kourayos – Detoratos 1998, 25· Kourayos – Detoratos 1999, 79, 81· Ζαφειροπούλου 1998, 17.

¹⁸ Rubensohn 1900, 349 κε., Rubensohn 1901, πίν. 10· Rubensohn 1902, 189-238· Schuller 1982, 245-264· Kourayos – Detoratos 1998, 23-24.

¹⁹ Ανάμεσα στην πύλη και τη βόρεια πλευρά του πύργου του τείχους της πόλης αποκαλύφθηκαν πολλά αρχιτεκτονικά μέλη (γείσα) που ανήκουν στο ναό του Πυθίου Απόλλωνα.

τον 4^ο αιώνα π.Χ. κοντά σε πηγή, απαραίτητη για τις λατρευτικές τελετουργίες. Σε ένα επίπεδο χώρο, διαστάσεων 45 x 15μ., κτίστηκε ένα ορθογώνιο κτίριο δωρικού ρυθμού με στοές στις στενές πλευρές. Στο εσωτερικό του υπήρχαν επιμήκεις χώροι, στο κέντρο ο βωμός, ενώ κοντά στην πηγή δύο ημικυκλικές εξέδρες. Κοντά στην πηγή υπάρχουν δύο δεξαμενές, η μία εκ των οποίων είναι κατασκευασμένη από μαρμάρινες πλάκες.

Στο ιερό του Ασκληπιού έγιναν με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου, εργασίες καθαρισμού και διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου. Κατά τη διάρκεια των εργασιών σε μία από τις δεξαμενές αποκαλύφθηκε τμήμα μαρμάρινου κυβόλιθου της αρχαϊκής περιόδου με χαραγμένες δύο μορφές σε κατατομή, τη μία στην πλαϊνή στενή πλευρά του και την άλλη στην κυρία όψη του (εικ. 1α-γ).²⁰ Δυστυχώς σώζεται μόνο το επάνω αριστερό τμήμα του, του οποίου οι διαστάσεις είναι: σωζόμενο ύψος 0,35μ. σωζόμενο πλάτος 0,46μ. και πάχος 0,14μ.

Στην κύρια όψη του κυβόλιθου εικονίζεται σε ορθογώνιο βύθισμα μία καθιστή μορφή στραμμένη προς τα δεξιά. Τα μακριά μαλλιά της πέφτουν στην πλάτη φτάνοντας μέχρι το ερεισίνωτο του καθίσματος, το οποίο διακρίνεται χαραγμένο στα αριστερά. Τα μαλλιά συγκρατεί ταινία, αποδοσμένη με δύο χαράξεις, που δένει στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Η μορφή φέρει χιτώνα του οποίου είναι ορατή η παρυφή στο λαιμό. Πάνω στο ένδυμα σώζονται δύο διαγώνιες παράλληλες εγχαράξεις των οποίων η παρουσία είναι δυσερμήνευτη, ίσως πρόκειται για ιμάντα φαρέτρας που έφερε στην πλάτη της η μορφή. Αν οι διαγώνιες εγχαράξεις ερμηνευτούν ως ιμάντας φαρέτρας, που παραπέμπει σε κυνήγι και θεωρηθεί ότι η μακριά κόμη υποδηλώνει γυναικεία μορφή, τότε η πιο πιθανή ερμηνεία είναι ότι εικονίζεται η Άρτεμις. Με γυναικεία όμως ένδυση και μακριά μαλλιά απεικονίζεται και ο Απόλλων, ο οποίος παριστάνεται συχνά με τόξο και βέλη επειδή, σύμφωνα με τη μυθολογία, ετόξευσε τον όφι Πύθωνα, στους Δελφούς, όπου, σύμφωνα με τον Ομηρικό ύμνο,²¹ ανεγέρθηκε ιερό, το οποίο ονομάστηκε «Πυθώ» από το όνομα του φονευθέντος όφεως, ενώ ο Απόλλων «Πύθιος». Υπέρ της ερμηνείας αυτής συνηγορεί η παρουσία του ιερού του Πυθίου Απόλλωνα στο ανώτερο πλάτωμα, απ' όπου, κατά πάσα πιθανότητα, προέρχεται ο κυβόλιθος, όπως πολλά από τα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού που έχουν καταρρεύσει και βρίσκονται στο χώρο του Ασκληπιείου.²²

Στην πλάγια όψη σώζεται αποσπασματικά έως κάτω από τη μέση μία όρθια γυναικεία μορφή, η οποία κρατάει με τα δύο της προτεταμένα χέρια, τα οποία δηλώνονται πολύ σχηματικά, τόξο του οποίου διακρίνεται και η χορδή. Το κεφάλι σε κατατομή προς τα δεξιά φέρει ταινία στα μαλλιά, η οποία αποδίδεται με δύο βαθιές παράλληλες χαράξεις. Στο μέτωπο διακρίνονται τέσσερις μεγάλοι βόστρυχοι, ενώ το περίγραμμα του ματιού και του φρυδιού είναι έντονα τονισμένο. Η μύτη της μορφής είναι ιδιαίτερα μεγάλη και τριγωνική. Το στόμα, του οποίου οι χαράξεις δεν διακρίνονται καλά, θα πρέπει να ήταν μικρό. Το ένδυμά της, ίσως χιτώνας, αφήνει γυμνά και τα δύο χέρια με τα οποία κρατά το τόξο. Στο επάνω μέρος του ενδύματος διακρίνονται δύο ταινίες, μία οριζόντια, γύρω από το λαιμό και μία διαγώνια, κάθε μία εκ των οποίων δηλώνεται με δύο παράλληλες χαράξεις. Η διαγώνια ταινία

²⁰ Detoratos – Kourayos 2004, 108-109, αρ. 32.

²¹ Στίχ. 372.

²² Κουράγιος 2004, 38-39.

αποδίδει τον ιμάντα φαρέτρας που θα έφερε στην πλάτη η μορφή, ενώ προβληματική παραμένει η οριζόντια.

Κάτω από τη ζώνη, η οποία δηλώνεται με οριζόντια χάραξη, υπάρχει ανάγλυφος φυλλόσχημος ρόδακας με τα φύλλα σε περίγραμμα, χαρακτηριστικό διακοσμητικό θέμα στα μέχρι πρότινος λεγόμενα «μηλιακά» αγγεία²³ τα οποία όπως έχει αποδειχθεί πλέον, είναι παριανά. Σώζονται τέσσερα από τα οκτώ φύλλα, που θα πρέπει να είχε ο ρόδακας. Εντύπωση προκαλεί ότι, ενώ οι δύο μορφές είναι εγχάρακτες, ο ρόδακας της πλαϊνής μορφής είναι ανάγλυφος.

Η γυναικεία αυτή μορφή λόγω της παρουσίας του τόξου ερμηνεύεται ως Άρτεμις. Οπότε στη κύρια όψη δεν μπορεί παρά να απεικονίζεται ο Απόλλων, διότι δεν είναι δυνατή η απεικόνιση της ίδιας θεότητας και στις δύο όψεις του κυβόλιθου. Αντίθετα, η ταυτόχρονη απεικόνιση Απόλλωνα και Αρτέμιδος είναι πολύ συνηθισμένη²⁴ και δικαιολογείται απολύτως από την αδερφική συγγένεια και την παράλληλη λατρεία των δύο θεοτήτων. Στο ίδιο το νησί της Πάρου είναι γνωστή η λατρεία του Δηλίου Απόλλωνα και της Δηλίας Αρτέμιδος²⁵ στο ιερό του Δηλίου. Μία ακόμη προσωνυμία της Αρτέμιδος, ως αδελφής του Απόλλωνα, είναι «Πυθία». Ίσως λοιπόν στον κυβόλιθο, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα ήταν ανάθημα στο ναό του Πυθίου, απεικονίζεται ο Πύθιος Απόλλων στην κύρια όψη και η Άρτεμις Πυθία στην πλαϊνή.

Όσον αφορά στο σχήμα του κυβόλιθου, έχουμε ήδη γνωστά παραδείγματα κυβόλιθων από την Πάρο όπως ο κυβόλιθος με παράσταση Ερμή και Αρτέμιδος αρ. κατ. 244 του Μουσείου Πάρου²⁶ και ο κυβόλιθος με ανάγλυφη μορφή Γοργούς, αρ. κατ. 172 του Μουσείου Πάρου,²⁷ που χρονολογούνται στον πρώιμο 6^ο αιώνα π.Χ. Στον κυβόλιθο αρ. κατ. 244 παριστάνονται ο Ερμής με κηρύκειο και η Άρτεμις με τόξο να προχωρούν ο ένας προς τον άλλον, ενώ στον κυβόλιθο αρ. κατ. 172 η Γοργώ παριστάνεται φτερωτή στη στάση του «εν γούνασι δρόμου» να τρέχει προς τα δεξιά.

Η απόδοση των μορφών του κυβόλιθου θυμίζουν τη γνωστή παριανή στήλη Α 760 του Μουσείου της Πάρου, που παρουσιάζει σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο ένθρονη γυναικεία μορφή.²⁸ Η στήλη αυτή, η οποία χρονολογείται περί το 700 π.Χ., αποτελεί, σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, το πρωιμότερο παριανό ανάγλυφο που έγινε σε μάρμαρο.

Ιδιαίτερα η πλαϊνή μορφή του παριανού κυβόλιθου θα μπορούσε να συγκριθεί με το τμήμα μιας νεότερης επιτύμβιας στήλης του 575-550 π.Χ. που προέρχεται από την Αττική και βρίσκεται στο Βερολίνο, αρ. κατ. 1835,²⁹ η οποία έχει χαραγμένη μία παρόμοια ανδρική κεφαλή, στραμμένη και αυτή προς τα δεξιά με βοστρύχους στο μέτωπο, ταινία στα μαλλιά και μεγάλη τριγωνική μύτη.

Ως προς την τεχνική της χάραξης μπορεί να συγκριθεί με τις στήλες του

²³ Ζαφειροπούλου 1985, για το ρόδακα βλ. εικ. ΙΘ, αρ.12.

²⁴ *LIMC* II, 1, 1984, αρ. 1007, 698, αρ. 1080, 705, αρ. 1116, 707, αρ. 1213, 715, αρ. 1419, 733-734· Papastamos 1970, 12-34, πιν. 1-3.

²⁵ Για το ιερό του Δηλίου βλ. σημ. 8.

²⁶ Κώστογλου-Δεσποίνη 1979, 183, σημ. 586· Fuchs – Floren 1987, πιν. 11,2· Rolley 1994, 311, εικ. 322· Zaphiropoulou 2000, 12, εικ. 9· Κουράγιος 2004, 79, 84.

²⁷ Κώστογλου-Δεσποίνη 1979, 183, σημ. 587· Κουράγιος 2004, 83, 85.

²⁸ Ζαφειρόπουλος 1960, 245, πιν. 215· Fuchs – Floren 1987, 170, σημ. 84· Boardman 1982, 201, εικ. 250· Zaphiropoulou 1994, 143-144 και 148, εικ. 31· Κουράγιος 2004, 96.

²⁹ Richter 1961, 21, εικ. 79.

Πρινιά,³⁰ οι οποίες χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 7^{ου} αιώνα π.Χ. Αξιζει να αναφερθεί ότι ανάμεσα στις στήλες του Πρινιά υπάρχει ένα παράδειγμα καθιστής ανδρικής μορφής, η οποία φορά μακρύ χιτώνα που αφήνει ακάλυπτους τους αστραγάλους.³¹ Η τεχνική χάραξης των στηλών του Πρινιά σχετίζεται άμεσα με την ανάλογη τεχνική της μεταλλοτεχνίας, όπως φαίνεται από τα χάλκινα περιτμητά ελάσματα του 7^{ου} αιώνα π.Χ. που βρέθηκαν στην ανασκαφή του ιερού του Ερμού και της Αφροδίτης στη Σύμη της Βιάννου.³² Παρόμοια τεχνοτροπία απεικόνισεως έχει υιοθετηθεί και στις εγχάρακτες και έκτυπες μορφές στα χάλκινα ελάσματα του Μουσείου της Ολυμπίας που χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 7^{ου} αιώνα π.Χ. και αποδίδονται σε κυκλαδικό εργαστήριο. Ιδιαίτερα έντονη είναι η ομοιότητα της τοξοφόρου μορφής της παριανής στήλης με τη γυναικεία μορφή πάνω στο άρμα από τη σκηνή αναχώρησης πολεμιστή (M78).³³

Στο Μουσείο της Ολυμπίας βρίσκεται και ένας χάλκινος θώρακας, ο οποίος φέρει εγχάρακτη διακόσμηση με παράσταση έξι θεών και χρονολογείται περί το 630-610 π.Χ. (εικ. 2) Ανάμεσα στους θεούς διακρίνεται μία όρθια γυναικεία μορφή που ταυτίζεται με τη Λητώ, το ένδυμα της οποίας κοσμούν τρεις φυλλόσχημοι ρόδακες,³⁴ όμοιοι με το ρόδακα που κοσμεί το ένδυμα της μορφής της πλαϊνής πλευράς του κυβόλιθου. Ο ένας από τους τρεις ρόδακες που φέρει το ένδυμα της Λητούς βρίσκεται κάτω από τη μέση, στο ίδιο περίπου σημείο με το σωζόμενο ρόδακα της μορφής του κυβόλιθου, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, κατά πάσα πιθανότητα, το ένδυμα της μορφής του παριανού αναγλύφου έφερε την ίδια διακόσμηση με τρεις συνολικά ρόδακες.

Οι δύο μορφές του κυβόλιθου παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία στη θεματολογία, στη σύνθεση και την τεχνοτροπία με τις μορφές των παριανών αγγείων. Η αβαθής εγχάραξη, που είναι πολύ κοντά στην απόδοση ζωγραφικών έργων, αναπόφευκτα οδηγεί κάποιον να συγκρίνει το έργο με τις αντίστοιχες παραστάσεις της παριανής αγγειογραφίας. Η μεταφορά των σχεδιαστικών προτύπων των παριανών εργαστηρίων αγγειοπλαστικής του 7^{ου} αιώνα π.Χ. είναι φανερή κυρίως στην απόδοση των προσώπων που παραμένει εντελώς ανεξάρτητη από ανατολικά πρότυπα. Η όλη απόδοση των χαρακτηριστικών των δύο προσώπων, το περίγραμμα του ματιού και του φρυδιού, η κατατομή, με τη μεγάλη μύτη και το μικρό στόμα, η κόμη, ιδιαίτερα οι βόστρυχοι, μοιάζουν αντιγραμμένα από ένα σύγχρονο παριανό αγγείο.³⁵ Λόγω της αποσπασματικής διατήρησης του κυβόλιθου επιχειρήθηκε η σχεδιαστική αποκατάστασή του, προκειμένου να δοθεί μία ολοκληρωμένη εικόνα των δύο μορφών, (εικ. 3α-β).³⁶ Η αναπαράσταση των δύο μορφών βασίστηκε σε γνωστά παριανά αρχαϊκά ανάγλυφα και σε παραστάσεις των παριανών αγγείων του 7^{ου} αιώνα π.Χ, οι ντυμένες μορφές των οποίων μας επιτρέπουν να αποδώσουμε με ακρίβεια το ένδυμα και το γενικό ύφος των μορφών. Συγκεκριμένα η μορφή της κύριας όψης βασίστηκε στο ανάγλυφο αρ. κατ. 1177 του Μουσείου Πάρου, όπου απεικονίζεται μία

³⁰ Λεμπέση 1976· Johansen 1951, 80· Boardman 1982, 201, εικ. 252.

³¹ Λεμπέση 1976, 83-86, πιν. 28, 29.

³² Λεμπέση 1976, 109, πιν. 52, 53.

³³ Καλτσάς 1997, 52-54, εικ. 59-62.

³⁴ Stillman 1883, 1-5, πιν.1-3· Furtwängler 1890, 154 κε., πιν. 59· Schefold 1964, 28, πιν. 27· Hoffmann 1972, 50, πιν. 25-26· LIMC II, I, αρ. 1006, 304-305· Καλτσάς 1997, 54-55, εικ. 67.

³⁵ Ζαφειροπούλου 1985, εικ. 6, 9, 59, 98, 129, 135, 137, 138, 139· Croissant 2004, πιν. 18-20.

³⁶ Η εξαιρετική αναπαράσταση των μορφών του κυβόλιθου φιλοτεχνήθηκε από τη ζωγράφο της Εφορείας κ. Κ. Μαυραγάνη, την οποία ευχαριστούμε θερμά.

καθιστή πωγωνοφόρος μορφή που χρονολογείται περίπου την ίδια περίοδο. Για τη μορφή της πλαϊνής όψης χρησίμευσαν ως πρότυπο οι γυναικείες μορφές της παράστασης της κοιλιάς του αμφορέα αρ. κατ. Μουσείου Πάρου Β 2652 όπου εικονίζεται η κρίση του Πάριδος.³⁷

Εκτός από την κεραμική, οι παριανοί καλλιτέχνες ήδη από τις αρχές του 7^{ου} αιώνα π.Χ. αρχίζουν να δοκιμάζουν τις δυνατότητές τους σε σκληρό υλικό, όπως μαρτυρά η στήλη Α 760 του Μουσείου της Πάρου, που αποτελεί το πρωιμότερο δείγμα αναγλύφου των ιστορικών χρόνων που έχει βρεθεί στην Πάρο. Το ανάγλυφο αυτό, που χρονολογικά θα πρέπει να τοποθετηθεί στο πρώτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., ίσως αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια απόδοσης της εικόνας των δύο θεών σε μάρμαρο, για την οποία χρησίμευσαν ως καλλιτεχνικό πρότυπο ανάλογες απεικονίσεις της παριανής αγγειογραφίας. Τον 6^ο αιώνα π.Χ. αρχίζει από τα παριανά εργαστήρια η ευρεία χρήση του μαρμάρου. Η εποχή που χρονολογείται το ανάγλυφο, δηλαδή η πρώιμη αρχαϊκή περίοδος, σηματοδοτεί την άνθηση της παριανής γλυπτικής. Η τεχνοτροπική παράδοση και τα επιτεύγματα της παριανής αγγειογραφίας μεταφέρονται στο μάρμαρο και αναγγέλλουν τη γέννηση της μεγάλης παριανής πλαστικής που ακολουθεί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Beranger, D. 1991. «Recherches sur l'histoire et la prosopographie de Paros à l'époque archaïque», *Faculté des Lettres et Sciences humaines de l'Université Blaise – Pascal*.
- Boardman, J. 1982. *Ελληνική Πλαστική: η αρχαϊκή περίοδος* (μτφ. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά), Αθήνα.
- Croissant, F. 2004. «Παρατηρήσεις για τη γένεση και την ανάπτυξη των τοπικών τεχνοτροπιών στη νησιωτική πλαστική της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου», *Αρχαιογνωσία* 12 (2003-04), 141-66.
- Detoratu, S. – Kourayos, Y. 2004. «A daedalic female figurine» στο *Ancient Greece: Mortals and Immortals*, Exhibition of the National Museum of China, China, 236-7.
- Ζαφειρόπουλος, Ν. 1960. «Πάρος», *ΑΔ* 16, Χρονικά, Β2, 245-7.
- Ζαφειρόπουλος, Ν. 1963. «Πάρος», *ΑΔ* 18, Χρονικά, 273-4.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1983. «Πάρος», *ΑΔ* 38, Χρονικά, Β2, 347-8.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1984. «Πάρος», *ΑΔ* 39, Χρονικά, Β, 294-5.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1985. *Προβλήματα της Μηλιακής Αγγειογραφίας*, Αθήνα.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1986. «Πάρος», *ΑΔ* 41, Χρονικά, 213-4.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1987. «Πάρος», *ΑΔ* 42, Χρονικά, Β2, 490-3.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1988. «Πάρος», *ΑΔ* 43, Χρονικά, Β2, 490-2.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1989. «Πάρος», *ΑΔ* 44, Χρονικά, Β2, 413-4.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1990. «Πάρος», *ΑΔ* 45, Χρονικά, Β2, 402-4.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1991. «Πάρος», *ΑΔ* 46, Χρονικά, Β2, 375-6.
- Ζαφειροπούλου, Ph. 1991. «Banquets funéraires de Paros», *BCH* 115, 525-43.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1992. «Πάρος», *ΑΔ* 47, Χρονικά, Β2, 541-4.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1993. «Πάρος», *ΑΔ* 48, Χρονικά, Β2, 434-6.

³⁷ Ζαφειροπούλου 1983, 348, πιν. 141· Ζαφειροπούλου 1994, 139, 141, εικ. 20.

- Zaphiropoulou, Ph. 1994. «Une nécropole à Paros», στο J. de la Genière (επιμ.), *Nécropoles et Sociétés antiques*, Actes du Colloque International de Lille, 2-3 XII 1991, 127-52.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1998. *Πάρος*, Αθήνα.
- Zaphiropoulou, Ph. 2000. «Parische Sculpturen», *Antike Plastik* 27, 7-35.
- Zaphiropoulou, Ph. – Kourayos, Y. 1994. «La capitale antique de Paros», *Archéologia* 302, 36-43.
- Fuchs, W., Floren, J. 1987. *Die griechische Plastik 1: Geometrische und archaische Plastik*, München.
- Furtwängler, A. 1890 «Die bronzen und die übrigen Kleinfunde», *Olympia* IV, Berlin.
- Gruben, G. 1972. «Naxos und Paros (Dritter Vorläufiger Bericht über die Forschungskampagnen 1970 und 1971)», *AA*, 319-79.
- Gruben, G. 1976. *Die Tempel der Griechen*, München.
- Gruben, G. 1982. «Der Burgtempel A von Paros», *AA*, 197-229.
- Hoffmann, H. 1972. *Early Cretan Armorers*, Mainz.
- Johansen, K.F. 1951. *Attic Grave Reliefs of the Classical Period*, Copenhagen.
- Καλτσάς, Ν. 1997. *Ολυμπία*, Αθήνα.
- Kontoleon, N. 1966. «O. Rubensohn, Das Delion von Paros» *Gnomon* 38, 202-11.
- Kontoleon, N.M. 1976. «Paros», στο R. Stillwell, W. McDonald, M.H. MacAllister (επιμ.), *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton, 677-9.
- Kourayos, Y. 1995. «Une exposition permanente à Paros», *Archéologia* 311, 12.
- Kourayos, Y. 1996. «Nuove indagini e scoperte nell'antica capitale di Paros» στο *Atti della conferenza Le Cicladi ed il mondo Egeo, Roma 1992*, Roma, 212-27.
- Kourayos, Y. 1996a. «Archéologie d'une île Paros dans les Cyclades», *L'Archéologue* 26, 14-8.
- Κουράγιος, Γ. 2004. *Πάρος – Αντίπαρος. Ιστορία, μνημεία, μουσειά. Αρχαιολογικός οδηγός*, Αθήνα.
- Kourayos, Y. – Detoratos, S. 1998. «Au coeur des Cyclades: Le marbre de Paros», *Archéologia*, 347, juillet-août, 22-7.
- Kourayos, Y. – Detoratos, S. 1999. «The artistic soul of Greece», *Discovering Archeology*, July-August 1999, 76-80.
- Κώστογλου – Δεσποίνη, Αικ. 1979. *Προβλήματα της Παριανής Πλαστικής του 5ου αι. π.Χ.*, Θεσσαλονίκη.
- Leake, W.M. 1835. *Travels in Northern Greece*, vol. III, Londres.
- Λεμπέση, Α. 1976. *Οι Στήλες του Πριναί*, Αθήνα.
- Overbeck, J.C. 1889. *The Bronze Age Pottery from the Kastro at Paros*, Jonsered.
- Papastamos, D. 1970. *Melische Amphoren*, Münster Westfalen.
- Πολίτης, Λ. 1939. «Ανασκαφαι εν Ικαρία», *ΠΑΕ*, 124-55.
- Richter, G.M.A. 1961. *The Archaic Gravestones of Attica*, London.
- Rolley, C. 1994. *La sculpture grecque 1: Les origines au milieu du Ve siècle*, Paris.
- Rubensohn, O. 1900. «Paros I», *AthMitt* 25, 341-372.
- Rubensohn, O. 1901. «Paros II Topographie», *AthMitt* 26, 157-221.
- Rubensohn, O. 1902. «Paros III», *AthMitt* 27, 189-238.
- Rubensohn, O. 1917. «Die prähistorischen und frühgeschichtlichen Funde auf dem Burghügel von Paros», *AthMitt* 42, 1-96.
- Rubensohn, O. 1935. «Parische Künstler», *JdI* 66, 49-69.
- Rubensohn, O. 1962. *Das Delion von Paros*, Wiesbaden.

- Schefold, K. 1964. *Frühgriechische Sägenbilder*, München.
- Σκιλάρντι, Δ. 1974. «Ανασκαφικαὶ ἐρευναι ἐν Πάρῳ», *ΠΑΕ*, 181-8.
- Σκιλάρντι, Δ. 1975. «Ανασκαφικαὶ ἐρευναι ἐν Πάρῳ», *ΠΑΕ*, 197-211.
- Schilardi, D.U. 1975. «Paros, Report II: The 1973 Campaign», *JFA* 2, 83-6.
- Schuller, M. 1982. «Der Artemistempel im Delion auf Paros», *AA*, 231-44.
- Schuller, M. 1982a. «Der dorische Tempel des Apollon Pythios auf Paros», *AA*, 245-64.
- Stillman, W.S. 1883. «Une cuirasse antique», *BCH* 7, 1-5.
- Touchais, G. 1984. «Chronique des fouilles en 1983 (Paros)», *BCH* 108, 673-4.
- Touchais, G. 1988. «Chronique des fouilles en 1987 (Paros)», *BCH* 112, 818-20.
- Welter, G. 1924. «Altionische Tempel», *AthMitt*, 22-5.

Γιάννος Κουράγιος – Σοφία Δετοράτου

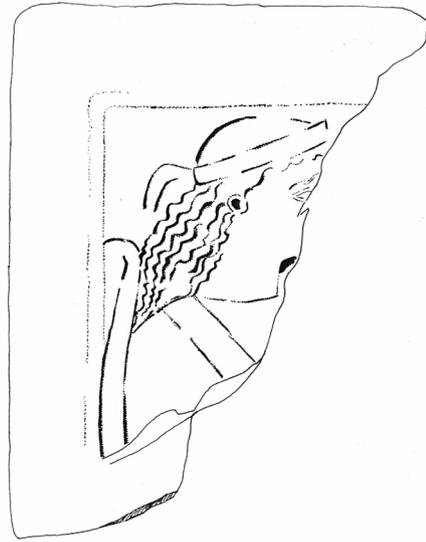
Αρχαιολόγοι
ΚΑ΄ ΕΠΚΑ, Αθήνα

Εικ. 1α Φωτογρ. πλαγίας
στενής όψεως

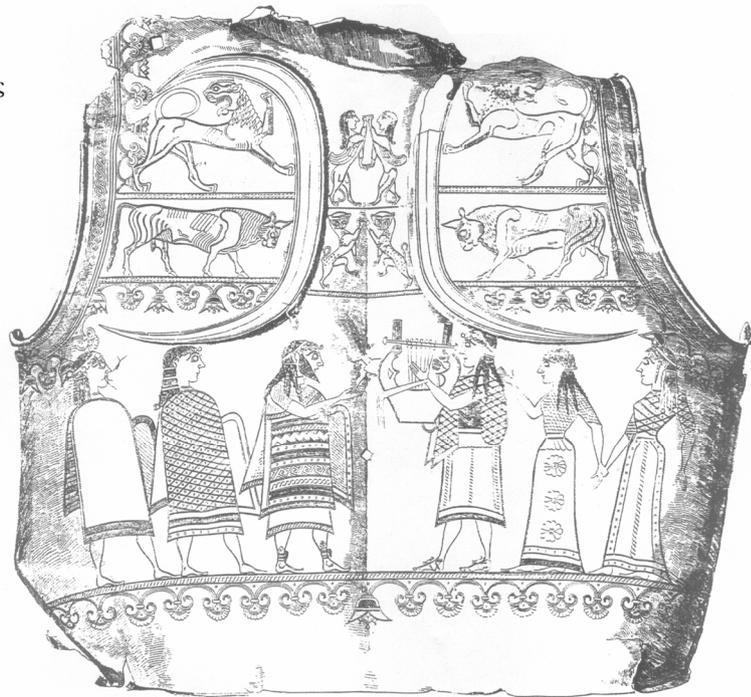

Εικ. 1β σχέδιο πλαγίας
στενής όψεως

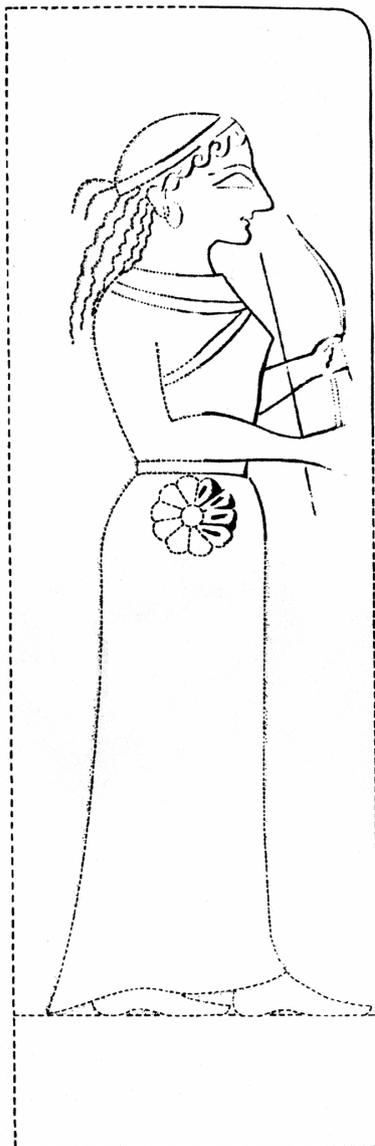

Εικ. 1γ σχέδιο εμπρόσθιας όψεως
στενής όψεως

Σχέδια: Αικ. Μαυραγάνη
Φωτογρ: Ηλ. Ηλιάδης

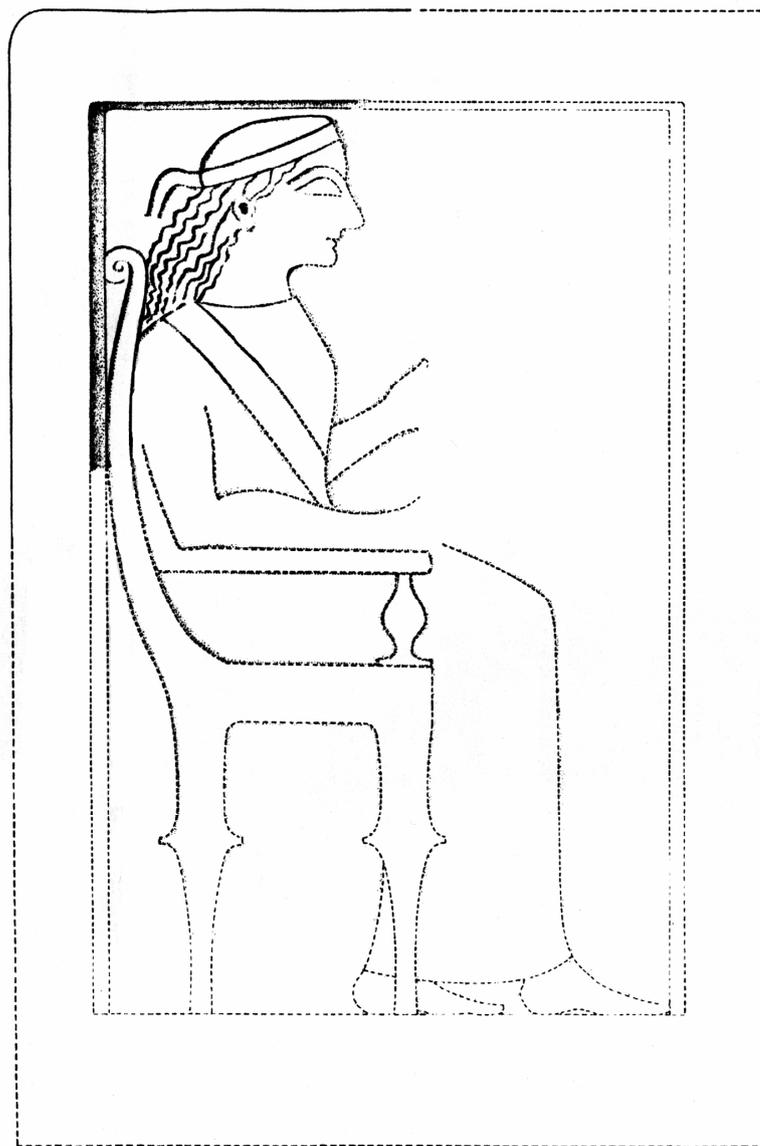

Εικ. 2 Χάλκινος θώρακας της Ολυμπίας

Εικ. 3α

Σχεδιαστική αποκατάσταση της κυρίας και πλαγίας όψης του κυβόλιθου

Εικ. 3β

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΚΑΙ Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΣΤΗ ΜΑΥΡΗ ΘΑΛΑΣΣΑ (525- 480 π.Χ.)

Οι διαθέσιμες μελέτες σχετικά με τη διάδοση της αττικής κεραμικής στη Μαύρη Θάλασσα εστιάζουν κυρίως στον υπολογισμό του όγκου των εξαγωγών, καθώς και στην απαρχή των επαφών των πόλεων της περιοχής με την Αττική, στο πρώτο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.¹ Ανάλογη έρευνα για την περίοδο που εξετάζουμε εδώ (525-480 π.Χ.) προϋποθέτει τον συνυπολογισμό ερυθρόμορφων, μελανόμορφων και μελαμβαφών αγγείων. Στην παρούσα μελέτη προσβλέπω στην ποιοτική και όχι στην ποσοτική αποτίμηση της αθηναϊκής παρουσίας στην Μαύρη Θάλασσα, η οποία με τη σειρά της εντάσσεται σ' ένα ευρύτερο πρόγραμμα που φιλοδοξεί να «χαρτογραφήσει» την παρουσία των πρώιμων ερυθρόμορφων αγγείων στο σύνολο του μεσογειακού χώρου. Για λόγους χρόνου και ουσίας θα επικεντρωθώ σε ορισμένα εργαστήρια και σχήματα αγγείων που έχουν διαγνωστικό χαρακτήρα για τις τάσεις που αναπτύσσονται στην περιοχή.

Μεταξύ 525 και 480 π.Χ., ο αττικός ερυθρόμορφος ρυθμός είναι δημοφιλής κατά κύριο λόγο στην Ετρουρία, και δευτερευόντως στις πόλεις της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας. Συνολικά, στην Ιταλία εξάγεται το 80 τοις εκατό περίπου της συνολικής παραγωγής.² Λιγότερο δημοφιλής στην Ελλάδα, —με εξαίρεση φυσικά την ίδια την Αθήνα και την υπόλοιπη Αττική—, ο πρώιμος αττικός ερυθρόμορφος γνωρίζει μια σχετική δημοτικότητα και στη Μαύρη Θάλασσα,³ απ' όπου 80 περίπου αγγεία είναι γνωστά, κυρίως από τις πόλεις της Βόρειας ακτής (21 από την Ολβία, 10 από τη Βορυσθένη, 25 από το Παντικάπαιον και 15 από διάφορες θέσεις) (πίν. 1). Η έρευνα στις περιοχές της Κολχίδας, τουλάχιστον στο βαθμό που τα αποτελέσματά της είναι γνωστά μέσω δημοσιεύσεων, δεν έχει ακόμη παρουσιάσει δείγματα του πρώιμου

¹ Dimitriu και Alexandrescu 1973 και Bouzek 1990, 42-52. Γενικά, βλ. Tsetskhladze 1998 και Kacharava, Kvirkvélja, Lordkipanidzé, 1999.

² Τα στοιχεία αυτά συνάγονται από το ευρετήριο προέλευσης των αγγείων σε *ARV*² και *Para*. Είναι εν μέρει μόνον αξιόπιστα, καθώς το μεγαλύτερο μέρος των αγγείων που μελετά ο Beazley και δεν έχουν γνωστή προέλευση, προέρχονται κατά τα φαινόμενα από παλαιές ή παράνομες ανασκαφές στην Κεντρική και Βόρεια Ιταλία.

³ Δεν υπάρχει ακόμη μια συνολική μελέτη για τις εξαγωγές της αττικής κεραμικής στον Ελλαδικό χώρο. Για την παρουσία του ερυθρόμορφου στην Αθήνα, βλ. Hannestad 1988. Εξαγωγές στην Ετρουρία: Meyer 1980. Rendelli 1989, Hannestad 1988α, Hannestad 1996 και Hannestad 1999. Reusser 2002. Ερμηνεία του φαινομένου: Arafat, Morgan 1994. Osborne 2001 και Osborne 2004α. Paleothodoros 2002. Γενικά για τις αττικές εξαγωγές κατά την περίοδο που εξετάζουμε, βλ. Boardman 1979, Osborne 1996 και Stissi 1999.

ερυθρόμορφου, αν και η κατάσταση αυτή ενδέχεται να διαφοροποιηθεί στο μέλλον.⁴ Το ίδιο ισχύει ως ένα βαθμό και για την νότια ακτή της Μαύρης Θάλασσας, για την οποία απουσιάζουν εντελώς αναφορές σχετικά με την παρουσία πρώιμης αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής.

Το πρωιμότερο ερυθρόμορφο αγγείο από την Μαύρη Θάλασσα, και ταυτόχρονα ένα από τα πρωιμότερα ερυθρόμορφα αγγεία που είναι σήμερα γνωστά, είναι μια αποσπασματική κύλικα του Ψίακα από άγνωστη θέση της Νότιας Ρωσίας, που παρουσιάζει πολεμιστές στο μετάλλιο⁵ (**εικ. 1**). Ένα αλάβαστρο στην Οδησσό με άγνωστη προέλευση, που φέρει την υπογραφή του Ψίακα και του αγγειοπλάστη Ιλίνου, θα πρέπει να έχει επίσης βρεθεί σε θέση της Μαύρης Θάλασσας, όπως τουλάχιστον υποδεικνύει η πρώιμη χρονολογία εισόδου του στο Μουσείο (1842)⁶ (**εικ. 2**). Στο αλάβαστρο της Οδησσού αντιπαραβάλλεται ένας Αθηναίος οπλίτης μ' ένα Σκύθη τοξότη, ένα θέμα που συναντάμε συχνά στην κεραμική της περιόδου, και όχι μόνον σε αγγεία που εξαγονται στη Μαύρη Θάλασσα. Το αλάβαστρο είναι σχήμα δημοφιλές στον ελλαδικό χώρο: δεύτερο αγγείο αυτού του σχήματος με τις υπογραφές του Ψίακα και του Ιλίνου προέρχεται από την Αθήνα, ενώ ένα τρίτο, του πρώτου αλλά ανυπόγραφο, διακοσμημένο στην τεχνική του Six, προέρχεται από την Ερέτρια.⁷ Τα υπόλοιπα αγγεία του Ψίακα προέρχονται από την Αθήνα και την Ετρουρία.

Αρκετά πρώιμος (πριν το 520 π.Χ.) είναι και ο αποσπασματικός κάνθαρος με τις υπογραφές του Επικτήτου, αγγειογράφου που μαθήτευσε στο πλευρό του Ψίακα, και του Νικοσθένη, στο αρχαιολογικό Μουσείο της Οδησσού⁸ (**εικ. 3**). Δεν παρουσιάζεται μία συνηθισμένη σκηνή κωμαστών: παρατηρεί κανείς στο δεξιό άκρο της σκηνής ότι ο αυλητής φέρει τη φορβεία, ένα λουρί που δένονταν στα μάγουλα με σκοπό να κατευθύνει τον αέρα που εκβάλλεται στην οπή του οργάνου.⁹ Στην αγγειογραφία, τη φορβεία συνήθως φορούν οι αυλητές στις επίσημες τελετές, στο θέατρο, στους μουσικούς αγώνες, στην πορεία της φάλαγγας στη μάχη. Οι δύο κωμαστές κρατούν τον κάνθαρο, το τελετουργικό αγγείο του Διονύσου, και είναι στεφανωμένοι με κισσό, ενώ αυτός που βρίσκεται στο αριστερό άκρο του θραύσματος δεν είναι γυμνός, αλλά φορά χιτωνίσκο. Κατ' αναλογία με τη σκηνή των κωμαστών στον περίφημο αμφορέα του Ευθυμίδη στο Μόναχο, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε στη σκηνή αυτή τον κόμο στον οποίο διαγωνίζονταν οι Αθηναίοι κατά τη διάρκεια των Αγροτικών Διονυσίων.¹⁰

⁴ Για τις εισαγωγές ελληνικών προϊόντων στην Κολχίδα, βλ. γενικά Kacharava 1995.

⁵ St. Petersburg, Hermitage, 98b: *ARV*² 8.10. Peredolskaya 1967, πίν. CLVIII.1. Ο Ψίαξ είναι γνωστός και από ένα μελανόμορφο αγγείο σε κοραλλί έδαφος από το Παντικάπαιον, που βρίσκεται σήμερα στο Ερμιτάζ: *ABV* 294.22. *Μουσείο Ερμιτάζ* 61 και 65. Για το ζωγράφο, βλ. γενικά Smith 1929 και Mertens 1979.

⁶ Οδησσός 26002: *ARV*² 7.5. *Add*² 150. Karageorghis 2001, 32, *εικ.* 24.

⁷ Karlsruhe 242 (*ARV*² 7.4) και London 1900.6-11 (*ABV* 294.25. *ARV*² 8.13) αντιστοιχία.

⁸ Οδησσός 26338: *ARV*² 77.87. Karageorghis 2001, 32, *εικ.* 25. Για το ζωγράφο, βλ. Kraiker 1929 και Paleothodoros 2004.

⁹ Bélis 1986.

¹⁰ Munich 2307: *ARV*² 26.1, *Para* 323, *Add*² 155, *CVA*, πίν. 165-168, 172.1, 188.5. Σχετικά με τον κόμο των Αγροτικών Διονυσίων, βλ. Deubner 1932, 137.

Το σχήμα του κανθάρου είναι ιδιαίτερα προσφιλές ως ανάθημα σε ιερά, όπως υπενθυμίζει σε πρόσφατο άρθρο του και ο Mario Torelli.¹¹ Το συγκεκριμένο αγγείο προέρχεται από το ιερό του Αχιλλέα Ποντάρχου στη νήσο Λευκή. Οι πρόσφατες ανασκαφές δείχνουν ότι ο ναός κτίστηκε στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., από πολίτες της Ολβίας και Μιλησίους.¹²

Για την υπογραφή του Επικτήτου θα μιλήσουμε κυρίως παρακάτω. Προς το παρόν, θα επικεντρώσουμε στο Νικοσθένη, τον περίφημο αγγειοπλάστη-ιδιοκτήτη εργαστηρίου, στον οποίο οφείλουμε μια σειρά νεωτερισμών στα χρόνια γύρω στο 540-520 π.Χ. (τεχνική του λευκού εδάφους, τεχνική του Six) καθώς και μία σειρά πειραματισμών σε σχήματα που προέρχονται κατά κύριο λόγο από την Ετρουρία, όπως ο νικοσθενικός αμφορέας, η νικοσθενική πυξίδα, ο μόνωτος κύαθος και το μαστοειδές κύπελλο.¹³ Η υπογραφή του Νικοσθένη απαντά σε μια πληθώρα μελανόμορφων αγγείων, κανένα από τα οποία δεν έχει βρεθεί στη Μαύρη Θάλασσα.¹⁴ Η ερυθρόμορφη πλευρά του έργου του Νικοσθένη είναι πολύ λιγότερο θεαματική κρίνοντας από τον περιορισμένο αριθμό επιγραφών που σώζονται, παρότι ορισμένοι μελετητές ισχυρίζονται ότι στο εργαστήριό του θα πρέπει ενδεχομένως να αναζητηθεί η πατρότητα της τεχνικής. Συνολικά είναι γνωστά δέκα ερυθρόμορφα και δίγλωσσα αγγεία με την επιγραφή ΝΙΚΟΣΘΕΝΕΣ ΕΠΟΙΕΣΕΝ, σε σχήματα σπάνια για την εποχή: πρωιμότερες δίγλωσσες κύλικες, δύο κάνθαροι τύπου Α —ιδίου σχήματος δηλαδή με τον κάνθαρο της Οδησσού—, ένα σκυφοειδές αγγείο, ένας κύαθος και μια πυξίδα, όλα από την Ετρουρία.¹⁵ Εξαιρεση αποτελούν, τόσο ο κάνθαρος της Οδησσού, όσο και ένας πρώιμος ερυθρόμορφος σκύφος, που προέρχεται από το Αρτεμίσιον της Θάσου και παρουσιάζει την πρωιμότερη παράσταση λίθινης ερμαϊκής στήλης στην αττική κεραμική και μια από τις αρχαιότερες παραστάσεις του πυρρίχιου.¹⁶ Και σε αυτή την περίπτωση, όπως και στον κάνθαρο της Οδησσού, έχουμε να κάνουμε μ' ένα αγγείο που παρουσιάζει μια αθηναϊκή τελετή και ανατίθεται σ' ένα ιωνικό ιερό.

Ένα από τα σημαντικότερα αττικά ερυθρόμορφα αγγεία στη Μαύρη Θάλασσα είναι ένα πινάκιο του Όλτου από το Παντικάπαιον, με την πρωιμότερη ερυθρόμορφη παράσταση της συνάντησης του Μενέλαου και της Ελένης κατά την άλωση της Τροίας¹⁷ (εικ. 4). Ο Μενέλαος, με το σπαθί στο δεξιό χέρι, τραβά την Ελένη από τον καρπό, σε μια χειρονομία που συνειδητά παραπέμπει στην εικονογραφία της γαμήλιας πομπής. Η Ελένη, ως νέα νύφη, φορά τον πέπλο στο κεφάλι, αλλά έχει το πρόσωπό της ακάλυπτο. Σημαντική λεπτομέρεια: οι μορφές, για πρώτη φορά στην αττική εικονογραφία, συνοδεύονται από επιγραφές, ενδεχομένως για να μπορέσει ο

¹¹ Torelli 2004. Ιδιαίτερα αυξημένος είναι ο αριθμός των μελανόμορφων κανθάρων που έχουν ανατεθεί στην Ακρόπολη της Αθήνας. Για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του σχήματος, βλ. Hoffmann 1989.

¹² Για το ιερό του Αχιλλέως Ποντάρχου και τη Νήσο Λευκή, βλ. πρόσφατα Okhotnikov 1996 και Okhotnikov 2001 και Rusaeva 2003. Βλ. γενικότερα για τη λατρεία του Αχιλλέα στην περιοχή: Hedreen 1991.

¹³ Βλ. Paleothodoros 2004, 141, για τη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁴ Tosto 1999.

¹⁵ ARV² 123.

¹⁶ Λιμένας: ARV² 1627.25bis. Add² 176. Poursat 1968, 554-558, εικ. 1-4.

¹⁷ Οδησσός 21972: ARV² 67.137. LIMC IV, πιν. 346, Helene 310. Για τον Όλτο βλ. Bruhn 1943 και Harnecker 1991.

χρήστης του αγγείου να αναγνωρίσει το θέμα που παρουσιάζεται σε μια νεωτεριστική εκδοχή.

Το πινάκιο είναι σχήμα που στην ερυθρόμορφη εκδοχή του απαντά κυρίως σε ταφές στο χώρο της Ειρουρίας και της καμπανικής Κύμης, αλλά έχει και μια ευρύτερη διάδοση στα ελληνικά ιερά στο σύνολο του Μεσογειακού κόσμου, όπως καταδεικνύεται από ευρήματα στην Ακρόπολη, την Ελευσίνα, τη Βραυρώνα, το περιαστικό ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Κυρήνη και το ετρουσκικό ιερό της Ούνι (Uni) στους Πύργους. Τα πινάκια που προέρχονται από ιερά φέρουν τις χαρακτηριστικές οπές αναρτήσεως που στο παράδειγμα της Οδησσού απουσιάζουν, κάτι που υποδεικνύει την ταφική χρήση του αγγείου αυτού. Συνολικά είναι γνωστά ογδόντα περίπου ερυθρόμορφα δείγματα αυτού του σχήματος.¹⁸

Ο Όλτος και οι ζωγράφοι του κύκλου του είναι παρόντες στη Μαύρη Θάλασσα κυρίως μέσω των οφθαλμωτών ερυθρόμορφων και διγλωσσων κυλικών, που απαντούν στο τέμενος της Ολβίας και στο Παντικάπαιον (έξι τον αριθμό). Το σχήμα είναι εξαιρετικά σπάνιο στον ελλαδικό χώρο: αναφέρονται μόνον μια διγλωσση κύλικα με την υπογραφή του Ευεργίδη από την Αθήνα, και δύο θραύσματα από το Ηραϊόν του Άργους και από την Αγορά της Αθήνας αντίστοιχα. Εκτός από μεμονωμένα δείγματα στον Σελινούντα, και την Αλ Μίνα (Al Mina), ένα αδημοσίευτο αγγείο από τη Μίλητο και ένα θραύσμα από τις Σάρδεις, η οφθαλμωτή ερυθρόμορφη και διγλωσση κύλικα απαντά κυρίως στην Ειρουρία, ενώ αναφέρονται και ορισμένα παραδείγματα από τη Ναύκρατη και τη Μασσαλία.¹⁹ Τα ευρήματα από τη Μαύρη Θάλασσα παρουσιάζουν μια συγκέντρωση που απαντά μόνον στις ετρουσκικές πόλεις. Από το τέμενος της Ολβίας είναι γνωστά τρία θραύσματα από οφθαλμωτές κύλικες, εκ των οποίων η μία διγλωσση.²⁰ Ένα τέταρτο αγγείο από την Ολβία είναι μια κύλικα που δημοσίευσε η Gorbunova το 1970²¹ (εικ. 5): η εικονογραφία της μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, καθώς παρουσιάζει στο μέταλλο έναν Σκύθη οπλισμένο με τόξο και πέλεκυ, παρόμοιο με τον τοξότη στο μέταλλο της γνωστής κύλικας του Λούβρου F 126.²² Στην εξωτερική πλευρά που διασώζεται στην κύλικα της Ολβίας παριστάνεται μια εταιρά που κρατά σκύφο, θέμα προσφιλές στην εικονογραφία της περιόδου. Δύο διγλωσσες κύλικες προέρχονται από το Παντικάπαιον και δημοσιεύθηκαν σχετικά πρόσφατα στα *corpora* του Μουσείου της Μόσχας. Η πρώτη²³ ανήκει σε έναν ακόλουθο του Όλτου, και προσομοιάζει ιδιαίτερα με το αγγείο του Λούβρου αρ. C 10460, παρουσιάζοντας

¹⁸ Για τα αρχαϊκά ερυθρόμορφα πινάκια, βλ. Callipolitis-Feytmans 1974, 211-221 και Paleothodoros 2004, 13-14. Ο Όλτος διακοσμεί και ένα δεύτερο πινάκιο, με τον Πηλέα και την Θέτιδα, που προέρχεται από το ιερό της Ελευσίνας: *ARV²* 67.138.

¹⁹ Για το σχήμα, βλ. γενικά *ARV²* 37-52. Cohen 1978, 240-522. Αθήνα: *ARV²* 1625 (*Αρχαιολογικόν Δελτίον* 16, 1960, πιν. 1, σ. 2-3) Ηραϊόν Άργους: *ARV²* 71.5 (Επικτήτος). Αγορά: Αρ. ευρ. P 9414, Moore 1997, 316, πιν. 129, αρ. 1400 (Όλτος). Σελινούς: *ARV²* 47.146. Al Mina: *ARV²* 43.66, 47.147 και 148. Μίλητος: Tuna-Nörling 2002, σ. 101-102. Σάρδεις: Snyder Schaeffer et al. 1997, αρ. Att. 126, πιν. 42. Ναύκρατις: Möller 2000, 236-237 (*ARV²* 42.53, 43.69, 47.144). Μασσαλία: Villard 1960, 28 και πιν. 15.1-2.

²⁰ St. Petersburg O/56 1608: *Para* 325.122bis, Gorbunova 1964, 177, εικ. 1. O/56 1680: *Para* 322.144bis, Gorbunova 1964, 177, εικ. 2. O/56 1681: *Para* 326, Gorbunova 1964, 183, εικ. 2, Cohen 1978, πιν. 120.1, αρ. B 123.

²¹ St. Petersburg, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, αρ. ευρ. 5572: Gorbunova 1970, 573-574, πιν. 12.1-3. Cohen 1978, πιν. 72.1-3, αρ. B 45.

²² Louvre F 126: *ARV²* 55.13, *Para*, *Add²*, *CVA* Louvre 10, πιν. 1.9 και 2.2-5.

²³ Moscow M-80 y 79/ y w 56 M-82 y 106/12 w 128: *CVA* Moscow 1, πιν. 60.4-5.

στο μέταλλο έναν σάτυρο που τρέχει.²⁴ Η δεύτερη, πολύ αποσπασματική, είναι ελαφρώς υστερότερη, και μάλλον ανήκει σε ζωγράφο της επόμενης γενιάς.²⁵

Μια ιδιαίτερη κατηγορία αγγείων της περιόδου είναι οι κύλικες με κοραλλί έδαφος στο εσωτερικό, που συνήθως αποδίδονται στο εργαστήριο του Καχρυλιώνα.²⁶ Η υπογραφή του κεραμέα αυτού απαντά σε μια αποσπασματική κύλικα χωρίς προέλευση, που ανήκε στη Ρωσική Αρχαιολογική Εταιρεία και δωρήθηκε στο Μουσείο του Ερμιτάζ το 1931²⁷ (εικ. 6). Ενδεχομένως να προέρχεται από κάποια πόλη της Νότιας Ρωσίας. Από την Ολβία προέρχεται ένα θραύσμα από κύλικα κοραλλί εδάφους που αποδίδεται στον Ευφρόνιο και ονομάζει τον Λέαγρο,²⁸ κατ' αναλογία με την κύλικα του Μονάχου, στην ίδια τεχνική, που προέρχεται από το Βούλτσι (Vulci) και υπογράφεται από τον Ευφρόνιο και τον Καχρυλιώνα.²⁹ Μια ακόμη κύλικα κοραλλί εδάφους με την υπογραφή του Καχρυλιώνα, που αποδόθηκε από τον Jean-Jacques Maffre στον Ευφρόνιο, προέρχεται από το Αρτεμίσιον της Θάσου.³⁰ Η κύλικα αυτή παρουσιάζει το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του έσω νεύοντος χείλους, που σε συνδυασμό με την τεχνική του κοραλλί εδάφους απαντά σε τρία ακόμη αγγεία, που θα πρέπει να συνδεθούν με το ίδιο εργαστήριο: μια κύλικα διακοσμημένη με τον τρόπο του Ζωγράφου της Θάλιας,³¹ άγνωστης προέλευσης, μια κύλικα που ανασκάφηκε το 1996 στην Αγορά της Αθήνας και αποδόθηκε στον Ευφρόνιο³² και μια αποσπασματική κύλικα που αποδίδεται στον Επίκτητο, επίσης από το Αρτεμίσιον της Θάσου.³³ Οι υπόλοιπες κύλικες κοραλλί εδάφους της ομάδας του Καχρυλιώνα προέρχονται από θέσεις στην Ετρουρία και τη Σικελία.³⁴ Ανυπόγραφες κύλικες διακοσμημένες στην τεχνική αυτή απαντούν πάντως στον ελλαδικό χώρο: αξίζει να αναφέρουμε μια αποσπασματική κύλικα του Επίκτητου από την Ακρόπολη, που αποδώσαμε στο εργαστήριο του Καχρυλιώνα,³⁵ τρεις κύλικες από την Κόρινθο, εκ των οποίων μια που παρουσιάζει ένα Σκύθη τοξότη ή μία αμαζόνα και θα πρέπει να αποδοθεί στον Ευφρόνιο,³⁶ και μία κύλικα από την οδό Λέκκα στην Αθήνα, που έχει διακοσμηθεί από μαθητή του Ευφρονίου.³⁷ Οι αμιγώς ερυθρόμορφες κύλικες του εργαστηρίου του Καχρυλιώνα στη συντριπτική τους πλειοψηφία προέρχονται από την Ετρουρία.

²⁴ Louvre C 10460: *ARV*² 67.7, *CVA* Louvre 10, πιν. 18.1-3.

²⁵ Moscow M-1503: *CVA* Moscow 4, πιν. 46.1-2.

²⁶ Τεχνική του κοραλλί εδάφους και εργαστήριο του Καχρυλιώνα: Cohen 1970/71.

²⁷ St. Petersburg NB 6484: *ARV*² 108.25, Peredolskaya 1967, πιν. CLVIII.2 και CLXV.2, Vanhove 1993, 127, αρ.70 (όπου αποδίδεται στην ομάδα του Χέλιδος).

²⁸ St. Petersburg Ol. 18181: *ARV*² 17.20, *Euphronios*, 195, αρ.45.

²⁹ Munich 8704 (2620): *ARV*² 16.17, *Para* 322, *Add*² 153. *Euphronios*, 183-188, αρ.41.

³⁰ Θάσος 80.51.21, 80.144.21 και 80.144.22: Maffre 1988 και Maffre 1992. Η απόδοση πάντως δεν έγινε ευρύτερα αποδεκτή.

³¹ Βασιλεία, συλλ. Cahn 133: *ARV*² 1626, *Para* 332, *Add*² 174, Cahn 1973, 7-22.

³² Αθήνα, Μουσείο Αγοράς P 32344: McCamp 1996, 251, αρ.36, πιν. 76.

³³ Maffre 1979, 63-69, αρ. 21 και Maffre 1988, 380, εικ. 1. Paleothodoros 2004.

³⁴ *ARV*² 107-108.

³⁵ Αθήνα, Ακρόπολη 62 και 65: *ARV*² 73.25+26, Langlotz 1925, πιν. 4 και 6, Paleothodoros 2004, πιν. XV.2-3, αρ. 48.

³⁶ Κόρινθος C 72-22: McPhee 1987, 298-299, πιν. 61, αρ. 82.

³⁷ Αθήνα, 3^η Εφορία Α5040: Σερμπέτη-Παπουσιόκη 1980, 321-327, πιν. 147. Πρβλ. επίσης μία κύλικα από το Μάριον της Κύπρου, Λευκωσία IX C. 654: Beazley 1989, 31, πιν. I2.1. Υπάρχουν αρκετά ευρήματα από την Αγορά της Αθήνας. Βλ. π.χ. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς P 1265: *ARV*² 115, Moore 1997, 316, πιν. 129, αρ. 1403.

Ο Επίκτητος, για τον οποίο έγινε ήδη λόγος, έχει μια ιδιαίτερη παρουσία στις πόλεις της Μαύρης Θάλασσας. Εκτός από τον κύνθαρο της Λευκής Νήσου (**εικ. 3**), συναντάμε μια κύλικα του 510 π.Χ. περίπου από το Μπερεζάν (Berezan),³⁸ με παράσταση εταιράς *μυλησιάζουσας* (**εικ. 7**), που βρίσκει ένα κοντινό χρονολογικό παράλληλο σε κύλικες από το Cerveteri και την Αγορά της Αθήνας.³⁹ Και τα τρία αγγεία φέρουν την επιγραφή ΗΠΠΑΡΧΟΣ ΚΑΛΟΣ, που αναφέρεται στον εγγονό του Ιππία, τον Ίππαρχο του Χάρμου, ηγέτη της παράταξης των Πεισιστρατιδών της Αθήνας μετά το 510 π.Χ., επώνυμου άρχοντα το 495/494 π.Χ. και πρώτου θύματος του οστρακισμού το 488/487 π.Χ.⁴⁰ Τα αγγεία αυτά χρονολογούνται γύρω στο 515-510 π.Χ. Από την Ολβία προέρχονται δύο ακόμη αγγεία του Επίκτητου, εκ των οποίων μία κύλικα από το ιερό του Απόλλωνα που παρουσιάζει έναν συμποσιαστή, πολύ αγαπητό θέμα του ζωγράφου.⁴¹ Η κύλικα της Ολβίας, μαζί με μια πρόσφατα δημοσιευμένη από το Μπερεζάν, διακοσμημένη στην μία όψη με παράσταση κωμαστών και στην άλλη με Κενταυρομαχία παρουσία του Ηρακλή,⁴² ανήκει στην ώριμη φάση της καριέρας του ζωγράφου, γύρω στο 500 π.Χ. Τα αγγεία του Επίκτητου και των ζωγράφων του κύκλου του γνωρίζουν μια ευρύτατη διάδοση στον μεσογειακό χώρο, από την Ετρουρία ως τον Ακράγαντα και την Κυρηναϊκή και από την Λευκή Νήσο και τη Θάσο ως τη Λοκρίδα και τις Κλαζομενές, με μια ιδιαίτερη συγκέντρωση πάντως στην Ετρουρία και δευτερευόντως στη Μαύρη Θάλασσα.

Εκτός από τα αγγεία των σημαντικότερων ζωγράφων της περιόδου, ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης και τα σπάνια, αλλά ενδεικτικά ευρήματα που ανήκουν σε ζωγράφους της λεγόμενης «σκληροπυρηνικής πτέρυγας». Μία κύλικα από το Μπερεζάν⁴³ (**εικ. 8**) παρουσιάζει στο μέταλλο έναν γονατιστό έφηβο που κρατά έναν κρατήρα. Ο τρόπος απόδοσης των πλευρών του βρίσκει ακριβές παράλληλο σε μια κύλικα της Ζυρίχης, και αποδίδεται με ασφάλεια στον ευρύτερο κύκλο του Ζωγράφου του Νικοσθένη.⁴⁴

Κλείνοντας την παρουσίαση των αγγείων του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ., αξίζει να αναφερθούμε περιληπτικά και στις κύλικες με τα αναθηματικά graffiti από τα τεμένη της Ολβίας. Η πρώτη κύλικα παρουσιάζει έναν κωμαστή ή κυνηγό στο μέταλλο, κατ' αναλογία προς την κύλικα του Μουσείου Faina στο Orvieto, και ανήκει στην ομάδα του Ζωγράφου του Επηλείου, ενώ η δεύτερη κύλικα παρουσιάζει έναν αθλητή που κρατά δύο ακόντια και σχετίζεται με τον Ζωγράφο του Ευεργίδη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει στην περίπτωση αυτή το γεγονός ότι η επιγραφή διατρέχει τον κορμό και το μηρό του αθλητή, προσομοιάζοντάς τον με αναθηματικό ανδριάντα αθλητή. Όσο για τις επιγραφές, αναφέρονται στο Δία και την Αθηνά αντίστοιχα.⁴⁵

³⁸ St. Petersburg 14611: *ARV*² 75.60, *Add*² 168. Paleothodoros 2004, πιν. XXI.2, αρ. 60.

³⁹ Roma, Villa Giulia 57912: *ARV*² 72.24, *Add*² 167. Paleothodoros 2004, πιν. 20.1-3, αρ. 57. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς Ρ 24131: *ARV*² 76.80, *Para* 328, *Add*² 168. Moore 1997, πιν. 146, αρ. 1554. Paleothodoros 2004, πιν. XXI.3, αρ. 59.

⁴⁰ Βλ. Arnush 1995 και Paleothodoros 2004, 131-135.

⁴¹ St. Petersburg O. 54.2933, O.58.612 και O.58.661: *Para* 329.83 bis, Gorbunova 1964, 181, αρ. 4.

⁴² Ilyina 2001, 159-169, εικ. 3-4. Από το Μπερεζάν προέρχεται και ένα ακόμη αγγείο του ζωγράφου, που παρουσιάζει έναν τοξότη: *ARV*² 78.

⁴³ St. Petersburg B 75.195: Ilyina 2001, 164, εικ. 5.

⁴⁴ Genève 239: *ARV*² 133.7. *CVA* Genève 1, πιν. 6, 8.2.

⁴⁵ Gorbunova 1964, 185, πιν. 4.1 και 2 αντίστοιχα. Levi 1985, 68, πιν. 51 (όπου επίσης παρατίθεται και ένας μεγάλος αριθμός μελανόμορφων κυλικών και απόδων κυλικών με αναθηματικές επιγραφές στο Δελφίνιο Απόλλωνα). Κύλιξ του Orvieto, Museo Faina 63: *ARV*² 147.23. Για τον αθλητή που τρέχει

Τα αγγεία της ομάδας του Ζωγράφου του Επηλείου γνωρίζουν ευρύτατη διάδοση στην Ετρουρία, ενώ η ομάδα του Ζωγράφου του Ευεργίδου είναι γνωστή από αρκετά ευρήματα στον ελλαδικό χώρο. Και οι δύο ομάδες είναι παρούσες στη Θάσο, με λιγοστά πάντως ευρήματα.⁴⁶

Στην πρώτη δεκαετία του 5^{ου} αι. π.Χ., τα σχήματα που εξαγονται στην Μαύρη Θάλασσα είναι περισσότερα, αλλά ο αριθμός των εξαγωγών μειώνεται. Ισχυρή παρουσία στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας έχουν οι μικρές κύλικες τύπου C του Ζωγράφου του Πίθου.⁴⁷ Η διάδοση των προϊόντων του εργαστηρίου είναι μοναδική στην ιστορία της ελληνικής κεραμικής και αποκτά εξαιρετικό ενδιαφέρον αν αναλογιστεί κανείς ότι τα αγγεία αυτά συνήθως θεωρούνται από τους αρχαιολόγους κατώτατης ποιότητας. Ο Ζωγράφος του Πίθου και ο κύκλος του αντιπροσωπεύονται στην Μαύρη Θάλασσα με δώδεκα αγγεία, τρεις κύλικες από το Παντικάπαιον (εικ. 9), μία από την επικράτεια της Ολβίας, δύο από το Μπερεζάν (εικ. 10), τρεις από την Ερμόνασσα, μία από την Φαναγορία και δύο από την Ίστρο.⁴⁸

Το στοιχείο που καθιστά ενδιαφέρουσα την παρουσία του ζωγράφου στη Μαύρη Θάλασσα είναι η θεματολογία του: επτά από τα δώδεκα αγγεία παρουσιάζουν έναν συμποσιαστή που φορά την σκυθική κίδαρρι, ενώ ένα ακόμη παρουσιάζει ένα Σκύθη τοξότη. Παρόμοια εικονογραφική κατανομή παρουσιάζουν τα έργα του ζωγράφου του Πίθου από την συρο-παλαιστινιακή ακτή και την Κύπρο (δεκατέσσερις Σκύθες συμποσιαστές σε δεκαπέντε κύλικες),⁴⁹ το χώρο της καρχηδονιακής επιρροής (Μάλτα και Καρχηδόνα),⁵⁰ τη Μικρά Ασία και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου (Έφεσος, Δασκύλειον, Χίος)⁵¹ καθώς και τη Μακεδονία.⁵² Αντίθετα, στην Ετρουρία,

κρατώντας δύο ακόντια, πρβλ. ως προς το θέμα μια κύλικα κοντά στην τεχνοτροπία του Ζωγράφου του Scheurleer στο Μόναχο, inv. SH 2536: *ARV²* 50.188, 169.1, Vanhove 1996, 31, αρ. 38. Για το Ζωγράφο του Ευεργίδη και την ομάδα του βλ. Rouillard 1975. Αλεξανδρή-Τζάχου 1996-97, πίν. 29-36.

⁴⁶ Kahil 1951, πίν. XLIV. Maffre 1988, 388-389.

⁴⁷ *ARV²* 139-141, Lissarrague 1996 και Paleothodoros 2003. Στον κατάλογο που δημοσιεύεται στην τελευταία μελέτη και ενσωματώνει και τους καταλόγους των δύο προηγούμενων, θα πρέπει να προστεθούν τα παρακάτω αγγεία: 1-2) Οι κύλικες της χώρας της Ολβίας και της Φαναγορίας που αναφέρονται στην επόμενη σημείωση. 3-4) Οι κύλικες της Μάλιας και της Καρχηδόνας (παρακάτω, σημ. 50). 5) Η ανέκδοτη κύλικα από το Dor (παρακάτω, σημ. 49). 6-8) Τρεις αδημοσίετες κύλικες. Η πρώτη από τις πρόσφατες ελληνοκαναδικές ανασκαφές στην Άργιλλο, παρουσιάζει ένα Σκύθη τοξότη. Οι άλλες δύο, στο εμπόριο έργων τέχνης, παρουσιάζουν η μία Σκύθη συμποσιαστή (Barakat Gallery) και η δεύτερη έναν σάτυρο μπροστά σ' έναν πίθο (Ancient Touch).

⁴⁸ Παντικάπαιον: *CVA Moscow* 4, πίν. 47.4 και *Para* 334, *CVA* 4, πίν. 47.5. Loseva 1984, 112, πίν. 1b. Χώρα της Ολβίας: Grammenos, Petropoulos 2003, I, 560, εικ. 7. Μπερεζάν: Il'yina 2001, 165, εικ. 6 και εικ. 7-8. Ερμόνασσα: Sidorova 1987, 124, πίν. 13d και *CVA Moscow* 4, πίν. 47.6. Φαναγορία: Morgan 2004, πίν. 21 και 45, αρ. 261. Ίστρος: Alexandrescu 1978, πίν. 59, αρ. 506-507. Πρβλ. επίσης μια κύλικα με τον τρόπο του Ζωγράφου του Πίθου: *ARV²* 141, *Ötchet Arkheologischeskoi Komissii*, 33, St. Petersburg 1904, εικ. 39.

⁴⁹ Δέκα προέρχονται από την Al Mina (*ARV²* 140.42-51, Paleothodoros 2003, αρ. 58-67), μία από το Tell-en Nasbeh (*ARV²* 140.40, Paleothodoros 2003, αρ. 56), μία από το Tell Jemmeh (*ARV²* 140.55, Paleothodoros 2003, αρ.73), μία από το Tell Abu Hawam (*ARV²* 141.65, Paleothodoros 2003, αρ. 10) και μία από το Μάριον (Λευκωσία C 672, *ARV²* 140.24, Paleothodoros 2003, αρ. 5, Beazley 1989, πίν. 10.1). Το πιο πρόσφατο εύρημα είναι μια ανέκδοτη κύλικα από το Dor του Ισραήλ, για την γνώση της οποίας ευχαριστώ τον ανασκαφέα, καθηγητή Andrew Stewart.

⁵⁰ Semeraro 2002, 489-531, εικ. 12 (Καρχηδόνα, ιερό της Tanit) και αρ. 58 (Μάλια, ιερό του Tas Silg).

⁵¹ Paleothodoros 2003, αρ. 99 (Δασκύλειον), 100 (Έφεσος) και 115 (Χίος, Κοφινά).

την Κάτω Ιταλία, την ελληνόφωνη Σικελία, τη Βόρεια Αφρική και τον ελλαδικό χώρο, η εικονογραφία του Σκύθη συμποσιαστή μοιράζεται εξίσου με άλλα θέματα, όπως οι έφηβοι συμποσιαστές, οι τοξότες, οι οπλίτες, οι κωμαστές, οι αθλητές και οι σάτυροι.

Αρκετά χρόνια πριν, ο Keith De Vries παρουσίασε την εικονογραφία του Σκύθη συμποσιαστή ως μια «απλοϊκή προσπάθεια από την πλευρά των Αθηναίων αγγειογράφων να διεισδύσουν στην αγορά της Αχαιμενιδικής Αυτοκρατορίας». ⁵³ Όπως όμως ο ίδιος σημειώνει, η παρουσίαση του θέματος είναι τυπικά αθηναϊκή και δύσκολα θα γίνονταν κατανοητή από το ανατολικό κοινό. Άλλοι μελετητές ερμηνεύουν την εικονογραφία με άμεση αναφορά στην αθηναϊκή κοινωνία: ο συμποσιαστής είναι ο Σκύθης μισθοφόρος του Πεισίστρατου σε ώρες χαλάρωσης, ή ο συμποσιάρχος που προεδρεύει στην μίξη του κρασιού και συμβολίζει την σκυθική συνήθεια να πίνει κανείς άκοπο κρασί. Παρόλα αυτά δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε ότι εκτός Αττικής το θέμα αποκτά διαφορετικές σημασίες: στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας και του Βορείου Αιγαίου, όπου η σκυθική παρουσία ήταν υπαρκτή, η ετερότητα που εκφράζει ο Σκύθης συμποσιαστής δεν είναι μεταφορική, αλλά κυριολεκτική. ⁵⁴

Αντίστοιχες ερμηνείες έχουν προταθεί και για το Σκύθη τοξότη και πελταστή, που ακμάζουν κυρίως την περίοδο 530-490 π.Χ. ⁵⁵ Για τους μελετητές του πρώιμου 20^{ου} αιώνα, πρόκειται για τους μισθοφόρους του Πεισίστρατου, ή εν πάση περιπτώσει για αληθινούς Σκύθες, των οποίων τη γνωριμία κάνουν οι Αθηναίοι μέσω της κατοχής της θρακικής Χερσονήσου από τον Κίμωνά τον πρεσβύτερο και τον Μιλτιάδη. Την άποψη αυτή φαινομενικά στηρίζει και η μορφή ενός έφιππου Σκύθη οπλισμένου με τόξο και πέλεκυ σ' ένα πινάκιο του Πασέα από το Chiusi, το οποίο φέρει την επιγραφή ΜΙΑΤΙΑΔΕΣ ΚΑΛΟΣ. ⁵⁶ Εντούτοις, οι ιστορικές πηγές, και η επιβίωση του θέματος στον 5^ο αι. π.Χ., όταν ο Πεισίστρατος και η θρακική εμπειρία του Μιλτιάδη ήταν από καιρό παρελθόν, δε συνηγορούν υπέρ της. Άλλοι μελετητές προτάσσουν συμβολικές ή μυθολογικές ερμηνείες: κατά τον F. Lissarrague, οι Σκύθες τοξότες και πελταστές είναι τα αντι-μοντέλα του Αθηναίου οπλίτη, ⁵⁷ ενώ σύμφωνα με τον Robin Osborne, οι Σκύθες είναι ο φανταστικός στρατός που στερήθηκε η Αθήνα πριν το 507 π.Χ. ⁵⁸ Η Gloria Ferrari ισχυρίστηκε ότι οι Σκύθες αποτελούν αρχικά την συνοδεία του Αχιλλέα, του κυρίου της Σκυθίας σύμφωνα μ' ένα ποίημα του Αλκαίου, και του θεού που λατρεύονταν στην Ολβία και την Λευκή Νήσο, ενώ αργότερα το νόημα της παρουσίας τους ξεχάστηκε, παραπέμποντας πλέον σ' ένα γενικευμένο ηρωικό, «ομηρικό» κόσμο. ⁵⁹ Όποια ερμηνεία και αν προταχθεί, είναι γεγονός ότι οι Σκύθες πολεμιστές δεν έχουν ιδιαίτερα σημαντική παρουσία στην εικονογραφία των αγγείων που εξάγονται στη Μαύρη Θάλασσα, καθώς εμφανίζονται μόλις σε δύο αγγεία, την δίγλωσση κύλικα του Όλτου από την Ολβία (εικ. 5) και μια κύλικα του Ζωγράφου του

⁵² Paleothodoros 2003, αρ. 41 και 112 (Βρασινά) 74, (Όλυθος). Πρβλ. επίσης την κύλικα από την Αργίλλο (παραπάνω, σημ. 47).

⁵³ De Vries 1977.

⁵⁴ Βλ. τη συζήτηση σε Paleothodoros 2003, 67-68.

⁵⁵ Βλ. κυρίως Vos 1964 και Lissarrague 1990.

⁵⁶ Oxford 1879.175: *ARV*² 163.8, *Para* 337, *Add*² 182, Wade-Gery 1951, 212-221.

⁵⁷ Lissarrague 1990.

⁵⁸ Osborne 2004.

⁵⁹ Ferrari 1983.

Πίθου από το Μπερεζάν.⁶⁰ Σε γενικές γραμμές, η εικονογραφία των αγγείων που εξετάσαμε είναι ενδεικτική της περιόδου: κωμαστές, συμποσιαστές, εταίρες, σάτυροι, πολεμιστές και τοξότες, αθλητές και λιγοστές μυθολογικές σκηνές.

Ανακεφαλιώνοντας, θα λέγαμε ότι τρεις είναι οι παράμετροι που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας για την αξιοποίηση των δεδομένων που περιγράψαμε: 1. Η προσφορά των ερυθρόμορφων αγγείων, όπως εξασφαλίζεται από τα εμπορικά δίκτυα που συνδέουν την Αττική με το σύνολο του μεσογειακού κόσμου. 2. Η ιστορική συγκυρία. 3. Η πρόσληψη αυτού του νεωτερικού προϊόντος στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας.

Αντίθετα απ' ό,τι έχει υποστηριχθεί στο παρελθόν, η εικόνα των εξαγωγών των πρώιμων ερυθρόμορφων αγγείων στη Μαύρη Θάλασσα κατά το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. καταδεικνύει ποιοτική συνάφεια με τις εξαγωγές στην Ετρουρία, αλλά και τη Θάσο. Προηγούμενες απόψεις που συνδέουν την εξαγωγή της πρώιμης ερυθρόμορφης αττικής κεραμικής στη Μαύρη Θάλασσα με την Ανατολία και εν γένει την Ανατολική Μεσόγειο, θα πρέπει πλέον να εγκαταλειφθούν.⁶¹ Η παρουσία των εργαστηρίων του Νικοσθένη, του Καχυλιώνα, των οφθαλμωτών κυλικών και του Επικτήτου είναι κοινή στις τρεις περιοχές. Η παρουσία των ίδιων εργαστηρίων στην Ετρουρία, τη Θάσο και τη Μαύρη Θάλασσα δεν μπορεί παρά να αντανakλά στην δραστηριότητα των εμπόρων που διακινούν την αττική κεραμική, καθώς η χρήση των αγγείων είναι μάλλον διαφορετική ανά περιοχή.

Είναι ιδιαίτερα δύσκολο να συνταιριάξει κανείς το πανόραμα των αττικών εισαγωγών στη Μαύρη Θάλασσα με την γενικότερη ιστορική κατάσταση στην περιοχή, καθώς στο σύντομο διάστημα μεταξύ 520-470 π.Χ., στην περιοχή των Στενών εναλλάσσονται κέντρα εξουσίας ποικίλα: Ιωνικές πόλεις (ύστερος 6^{ος} αι. π.Χ.), Μεγαρείς και Βυζάντιοι (το 513 π.Χ., όταν ιδρύεται η Μεσημβρία), ο ελληνικός στόλος του Δαρείου (κατά τη διάρκεια της Σκυθικής εκστρατείας του 513-512 π.Χ.), οι Πέρσες του Μεγάβαζου (μετά την περιπετειώδη επιστροφή του Δαρείου στην Ασία), ο πειρατικός στολίσκος του Ιστιαίου (το 497 π.Χ.), ο Φοινικικός και Περσικός στόλος του Μαρδονίου (494-493 π.Χ.), ο Σπαρτιάτης Πausανίας (479-472 περίπου π.Χ.) και η Συμμαχία της Δήλου (478-413 π.Χ.). Σ' αυτές τις παραμέτρους θα πρέπει να προστεθούν και οι ιστορικές συγκυρίες στις ίδιες τις πόλεις της Μαύρης Θάλασσας: η πίεση των Σκυθών στους Ελληνικούς πληθυσμούς, η μεταμόρφωση των πόλεων που αποκτούν μνημειακού χαρακτήρα κατασκευές, η ενίσχυση του Ελληνικού στοιχείου με την έλευση προσφύγων από τη Μικρά Ασία μετά την αποτυχία της Ιωνικής Επανάστασης (494 π.Χ.), αλλά και η ίδρυση του βασιλείου του Βοσπόρου (480 π.Χ. περίπου).

Με βάση τις φιλολογικές μαρτυρίες, στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας δραστηριοποιούνται κατά την ύστερη αρχαϊκή περίοδο, κατά κύριο λόγο Ίωνες και ενδεχομένως Αιγινήτες και Πελοποννήσιοι έμποροι.⁶² Η αρχαιολογική έρευνα, αλλά και η κοινή λογική, έρχεται να προσθέσει τους Βυζαντίους και Μεγαρείς εμπόρους, ενώ ακόμη και οι Αθηναίοι παρουσιάζουν μία σταδιακή στρατηγική προσέγγισης της περιοχής των στενών κατά τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ., που μπορεί ενδεχομένως να συνδεθεί με εμπορικές βλέψεις (κατάληψη Λήμνου, Σιγείου, Ελαιάς). Πάντως, οι

⁶⁰ St. Petersburg B.85.121: Ilyina 2001, 165, εικ. 6.

⁶¹ Metzger 1989. Bouzek 1994, 241-243. Tsetskladze 1998, 61.

⁶² Για τις φιλολογικές μαρτυρίες, βλ. κυρίως Hind 1995/96. Γενικά, Tsetskladze 1998a.

αμφορείς από την Κόρινθο και την Αττική είναι σπανιότατοι στη Μαύρη Θάλασσα κατά την αρχαϊκή περίοδο.⁶³

Αιγινήτες και Ίωνες είναι κατά κύριο λόγο, με βάση τα graffiti που χαράσσουν στη βάση των αγγείων, και οι έμποροι που διακινούν την αττική κεραμική στην Ετρουρία.⁶⁴ Ο Αιγινήτης Σώστρατος και το περίφημο ανάθημά του (μία λίθινη ενυπόγραφη άγκυρα) στον Απόλλωνα από το ιωνικό ιερό της Gravisca, τόσο πλούσιο σε μελανόμορφα και πρώιμα ερυθρόμορφα αγγεία, τονίζουν αυτή την επαφή.⁶⁵ Ίωνες και Αιγινήτες δραστηριοποιούνται και στη Ναύκρατη, όπου τα πρώιμα ερυθρόμορφα αγγεία έχουν μια διακριτική αλλά ισχυρή παρουσία.⁶⁶ Τα λιγοστά ευρήματα ετρουσικών χάλκινων αντικειμένων σε θέσεις του Ευξείνου Πόντου,⁶⁷ και αντίστροφα τα ύστερα βορειο-ιωνικά μελανόμορφα εργαστήρια που μετά από περιπλανήσεις μεταξύ Βόρειας Ιωνίας, Αιγύπτου και Μαύρης Θάλασσας εγκαθίστανται στην Ετρουρία, θα πρέπει και αυτά να εγγραφούν στο ίδιο ρεύμα επαφών.⁶⁸

Στην πλειοψηφία τους, τα πρώιμα ερυθρόμορφα αγγεία από τη Μαύρη Θάλασσα είναι κύλικες (εξήντα επτά από τα εβδομήντα εννέα αγγεία συνολικά). Η υπεροχή αυτή ερμηνεύεται κυρίως από το γεγονός ότι στο διάστημα αυτό, το σχήμα της κύλικας αντιπροσωπεύει το ογδόντα τοις εκατό του συνόλου της παραγωγής, κάτι που οφείλεται στο γεγονός ότι τα κλειστά αγγεία και τα μυροδοχεία αποτελούν ακόμη κυρίαρχο πεδίο δράσης των μελανόμορφων εργαστηρίων. Επιπροσθέτως, η τελετουργική χρήση των αγγείων πόσεως, και ιδιαίτερα της κύλικας, τα καθιστά ιδιαίτερα δημοφιλή ως αναθήματα σε ιερά, όπως αποδεικνύεται για παράδειγμα από τις περιπτώσεις της Ολβίας (πίν. 2), του Αρτεμισίου της Θάσου,⁶⁹ του ιωνικού ιερού στην Gravisca⁷⁰ και του ναού του Απόλλωνα στην Αίγινα.⁷¹

Τα ευρήματα από την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας προέρχονται κατά κύριο λόγο, αλλά όχι αποκλειστικά, από ανασκαφές σε ιερά (Όλβια, Λεύκη, Παντικάπαιον), ενώ στις νεκροπόλεις η πρώιμη ερυθρόμορφη κεραμική είναι σχετικά σπάνια, όπως τουλάχιστον αποδεικνύουν τα ευρήματα από τα νεκροταφεία της Ολβίας και του Μπερεζάν. Στον κυρίως ελλαδικό χώρο, ανάλογα ευρήματα είναι σπανιότερα (με εξαίρεση την Αθήνα και την Ελευσίνα):⁷² η πρώιμη ερυθρόμορφη κεραμική απαντά

⁶³ Dupont 1995/96.

⁶⁴ Βλ. γενικά Johnston 1978.

⁶⁵ Βλ. κυρίως Johnston 1972 και Cristofani 1999.

⁶⁶ Möller 2000, 236-238.

⁶⁷ Treister 1990. Αντίθετα, η αναφορά σε εισαγωγές μελανόμορφων αγγείων στην Ολβία είναι ψευδής: Cramer 1908, 9, αρ. 51, πίν. 1, 17 και αρ. 52, πίν. 2.4 (Warsaw, ετρουσικό «ποντικό» μελανόμορφο πινάκιο, κάποτε στο Stettin και Warsaw 138522, αμφορέας της ομάδας του Κισσόφυλου).

⁶⁸ Βλ. Cook, Dupont 1997, 108-113, με πρόσφατη βιβλιογραφία (ομάδες Northampton και δίνων Camrana, καιρειτανές υδρίες). Για εισαγωγές από τη Μικρά Ασία στην Ετρουρία, βλ. Martelli 1979 και Martelli 1981. Για την κινητικότητα των Ιώνων βλ. γενικά Tsatskheladze 2002.

⁶⁹ Kahil 1951, πίν. 44-46, Maffre 1988 και Maffre 1992.

⁷⁰ Huber 1999: έχουν βρεθεί περισσότερα από 600 θραύσματα ερυθρόμορφων κυλικών της αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής περιόδου.

⁷¹ *Alt-Ägina II.1*, πίν. 21, αρ. 272-279.

⁷² Αθήνα: τα ευρήματα προέρχονται κατά κύριο λόγο από την Ακρόπολη. Βλ. Langlotz 1925. Ελευσίνα: Παπασυριδη 1924-25, 1-52: κύλικες και πινάκια πλειοψηφούν.

σποραδικά μόνον στα ιερά της Πελοποννήσου και της Κεντρικής Ελλάδας.⁷³ Θα 'λεγε κανείς ότι η διάδοσή της στον ελλαδικό χώρο συναρτάται με τη ναυτική δραστηριότητα, όπως εξάλλου μαρτυρά η παρουσία της πρώιμης ερυθρόμορφης αττικής κεραμικής στην Κόρινθο, την Ερέτρια, τη Θάσο, τη Σάμο και τη Ρόδο.⁷⁴ Σε αυτές τις περιοχές, η κύλικα και γενικότερα τα αγγεία πόσεως κυριαρχούν φυσιολογικά, καθώς, με εξαίρεση τη Ρόδο, και ως ένα βαθμό την Κόρινθο, τα ευρήματα είναι κυρίως από ιερά. Σποραδική παρουσία σε νησιωτικά ιερά αποδεικνύεται επίσης από το Αρτεμίσιο της Σάμου και το ιερό του Διονύσου στην Κέα, με ελάχιστες ερυθρόμορφες κύλικες της περιόδου 500-490 π.Χ.⁷⁵ Αντίστοιχα, στην Ετρουρία, τα ερυθρόμορφα αγγεία προέρχονται τόσο από ταφές, όσο και από ιερά και οικίες, όπως αποδεικνύουν οι περιπτώσεις των εμποριών του Αδρία, των Πύργων και της Gravisca, στα χρόνια περί το 500 π.Χ.⁷⁶

Οι κάτοικοι της Πελοποννήσου, της Κεντρικής και Βόρειας Ελλάδας, του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας, ίσως και λόγω της μακράς παράδοσης τοπικών μελανόμορφων και ψευδο-μελανόμορφων ρυθμών, προσαρμόζονται με πολύ μεγαλύτερη δυσκολία στο νεωτερισμό που αντιπροσωπεύει η ερυθρόμορφη κεραμική, σε σχέση με τους Έλληνες της Μαύρης Θάλασσας. Εξίσου δεκτικοί εμφανίζονται και οι λαοί της Ιταλίας, και κυρίως της Ετρουρίας, της Ρώμης και της Καμπανίας: δε θα ήταν υπερβολικό να θεωρήσουμε ότι η ανακάλυψη της ερυθρόμορφης κεραμικής αποσκοπούσε ακριβώς στην ολοκληρωτική επικράτηση

⁷³ Νεμέα: *Hesperia* 47, 1978, πίν. 20b. Ίσθμια: *Hesperia* 24, 1955, πίν. 52a, 19. Περαχώρα: Dunbabin, Payne 1962, πίν. 145-146. Ηραϊόν Άργους: βλ. παραπάνω, σημ. 19. Ιερό Δήμητρας και Κόρης στον Ακροκόρινθο: *Hesperia* 57, 1988, πίν. 72. Κόρινθος: Boulter, Benz 1980, McPhee 1981, και McPhee 1987. Ολυμπία: *Olympische Forschungen* 5, Berlin, 1964, πίν. 80.1-2 και *ARV²* 983.12. Αίγινα: βλ. Williams 1987, 630, εικ. 1, αρ. Α2. Αθήνα 1425: *ARV²* 223.6, *CVA*, πίν. 8.2, 4 (πελίκη). Βλ. και την σημ. 71 (ναός του Απόλλωνα). Καβείριον Θηβών, Αθήνα 10460: *ARV²* 156.65 (κύπελλο).

⁷⁴ Κόρινθος: Boulter, Bentz 1980. McPhee 1981. McPhee 1987. Ερέτρια: Gex 1993, πίν. 56, 59, 88, 99. Θάσος: βλ. την σημ. 69. Δήλος: *ARV²* 143.19 και 172.3 (Ηραϊόν), *ARV²* 133.20 και 141.57 (Ρήνεια). Ρόδος: *ARV²* 80.11, 86, 139.8, 9, 11, 23, 140.26, 157.71, *CVA* 1, πίν. 5.2, 6.2 και 5, 6.3 και 6 και 7.4-5. Κίμωλος: *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 21, 1966, Β2, πίν. 410γ. Εξαίρεση αποτελεί η Βοιωτία, η οποία, λόγω της γειτνίασής της με την Αττική, είναι περισσότερο δεκτική σε εισαγωγές πρώιμων ερυθρόμορφων αγγείων: *ARV²* 25.1, *CVA* Athens 1, πίν. 2.1, 3 και 5, 3.1, 3. *ARV²* 83.9 και 12, *CVA* Louvre 10, πίν. 13, 5, 14.2 και 13.6, 14.3. *ARV²* 85.2. *CVA* Louvre 10, πίν. 17.5-6. *ARV²* 100.23, *CVA* Oxford 1, πίν. 41.3-4. *ARV²* 100.24 και 26. *ARV²* 130.31, *CVA*, πίν. 3.2 και 4. *ARV²* 140.29. *CVA* Thebes 1, πίν. 73. *ARV²* 176.1, *CVA* Scheurleer Collection 1, πίν. 22.5, 63.6. *ARV²* 178.3. Ανδρειωμένου 2001, 469 κ.εξ., εικ. 15. Τα ευρήματα στην Κεντρική Ελλάδα είναι σπανιότατα: *ARV²* 76.74 (Λοκρίδα), *ARV²* 98.2 (τάφος στην περιοχή των Δελφών), Paleothodoros 2003, αρ. 18 (Μουσείο Λαμίας), *Add²* 395 (Μουσείο Βόλου). Καταρραχιάς 1992, 29 (ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας). Θα πρέπει επίσης να αναφερθούμε σε δύο ανέκδοτες προϊμότητες λευκές ληκύθους στην τεχνοτροπία του Δούριδος στο Μουσείο της Λάρισας: η πρώτη παρουσιάζει έφημη γυναικεία μορφή και η δεύτερη αναχώρηση Σκύθη πολεμιστή. Στη Βόρεια Ελλάδα, εκτός της Θάσου και των ευρημάτων του Ζωγράφου του Πίθου από την Χαλκιδική (παραπάνω, σημ. 52), είναι ελάχιστες οι μαρτυρίες της πρώιμης ερυθρόμορφης κεραμικής: *Para* 336.88bis (Γαληψός). Εξίσου σποραδική είναι η παρουσία της πρώιμης ερυθρόμορφης κεραμικής στα νησιά του Ιονίου: *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 29, 1973-1974, Β3, πίν. 457ε (κύλιξ του Ζωγράφου του Salting από το Κανόνι στην Κέρκυρα). *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 27, Β2, 1972, πίν. 418α και 48 Β1, 1993, πίν. 95ζ (θραύσμα αγγείου των αρχών του 5^{ου} αιώνα π.Χ. από οικία στην Λευκάδα).

⁷⁵ Αρτεμίσιον Σάμου: *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 13.2, 1980, 314, εικ. 9. Ναός του Διονύσου στην Κέα: *Hesperia* 33, 1964, πίν. 64f-g.

⁷⁶ Αδρίας: *CVA* Adria 1 και 2. Wiel-Martin 2004, 17-24. Πύργοι: Baglione 2000. Gravisca: Huber 1999.

των αθηναϊκών αγγείων στις υπερπόντιες αγορές επί των Ιώνων, Λακώνων, Βοιωτών, Ρηγίνων και Ετρούσκων ανταγωνιστών, οι οποίοι δημιουργούσαν τον καιρό εκείνο ιδιαίτερα επιτυχημένες εκδοχές του αττικού μελανόμορφου. Πράγματι, η αδυναμία των ανταγωνιστών να αναπαράξουν με επιτυχία την ερυθρόμορφη τεχνική, και ιδιαίτερα την εξαιρετικά δύσκολη τεχνικά ανάγλυφη γραμμή, οδήγησε σύντομα στην περιθωριοποίηση ή ακόμη και την εξάλειψη των ύστερων αυτών μελανόμορφων εργαστηρίων.

Η δεκτικότητα που επιδεικνύουν οι πληθυσμοί της Μαύρης Θάλασσας στα προϊόντα του αθηναϊκής κεραμικής παραγωγής, συμβαδίζει με μία θεαματική αλλαγή στον υλικό πολιτισμό των εισαγωγέων: στην περίπτωση της Μαύρης Θάλασσας το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. αποτελεί το απόγειο της ακμής της Ολβίας και του Μπερεζάν, όπου κατά το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., παρατηρείται η πλήρης αναδιαμόρφωση των οικισμών, γεγονός που έχει ερμηνευθεί από τον Solovyov ως η ανάδυση της πόλης-κράτους στην περιοχή.⁷⁷ Αντίστοιχα, στα τέλη της υπό εξέταση περιόδου, στον Κιμμέριο Βόσπορο, οργανώνεται γύρω από την σπουδαιότερη πόλη, το Παντικάπαιον, το βασιλείο του Βοσπόρου.⁷⁸

Κατά τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. όμως, η εικόνα αυτή διαφοροποιείται αισθητά: η ερυθρόμορφη κεραμική που φθάνει στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία σχημάτων, αλλά και πολύ μικρούς αριθμούς, ενώ ένα νέο εργαστήριο, αυτό του Ζωγράφου του Πίθου, με ισχυρούς εμπορικούς δεσμούς με τον φοινικικό και αιαιμενιδικό χώρο, αποκτά κυρίαρχη θέση στην εξαγωγή των κυλίκων. Οι εισαγωγές στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. περαιτέρω ενισχύουν την εικόνα της έντονης περιθωριοποίησης της Μαύρης Θάλασσας ως προς τις εισαγωγές αττικών αγγείων: αναφερόμαστε αρχικά στις ραβδωτές φιάλες με κοραλλόχρωμο έδαφος και μοναδική διακόσμηση μία μελανή ταινία στο χείλος,⁷⁹ αλλά και στις κύλικες της Κατηγορίας της Αγοράς P 10359, με παρόμοια διακόσμηση.⁸⁰ Η συστηματική μελέτη των δύο σχημάτων σε συνδυασμό με την τεχνική του κοραλλόχρωμου εδάφους, σε πρόσφατη μελέτη του Brian Shefton κατέδειξε μια ομοειδή διάδοση στις παρυφές του μεσογειακού κόσμου, στην Ιβηρική Χερσόνησο, τη Μαύρη Θάλασσα και την Συροπαλαιστινιακή ακτή, με σποραδικά μόνον ευρήματα στην Ιταλία και τον ελλαδικό χώρο.⁸¹ Αντίστοιχη διάδοση, κατά τον Shefton, έχει ένα ακόμη εμβληματικό σχήμα της αττικής κεραμικής της περιόδου, η μελανόμορφη κύλικα-σκύφος της ομάδας του Ζωγράφου του Αίμονα, που ανήκει στη λεγόμενη κατηγορία Lancut.⁸²

Οι πρώιμες εισαγωγές ερυθρόμορφων αττικών αγγείων στη Μαύρη Θάλασσα χαρακτηρίζονται από την υψηλή ποιότητά τους και την αντιπροσωπευτικότητά τους σε ότι αφορά την παρουσία των γνωστότερων εργαστηρίων της νέας τεχνικής (Νικοσθένη, Όλτου, Επικτήτου, Πρωτοπόρων κ.λπ.). Η απουσία αγγείων του εργαστηρίου του Ανδοκίδη ίσως να υποδεικνύει ότι η πρωιμότερη, πειραματική φάση του ερυθρόμορφου δεν έφθασε ποτέ στη Μαύρη Θάλασσα. Η διάδοση των σχημάτων δείχνει μια εμμονή σε σχήματα με τελετουργική χρήση, όπως η κύλικα. Η τάση αυτή

⁷⁷ Solovyov 1998, 205-226, Solovyov 1999.

⁷⁸ Hind 1994.

⁷⁹ Βλ. για παράδειγμα την φιάλη της Οδησοῦ 22524: Karageorghis 2001, 35, εικ. 29A-B. Skudova 1988, 132, αρ. 8, 5 και 6.

⁸⁰ Skudova 1988, 133, αρ. 9, 4.

⁸¹ Shefton 1999.

⁸² Shefton 1999, 464 και 470, σημ. 7-12.

διαφοροποιείται με τον καιρό, όταν η ερυθρόμορφη κεραμική γίνεται περισσότερο συνηθισμένο προϊόν στις αγορές της Μαύρης Θάλασσας. Τότε πέφτει και η ποιότητα των εισαγωγών, και μόνο σποραδικά συναντά κανείς αριστουργήματα της αττικής κεραμικής στη Μαύρη Θάλασσα. Κατά ειρωνικό τρόπο, η ηγεμονία που ασκεί η Αθήνα μετά το 470 π.Χ. στην περιοχή των Στενών συνοδεύεται από την πτώση της ποιότητας των εξαγωγών της στην Βόρεια Μαύρη Θάλασσα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ABV: Beazley, J.D., *Attic Black Figure Vase Painters*, Oxford 1956.
- Add²: Carpenter, T.H., *Beazley Addenda. Additional References to ABV, ARV² and Paralipomena²*, Oxford 1989.
- Alexandrescu, P. 1978. *La Céramique d'Époque Classique et Archaique (VIIe-IVe s.)*, Histria IV, Bucarest.
- Αλεξανδρή-Τζάχου, Ο. 1996-97, «Αλάβαστρο του Ζωγράφου του Ευεργίδου», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 51-52, Α, Μελέτες, 85-98.
- Alt-Ägina II.1, *Ostgriechische, lakonische, attisch-schwarzfigurige und rotfigurige, und spätklassische und hellenistische Keramik*, Mainz 1982.
- Ανδρειωμένου, Α. 2001. «Το εργαστήριο χαλκοτεχνίας της Ακραφίας», σε *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, Αθήνα, 469 κ.εξ.
- ARV²: Beazley, J.D., *Attic Red Figure Vase Painters²*, Oxford 1963.
- Arafat, K., Morgan, C. 1994. «Athens, Etruria and Heuneburg: mutual misconceptions in the study of Greek-barbarian relations», in Morris, I., (επιμ.), *Classical Greece. Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Cambridge, 108-134.
- Arnush, M.F. 1995. «The Career of Peisistratos son of Hippias», *Hesperia* 64, 135-162.
- Baglione, M.P. 2000. «Rinvenimenti di ceramica attica dal santuario del area di sud», σε *Dei ed eroi greci in Etruria, Atti del Colloquio Internazionale, Roma, 1997, Scienze di Antichità* 10, 337-382.
- Beazley, J.D. 1989. *Some Attic Vases in the Cyprus Museum²*, Oxford.
- Bélis, A. 1986. «La phorbéia», *BCH* 110, 205-218.
- Boardman, J. 1979. «The Athenian Pottery Trade: The Classical Period», *Expedition*, 33-39.
- Boulter, C.G., Bentz, J.L. 1980. «Fifth century Attic red-figure at Corinth», *Hesperia* 49, 295-308.
- Bouzek, J. 1990. *Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area*, Praha.
- Bouzek, J. 1994. «The Distribution of Greek Painted Pottery in the Mediterranean and in the Black Sea Region: A Comparison», *OJA* 13.2, 241-243.
- Bruhn, A. 1943. *Oltos, an Early Red-figure Vase-painter*, Copenhagen.
- Cahn, H.A. 1973. «Dokimasia», *Revue Archéologique*, 7-22.
- Callipolitis-Feytmans, D. 1974. *Les Plats Attiques à Figures Noires*, Paris.
- Cohen, B. 1970/71, «Observations on Coral Red», *Marsyas* 15, 1-12.
- Cohen, B. 1978. *Attic Bilingual Vases and their Painters*, Ann Arbor.
- Cook, R.M., Dupont, E. 1997. *East Greek Pottery*, London.
- Cramer, M. 1908. *Griechischer Altertümer südrussischen Fundorts aus dem Besitze des Herrn A. Vogell*, Karlsruhe, Kassel.
- Cristofani, M., 1999. «Sostratos e dintorni», σε Villanueva-Puig, C.-M., Lissarrague, F., Rouillard, P., Rouveret, A., (επιμ.), *Céramique et Peinture Grecques. Modes*

- d'Emploi. Actes du Colloque International. École du Louvre, 26-27-28 avril 1995, Paris, 345-349.*
- CVA: Corpus Vasorum Antiquorum.*
- De Vries, K. 1977. «Attic Pottery in the Achaemenid Empire», *AJA* 81, 544-548.
- Deubner, L. 1932. *Attische Feste*, Darmstadt.
- Dimitriu, S. Alexandrescu, P. 1973. «L' importation de la céramique attique dans les colonies du Pont-Euxin avant les Guerres Médiques», *Revue Archéologique*, 23-38.
- Dunbabin, T.J., Payne, H. 1962. *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia II, Pottery, Ivories, Scarabs and other Objects from the Votive Deposit of Hera Limenia*, Oxford.
- Dupont, P. 1995/96. «Amphores archaïques de Grèce propre en Mer Noire: état de la question», *Il Mare Nero* 2, 85-93.
- Euphronios, Peintre à Athènes au VIe siècle avant J.-C.*, Paris 1991.
- Ferrari, G. 1983. «Achilles Lord of Scythia», σε Moon, W.G., (επιμ.), *Ancient Greek Art and Iconography*, Madison, 127-146.
- Gex, K. 1993. *Ausgrabungen aus Eretria IX. Rotfigurigen und weissgrundige Keramik*, Lausann.
- Grammenos, D.V., Petropoulos, E.K. 2003 (επιμ.). *Ancient Greek Cities in the Black Sea*, Publications of the Archaeological Institute of North Greece, Thessaloniki.
- Gorbunova, K.S. 1964. *Olbiya. Temenos u Agora*, Moscow.
- Gorbunova, K.S. 1970. «Κύλιξ του Όλτου από τις ανασκαφές της Ολβίας, 1968», *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock* 19, 573-574 (στη Ρωσική).
- Hannestad, L. 1988. «The Athenian potter and the home-market», σε Christiansen, J., Melander, T., (επιμ.), *Proceedings of the Third International Symposium on Greek and related Pottery, Copenhagen August-September 1987*, Copenhagen, 222-230.
- Hannestad, L. 1988α. «Athenian Pottery in Etruria, c. 550-470 B.C.», *Acta Archaeologica* 59, 113-130.
- Hannestad, L. 1996. «Athenian Pottery in Italy c. 550-470: Beazley and quantitative studies», σε Rizza, G., Giudice, F., (επιμ.), *I Vasi Attici ed Altre Ceramiche Coeve in Sicilia, Atti del Convegno Internazionale, Catania, Camarina, Gela, Vittoria, marzo 1990*, Catania, vol. II, 211-216.
- Hannestad, L. 1999. «The reception of Attic pottery by the indigenous people of Italy: the evidence from funerary contexts», σε Crieelard, J.P., Stissi, V., van Wjngaarden, G.J., (επιμ.), *The Complex Past of Pottery. Production, Circulation and Consumption of Mycenaean and Greek Pottery (sixteenth to early fifth centuries B.C.)*, Amsterdam, 303-318.
- Harnecker, J. 1991. *Oltos. Untersuchungen zu Themenwahl und Stil eines frührotfigurige Schalenmalers*, Frankfurt–Bern–New York–Paris.
- Hedreen, G.M. 1991. «The cult of Achilles in the Euxine», *Hesperia* 60, 313-330.
- Hind, J. 1994. «The Bosporean Kingdom», *Cambridge Ancient History*², vi, 476-511.
- Hind, J. 1995/96. «Traders and Ports-of-Trade (Emporoi and Emporia) in the Black Sea in Antiquity», *Il Mare Nero* 2, 113-126.
- Hoffmann, H. 1989. «Rhyta and Kantharoi in Greek Ritual», *Greek Vases in the Getty Museum* 4, Occasional Papers on Antiquities 5, Malibu, 131-166.
- Hoppin, J.C. 1919. *A Handbook of Attic Red-Figured Vases*, Harvard, volume I.
- Huber, S. 1999. *Gravisca VI: Scavi nel Santuario Greco. Vasi Attici a Figure Rosse*, Bari.

- Ilyina, Y.I. 2001. «Early red-figure pottery from Berezan», σε Boardman, J., Solovyov, S.M., Tsatskheladze, G.R., (επιμ.), *Pontic Antiquities in the State Hermitage Museum*, Amsterdam-N. York-Köln, 159-169.
- Johnston, A. 1972. «The Rehabilitation of Sostratos», *PP* 27, 416-423.
- Johnston, A. 1978. *Trademarks on Greek Vases*, Westminster.
- Kacharava, D. 1995. «Greek Imports of Archaic and Classical Times in Colchis», *AA*, 63-73.
- Kacharava, D., Kvirkvelija, G., Lordkipanidzé, O. 1999. «Les contacts entre les Grecs et les populations locales de la Mer Noire. Chronologie et typologie», σε *La Mer Noire, Zone des Contacts, Actes du VIIe Symposium de Vani*, Paris, 65-100.
- Kahil, G. 1951. *La Céramique Grecque de Thasos*, Paris.
- Karageorghis, V. 2001 (επιμ.). *Greek and Cypriote Antiquities in the Archaeological Museum of Odessa*, Foundation Anastasios G. Leventis and the National Academy of Sciences of the Ukraine, Λευκωσία.
- Καταρραχιάς, Κ. 1992. *Αρχαιολογικά Ευρήματα Φιλίας και Αρνης-Κιερίου*, Καρδίτσα.
- Kraiker, W. 1929. «Epiktetos», *JdI* 44, 141-197.
- Langlotz, E. 1925. *Die Antike Vasen von der Akropolis zu Athen*, II, Berlin.
- Levi, E.N. 1985, *Olbi'ya*, Μόσχα.
- LIMC: Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae*, vol. 1-8, Zürich, 1981-1998.
- Lissarrague, F. 1990. *L'autre Guerrier. Archers, Peltastes, Cavaliers dans l'Imagerie Attique*, Paris-Rome.
- Lissarrague, F. 1996. «Le Peintre du Pithos ou l'image illisible», σε Rizza, G., Giudice, F., (επιμ.), *I Vasi Attici ed Altre Ceramiche Coeve in Sicilia, Atti del Convegno Internazionale, Catania, Camarina, Gela, Vittoria, marzo 1990*, Catania, vol. II, 99-105.
- Lozeva, H.M. 1984. «Αττική Ερυθρόμορφη Κεραμική από το Παντικάπαιον», *Soobscenija Godudarsvennogo Muzeja Izobrazitel'Nyh Iskusstv Imeni A.S. Puskina*, 115-125, (στη ρωσική).
- McCamp, J. 1996. «Excavations in the Athenian Agora: 1994 and 1995», *Hesperia* 67, 231-261.
- McPhee, I. 1981. «Red-Figured Pottery from Corinth, Sacred Spring and elsewhere», *Hesperia* 50, 264-284.
- McPhee, I. 1987. «Attic Red-Figure from the Forum in ancient Corinth», *Hesperia* 56, 275-302.
- Maffre, J.J. 1979. «Céramique attique à décor mythologique trouvée dans l'Artémision de Thasos», dans *Thasiaca, BCH Supplément* 5, 63-69.
- Maffre, J.J. 1988. «Chachrylion, Euphronios et quelque uns de leurs contemporains à Thasos», σε Christiansen, J., Melander, T., (επιμ.), *Proceedings of the Third International Symposium on Greek and related Pottery, Copenhagen August-September 1987*, Copenhagen, 379-389.
- Maffre, J.J. 1992. «Euphronios peintre de coupes», σε Denoyelle, M., (επιμ.), *Euphronios peintre, Actes de la journée d'étude organisée par l'Ecole du Louvre et le département des Antiquités grecques, étrusques et romaines du musée du Louvre, 10 octobre 1990*, Paris, 61-78.
- Martelli, M. 1979. «La ceramica greco-orientale in Etruria», σε *Les Céramiques de la Grèce de l'Est et leur Diffusion à l'Occident*, Napoli, 150-212.

- Martelli, M. 1981. «Un askos nel Museo di Tarquinia e il problema delle presenze nord-ioniche in Etruria», *Prospettiva* 27, 2-14.
- Mertens, J.R. 1979. «Some New Vases by Psiax», *Antike Kunst* 22, 22-37.
- Metzger, H. 1989. «Observations sur la diffusion de la céramique attique à figures rouges et à 'verniss' noir en Anatolie», σε Baybaurtluoğlu, C., (επιμ.), *Festschrift Akurgal, Anadolu* 22, Άγκυρα 1981/1983, 187-193.
- Meyer, J. 1980. «Roman History in the Light of the Import of Attic Vases to Rome and Etruria in the 6th and 5th c. B.C.», *Analacta Romana Instituti Danicae* 9, 47-68.
- Möller, A. 2000. *Naukratis. Trade in Archaic Greece*, Oxford.
- Moore, M.B. 1997. *Attic Red Figured and White Ground Pottery*, Agora 30, Princeton.
- Morgan, C. 2004. *Attic Fine Pottery of the Archaic and Hellenistic Periods in Phanagoria*, Colloquia Pontica 10, Leiden.
- Μουσείο Ερμιτάζ της Αγίας Πετρούπολης. *Οι Ελληνικοί Θησαυροί*, Αθήνα 2004.
- Okhotnikov, S.B. 1996. «Les sources historiques et archéologiques de l'île Leuke», σε Lordkipanide, O.D., Lévêque, P., (επιμ.), *Sur les Traces des Argonautes, Actes du VI Symposium de Vani, 1990*, Besançon, 271-275.
- Okhotnikov, S.B. 2001. «Island of Leyke (Zmeinyj)», σε Samaritaki, E. κ.ά. (επιμ.): *Ancient Greek Sites on the Northwest Coast of the Black Sea*, Hellenic Foundation for Culture, Odessa Branch, Kiev, 155-166.
- Osborne, R. 1996. «Pots, trade and the archaic Greek economy», *Antiquity* 70, 1996, 31-44.
- Osborne, R. 2001. «Why Did Athenian Pots appeal to the Etruscans?», in *Archaeology and Aesthetics, World Archaeology* 33.2, 277-295.
- Osborne, R. 2004. «Images of a warrior. On a group of Athenian Vases and their Public», σε Marconi, G., (επιμ.), *Greek Vases: Images, Contexts and Controversies. Proceedings of the Conference Sponsored by the Center for the Ancient Mediterranean at Columbia University, 23-24 March 2002*, Leiden–Boston–Köln, 41-54.
- Osborne, R. 2004α. «The Anatomy of a Mobile Culture: The Greeks, their Pots and their Myths in Etruria», in Schlesier, R., Zellmann, U., (επιμ.), *Mobility and Travel in the Mediterranean from Antiquity to the Middle Ages*, Münster, 23-36.
- Paleothodoros, D. 2002. «Pourquoi les Etrusques achetaient-ils des vases attiques?», *Les Etudes Classiques* 70.1-2, 139-160.
- Paleothodoros, D. 2003. «The Pithos Painter», *Eulimene* 4, 61-76.
- Paleothodoros, D. 2004. *Épictéto*, Collection d' Études Classiques 18, Louvain–Namur–Paris–Duddley.
- Παπασυριδη, Σ. 1924-25. «Ελευσινιακά Αγγεία», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 9, 1-52.
- Para: Beazley, J.D., *Paralipomena. Additions to Attic Black Figure Vase-painters and to Attic Red Figure Vase-painters*², Oxford 1971.
- Peredolskaya, A.A. 1967. *Krasnofigurnye Attichetkie Vazy v Ermitazhe*, St. Petersburg.
- Pfuhl, E. 1923. *Malerei und Zeichnung der Griechen*, Munich.
- Prushevskaja, E. 1945. «Θραύσμα ερυθρόμορφης κύλικας από το Μυρμήκειον» σε *Travaux du Département de l'Histoire de l'Art et de la Culture Antiques, Musée de l'Ermitage* 1, 119-129 (στη Ρωσική).
- Poursat, C. 1968. «Les représentations de danse armée dans la céramique attique», *BCH* 92, 554-558.
- Rendelli, M. 1989. «Vasi attici da mensa in Etruria», *Mélanges de l'École Française de*

- Rome. *Antiquité* 101, 545-579.
- Reusser, Cr. 2002. *Vasen für Etrurien. Verbreitung und Funktionen Attischer Keramik im Etrurien des 6. und 5. Jahrhunderts vor Christus*, Zürich.
- Rouillard, R. 1975. «Le Peintre d'Euergidès», *Revue Archéologique*, 31-60.
- Rusyaeva, A.S. 2003. «The Temple of Achilles on the Island of Leuke in the Black Sea», *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 9, 1-16.
- Semeraro, G. 2002. «Osservazioni sui materiali arcaici di importazione greca dall'Arcipelago Maltese», σε M.G. Amadasi Guzzo, M.G., Liverani, M., Matthiae, P., (επιμ.), *Da Pyrgi a Mozia. Studi sull'Archeologia del Mediterraneo in Memoria di Antonia Ciasca, Vicino Oriente, Quaderno 3/2*, Roma, 489-531.
- Σερμπέτη-Παπουτσάκη, Ε. 1980. «Ερυθρόμορφη Κύλικά από την Οδό Λέκκα», σε *Στήλη. Τόμος εις Μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, Αθήνα, 321-327.
- Shefton, B.B. 1999. «The Lancut Group. Silhouette Technique and Coral Red. Some Attic Vth Century Export Material in Pan-Mediterranean Sight», σε Villanueva-Puig, C.-M., Lissarrague, F, Rouillard, P., Rouveret, A., (επιμ.), *Céramique et Peinture Grecques. Modes d'Emploi. Actes du Colloque International. École du Louvre, 26-27-28 avril 1995*, Paris, 463-479.
- Sidorova, N. 1987. «Αρχαϊκή Κεραμική από την Ερμώνασσα», *Soobscenija Godudarsvennogo Muzeja Izobrazitel'Nyh Iskusstv Imeni A.S. Puskina*, (στη Ρωσική).
- Skudova, V.M. 1988. *Η Αρχαϊκή Νεκρόπολη της Ολβίας*, Leningrad (στη Ρωσική).
- Smith, H.R.W. 1929. *New Aspects of the Menon Painter*, Berkeley.
- Snyder Schaeffer, J. et al. 1997. *The Corinthian, Attic and Lakonian Pottery from Sardis, Archaeological Exploration of Sardis 10*, Cambridge Mass.-London.
- Solovyov, S.L. 1998. «Archaic Berezan: historical-archaeological Essay», σε Tsetskhladze, G.R., (επιμ.), *The Greek Colonization of the Black Sea Area. Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 205-226.
- Solovyov, S.L. 1999. *Ancient Berezan. The Architecture, History, Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea*, Leiden.
- Stissi, V. 1999. «Production, circulation and consumption of Archaic Greek Pottery (sixth and early fifth centuries B.C.)», σε Crieelard, J.P., Stissi, V., van Wjngaarden, G.J., (επιμ.), *The Complex Past of Pottery. Production, Circulation and Consumption of Mycenaean and Greek Pottery (sixteenth to early fifth centuries B.C.)*, Amsterdam, 83-113.
- Torelli, M. 2004. «Un dono per gli dei: kantharoi e gigantomachie. A proposito di un kantharos a figure nere da Gravisca», σε Lomas, K., (επιμ.), *Greek Identity in the Western Mediterranean. Papers in Honour of Brian Shefton, Mnemosyne Supplement 246*, Leiden-Boston, 211-227.
- Tosto, V. 1999. *The Black-figure Pottery Signed NIKOSTHENES EPOIESEN*, Amsterdam.
- Treister, M.J. 1990. «The Earliest Etruscan Object in the North Pontic Area from the Collection of the Pushkin State Museum of Fine Arts», σε Heres, H., Kunze, M., (επιμ.), *Die Welt der Etrusker. Internationales Kolloquium 24.-26. Oktober 1988 in Berlin*, Berlin, 165-169.
- Tsetskhladze, G.R. 1998. «Greek Colonization in the Black Sea Area», σε Tsetskhladze, G.R., (επιμ.), *The Greek Colonization of the Black Sea Area, Historical Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 9-68.

- Tsetschladze, G.R. 1998α. «Trade on the Black Sea in the Archaic and Classical Periods: some observations», σε Parkins, H., Smith, C., (επιμ.), *Trade, Traders and the Ancient City*, London – New York, 52-74.
- Tsetschladze, G.R. 2002. «Ionians Abroad», σε Tsetschladze, G.R., Snodgrass, A.M., (επιμ.), *Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea*, BAR International Series 1062, Oxford, 81-96.
- Tuna-Nörling, Y. 2002. «Archaische attische Keramil in Ionien», σε Tsetschladze, G.R., Snodgrass, A.M., (επιμ.), *Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea*, BAR International Series, 101-102.
- Vanhove, D. 1993 (επιμ.). *L'Olympisme dans l'Antiquité*, I, Lausanne.
- Vanhove, D. 1996. *L'Olympisme dans l'Antiquité*, II, Lausanne.
- Villard, F. 1960. *La Céramique Grecque de Marseilles. Essai d'Histoire Économique*, Paris.
- Vos, F. 1964. *Scythian Archers in Archaic Vase-Painting*, Groningen.
- Wade-Gery, T. 1951. «Miltiades», *JHS* 71, 212-221.
- Wiel-Martin, F. 2004. «La ceramica attica a figure rosse dall' antico abitato di Adria: materiali inediti», σε Bentz, M., Reusser, Chr., (επιμ.), *Attische Vasen in etruskischem Kontext. Funde aus Häusern und Heiligtümern*, CVA Beiheft 2, München, 17-24.
- Williams, D. 1987. «Aegina, Aphaia-Tempel XI. The Pottery from the Second Limestone Temple and the Later History of the Sanctuary», *AA*, 630.

Δημήτρης Παλαιοθόδωρος
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας,
Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και
Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Αργοναυτών και Φιλελλήνων 382 21 Βόλος
paleo@fhw.gr

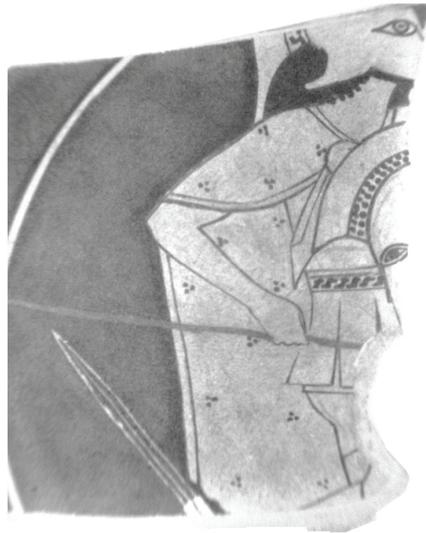
ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Διάδοση πρώιμης ερυθρόμορφης κεραμικής στη Μαύρη Θάλασσα: Σχήματα

	Κύλιξ	Σκέφος	Κάνθαρος	Πινάκιο	Αλάβαστρο	Υδρία	Κρατήρ	Πελίκη	Σύνολο
Ολβία	20								20
Χώρα Ολβίας	2								2
Μπερεζάν	9								9
Λευκή			1						1
Παντικάπαιον	18	1	1	1			3	2	26
Ερμώνασσα	5								5
Φαναγορία	3							1	4
Μυρμήκειον	2								2
Ευπατορία	1								1
Νότια Ρωσία	3					1			4
Ίστρια	2								2
Διάφορες θέσεις	2				1				3
Σύνολο	67	1	2	1	1	1	3	3	79

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Κατάλογος Ευρημάτων ανά θέση

Ολβία	<p>1. ARV² 17.20: κύλιξ του Ευφρονίου. 2. Grammenos, Petropoulos 2003, I, 503, πίν. V. 22. 3. St. Petersburg, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο 5572, Cohen 1978, πίν. 72.1-3, αρ. B45: διγλωσση κύλιξ του Όλτου. 4. Gorbunova 1964, 177, εικ. 1. <i>Para</i> 325.122bis: διγλωσση οφθαλμωτή κύλιξ με τον τρόπο του Όλτου. 5. <i>Para</i> 322.144bis, Gorbunova 1964, 177, εικ. 2: οφθαλμωτή κύλιξ 6. ARV² 168.3, Gorbunova 1964, 177, εικ. 3: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Οφθαλμού Bowdoin. 7. Gorbunova 1964, 181, εικ. 1: κύλιξ του κύκλου του Επικτήτου. 8. <i>Para</i> 338, Gorbunova 1964, 181, εικ. 2: κύλιξ κοντά στην τεχνιοτροπία του Ζωγράφου του Scheurleer. 9. Gorbunova 1964, 181, εικ. 3: κύλιξ. 10. <i>Para</i> 326.83bis, Gorbunova 1964, 181, εικ. 4: κύλιξ του Επικτήτου. 11. Gorbunova 1964, 182, εικ. 1: κύλιξ. 12. <i>Para</i> 326, Gorbunova 1964, 182, εικ. 2: διγλωσση κύλιξ. 13. <i>Para</i> 336, Gorbunova 1964, 182, εικ. 3: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Επήλειου. 14. Gorbunova 1964, 182, εικ. 4: κύλιξ. 15. Gorbunova 1964, 185, εικ. 1: κύλιξ. 16. Gorbunova 1964, 185, εικ. 2: κύλιξ. 17. Gorbunova 1964, 186, εικ. 1: κύλιξ. 18. Gorbunova 1964, 186, εικ. 2: κύλιξ. 19. Gorbunova 1964, 186, εικ. 3 : κύλιξ. 20. ARV² 141: κύλιξ κοντά στον Ζωγράφο του Πίθου.</p>
Χώρα Ολβίας	<p>1. Grammenos, Petropoulos 2003, I, 560, εικ. 7: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 2. Grammenos, Petropoulos 2003, I, 560, εικ. 7: κύλιξ.</p>
Μπερεζάν	<p>1. ARV² 75.60: κύλιξ του Επικτήτου. 2. ARV² 78: κύλιξ του Επικτήτου. 3. Πύινα 2001, 161, εικ. 3-4: κύλιξ του Επικτήτου. 4. Πύινα 2001, 164, εικ. 5: κύλιξ του Ζωγράφου του Χαϊρίου. 5. Πύινα 2001, 165, εικ. 6: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 6. Πύινα 2001, 165, εικ. 7-8: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 7. Πύινα 2001, 166, εικ. 9: κύλιξ του ευρύτερου κύκλου του Ζωγράφου του Νικοσθένους. 8. Πύινα 2001, 166, εικ. 10: κύλιξ. 9. ARV² 366.77: κύλιξ του Ζωγράφου του</p>

	Τριπολέμου.
Λευκή	1. <i>ARV</i> ² 77.87: Κάνθαρος του Επικτήτου.
Παντικάπαιον	1. <i>ARV</i> ² 1642.11quater, <i>Para</i> 350.1bis: Μόσχα M 371, κιονωτός κρατήρας του Ζωγράφου του Διογένους. 2. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 10.1: πελίκη. 3. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 10.2: πελίκη του Ζωγράφου του Κλεοφράδους ή του Ζωγράφου της Göttingen. 4. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 16.1: κρατήρας (ή στάμνος) του κύκλου του Ευφρονίου. 5. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 17.1: κιονωτός κρατήρας του Μύσωνος. 6. <i>CVA Moscow</i> 1, πίν. 65.4-5: διγλωσση κύλιξ με τον τρόπο του Όλτου. 7. <i>ARV</i> ² 67.137: πινάκιο (ή άποδη κύλιξ) του Όλτου. 8. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 37.5: πλαστικός κάνθαρος λευκού εδάφους της Ομάδας του Συρίσκου. 9. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 38.1: σκύφος. 10. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 42.1: άποδη κύλιξ. 11. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 46.1-2: οφθαλμωτή κύλιξ του κύκλου του Όλτου. 12. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 46.3: κύλιξ του κύκλου του Όλτου. 13. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 46.4: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Ευεργίδου. 14. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 46.5: κύλιξ του Ζωγράφου του Βερολίνου 2268. 15. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 46.6: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Ευεργίδου. 16. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 47.1: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Ευεργίδου. 17. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 47.2: κύλιξ. 18. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 47.3: κύλιξ που θυμίζει τον Ζωγράφο του Ηραίου. 19. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 47.4: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 20. <i>Para</i> 334, <i>CVA</i> 4, πίν. 47.5: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 21. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 48.1: κύλιξ. 22. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 48.2: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Επήλειου. 23. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 48.3: κύλιξ. 24. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 48.4: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Ευεργίδου. 25. Loseva 1984, 112, πίν. 1b: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 26. Loseva 1984, 113, πίν. 2a: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Επήλειου.
Ερμώνασσα	1. Sidorova 1987, 124, πίν. 13d: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 2. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 47.6: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Πίθου. 3. Sidorova 1987, 124, πίν. 13c: κύλιξ. 4. Sidorova 1987, 124, πίν. 13b: κύλιξ. 5. Grammenos, Petropoulos 2003, II, 1043, εικ. 7: κύλιξ.
Φαναγορία	1. Morgan 2004, πίν. 2 και 32, αρ. 12: πελίκη. 2. Morgan 2004, πίν. 20 και 44, αρ. 249: κύλιξ. 3. Morgan 2004, πίν. 21 και 45, αρ. 261: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 4. Morgan 2004, πίν. 21 και 45, αρ. 262: κύλιξ.
Μυρμήκειον	1. Prushevskaja 1945, 119-129: κύλιξ της πρωτο-παναίτειας ομάδας. 2. Grammenos, Petropoulos 2003, II, 835, εικ. 5.7-8: κύλιξ του ευρύτερου κύκλου του Ζωγράφου του Νικοσθένη.
Ευπατορία	1. St. Petersburg B 6785. Peredolskaya 1967, πίν. 158.6: Κύλιξ του Ζωγράφου του Ευεργίδου.
Νότια Ρωσία	1. <i>ARV</i> ² 8.10: κύλιξ του Ψίακα. 2. <i>ARV</i> ² 79.1: κύλιξ με τον τρόπο του Επικτήτου. 3. Berlin 30849. <i>CVA Berlin (Est)</i> 1, πίν. 5.1., 3: με τον τρόπο του Επικτήτου. 4. <i>ARV</i> ² 229.41: υδρία του Ζωγράφου του Ευχαρίδου.
Ίστρια	1. Alexandrescu 1978, πίν. 59, αρ. 506: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 2. Alexandrescu 1978, πίν. 59, αρ. 507: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου.
Διάφορες Θέσεις	1. <i>ARV</i> ² 7.5: αλάβατρο του Ψίακα. 2. <i>ARV</i> ² 108.25: κύλιξ κοραλλί εδάφους του Καχυλιώνα. 3. St. Petersburg B 9104: Peredolskaya 1967, πίν. 158.5. κύλικα του Ζωγράφου της Χαίρης.

Εικ. 1 Κύλιξ του Ψίακος, Μουσείο Ερμιτάζ 98β: Peredolskaya 1967, πίν. CLVIII.1.

Εικ. 2 Αλάβαστρο του Ψίακος, Μουσείο Οδησσού 26002: Pfuhl 1923, εικ. 344.

Εικ. 3 Αποσπασματικός κώνθαρος Επικτήτου, Μουσείο Οδησσού 26338: Horpin 1919, 321.

Εικ 4 Αποσπασματικό πινάκιο Όλτου, Μουσείο Οδησσού:
21972: LIMC, IV, πίν. 346, Helene, 310.

Εικ. 5 Δίγλωσση οφθαλμωτή κύλικα Όλτου, Αγία Πετρούπολη, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, 5572: Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock 19, 1970, πίν.12.1.

Εικ. 6 Θραύσμα κύλικας κοραλλί εδάφους, με την υπογραφή του κεραμέα Καχυλίωνα, Μουσείο Ερμιτάζ, NB 6484: Peredolskaya 1967, πίν. CLVIII.2.

Εικ. 7 Κύλιξ του Επικτήτου, Μουσείο Ερμιτάζ 14611: φωτογραφία του Μουσείου Ερμιτάζ

Εικ. 8 Κύλιξ στην τεχνοτροπία του Ζωγράφου του Νικοσθένους, Μουσείο Ερμιτάζ Β 75.192: Πιγίνα 2001, 164, εικ. 5.

Εικ. 9 Θραύσμα κύλικας του Ζωγράφου του Πίθου, Μόσχα, Μουσείο Πούσκιν: CVA Moscow 4, πίν. 47.5.

Εικ. 10 Κύλικα του Ζωγράφου του Πίθου, Μουσείο Ερμιτάζ: Πιγίνα 2001, 165, εικ. 7.

A MINOAN SHIPWRECK OFF PSEIRA ISLAND, EAST CRETE. PRELIMINARY REPORT

INTRODUCTION

During underwater and geophysical surveys in East Crete in September of 2003 and June of 2004, a scattered cargo likely belonging to an ancient shipwreck of the Middle Minoan II period (1900-1700 B.C.) was discovered (**fig.1**). The ship was lost 4000 years ago off the islet of Pseira in the Bay of Mirambello, Lasithi Province, NE Crete, at a depth of around 50 m., and has a great significance for the study of Prehistoric seafaring. In this article we provide a brief history of Cretan seafaring and summarize what is known of Minoan ships so as to place this find in context. We describe the surveys that led to the discovery of the site, and provide a catalog of the most important finds.¹

OVERVIEW OF CRETAN SEAFARING

The history of Crete cannot be separated from the history of seafaring. As a prosperous and powerful island, it could have had neither economic nor military strength without the ability to transport goods and people by ship. Cretans were among the first to build ships and harbor installations, and Cretan harbors have been prize possessions for military powers from the beginning of history up through the present day.

Around 2000 B.C. the daring mariners of the Cycladic Islands in the Aegean Sea, were supplanted by their Cretan counterparts. The Minoans –called the Keftiu people according to the Egyptian records and the Bible²– learned the skills of shipping and navigation from the sailors of Syros, Melos, Naxos, Paros and the rest of the Cycladic Islands. Thucydides³ refers to the legendary King of the island of Crete, Minos, as the first ruler of the seas, someone who created a great kingdom in the Mediterranean, rid the seas of pirates, and protected sea routes and trade.

Archaeological evidence attests that the Minoans were constructing their first palaces as they organized an impressive navy that expanded sea trade and commerce as far as Troy and Samothrace in the north Aegean, along the River Nile in the

¹ The search for this Minoan ship would not have been possible without two grants from the Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) and permits granted by the Central Archaeological Council, and Ministers of Culture Professor E. Venizelos and Dr. P. Tatoulis. We also thank the Mayor of Athens, Dora Bakoyianni, for assistance in obtaining permission for this project.

² Sakellarakis 1984, 197-203.

³ *History of the Peloponnesian War*, 1.4

south, Miletos in Asia Minor, Byblos and Ugarit on the Syro-Palestine coast, and Mari in Mesopotamia.

A little after 1450 B.C. and after the eruption of the volcano at Santorini, the Minoan thalassocracy ended and the Mycenaeans from mainland Greece, who took over the island, came to dominate trade and commerce with the islands and the east.

The new Achaean rulers adjusted themselves to the Cretan culture, so a new cosmopolitan era began, the Creto-Mycenaean civilization that lasted for roughly 250 years. Crete continued to play an important political and economic role in Mycenaean Greece, and even participated in the Trojan War with 80 ships. It remained an important center for trade with eastern Mediterranean and Egypt, although it had lost the grandeur of the past.

The shipwreck found at Cape Iria in the Gulf of Argolid dating to ca. 1200 B.C.⁴ transported amidst Cypriot and Mycenaean cargo, eight stirrup jars from central Crete. A well known text from Ugarit reporting on the rich local merchantman Sinaranu traveling to Crete for business, as well as Minoan finds excavated in mainland Greece, Cyprus and the Syro-Palestinian coast, indicate the continuation of international trade relations during the Late Bronze Age, although at a lesser level.⁵

Furthermore, the presence of large stone anchors of eastern origin, either Cyprus or Ugarit found in Minoan ports on Crete, at Kommos⁶ and in Chania⁷ all dating to around 1300 B.C., provide additional direct evidence for large cargo ships on the north and south seas of the island.

Plutarch says that Theseus' ship had 15 oars on each side, and underwater archaeology suggests that their size was in the region of 15 m. long.⁸

Although Minoan ships might often be beached, and although most evidence has been destroyed by geological disturbances or overbuilding of Greek, Roman, Venetian, and modern harbors, some signs of Minoan proto-harbor installations remain. Rocky promontories and natural reefs projecting into the sea were flattened and lines of large boulders were constructed on top, in order to accommodate one port on either side. On the north coast of Crete, these are at Agia Pelagia, Nirou Hani, Mallia, Mochlos, Palaikastro and Pacheia Ammos, while on the south shores of the island facing the Libyan sea, there are signs of harbors at Kapetaniana, Trypeti, Makri Yialos and Koufonisia.

Following the invasion of the Dorian Greeks on the island of Crete and the invasion of the aggressive «Sea People» along Anatolia, Cyprus and the Levant, a complete collapse of the Creto-Mycenaean civilization occurred around 1100 B.C.

Crete returned as naval power during the Hellenistic era in the form of independent City-States. Harbors from this period are found at Phalasarna, Kisamos, Kydonia, Gavdos, Chersonesus, Olous, Itanos, Palaikastro, to mention only a few of the 30 harbor sites located so far by the authors on the island of Crete, including 25 coastal towns and 15 submerged sites. The one most extensively excavated is at

⁴ Phelps, Lolos and Vichos 1999.

⁵ Stambolidis, Karetsov and Kanta 1998. For Sinaranu see Heltzer 1988, 7-13.

⁶ Shaw 1995, 279-291.

⁷ Hadjidaki 2004, 53- 60.

⁸ Pulak 1998, 188-224, and Pulak 1999, 209- 238.

Phalasarna, on West Crete, which has been preserved due to the uplift of this part of Crete by 6.6 m above the sea in 365 A.D.⁹ The harbor of Phalasarna is unique for it resembles a «cothon», an artificially excavated basin connected to the sea by a channel, an engineering traditionally attributed to the Phoenicians.

On the other hand, the uncovered port fortification towers and their adjacent walls¹⁰ are in fact extensions of the city's defenses, thus fitting the description of ancient geographer Scylax, who called it a «limen kleistos.»¹¹

Hellenistic Crete was not a center of great innovation or power, but it played a significant role in history. Cretans were particularly known as pirates and mercenaries, and they took part in most major naval battles between the ascendants of Alexander the Great, although they chose not to participate in the Persian Wars.

However, the most significant activity of Cretans during this time was their participation in piracy. Together with the Cilicians, they were the most feared raiders in the Mediterranean. Crete's downfall came when in 88 B.C., pirates attacked Roman proquestor L. Licinius Lucullus as he sailed from Crete to Alexandria.¹² Simultaneously, Cretan pirates allied themselves with Mithridates VI, king of Pontus, in his war against Rome. The consequence was a series of military campaigns by Rome against Crete. The first, in 72 B.C., was a Cretan victory, but the second, in 67 B.C., resulted in the complete subjugation of the island. Crete remained under foreign occupation for 2000 years, until the revolution of 1905.

SEARCH FOR MINOAN SHIPS

Although ships on Crete were probably never more significant than during the Minoan period, evidence for the size and construction of Minoan ships is very scarce. The most important representations are ships engraved on Minoan seals or depicted on frescoes, shown with a mast and square sail, 15 oars on each side, and an estimated length of up to 15 m. There is also a terracotta ship model of the MM II period in the Mitsotakis collection, and one made from alabaster of the LM period found at Agia Triada.¹³

A few prehistoric anchors have been found. H. Frost located what is probably a small anchor for use on sand at Mochlos.¹⁴ Two large stone anchors were found on land at Mallia¹⁵ and six more were excavated by J. Shaw at Kommos.¹⁶ Three more large stone anchors were located in 1999¹⁷ near Chania. The small size of most of these anchors is consistent with ships no more than 10-15 m. in length, but the final three anchors weight around 130 kg, and are consistent with larger vessels.

⁹ Pirazzoli et al. 1992, 371-392.

¹⁰ For a full account on the excavations at Phalasarna and possible comparisons with other ports see: Hadjidaki 1988, 463-479; Frost 1989, 15-17; Frost and Hadjidaki 1990, 513-527; Hadjidaki 1996, 53-64; Hadjidaki and Iniotakis 2000, 54-73; Hadjidaki 2001, 155-166.

¹¹ Skylax, 47 in GGM I, pp. 42; Dionysios Kalliphontis, 120, GGM I, pp. 242.

¹² Appian *Mithr.* 33; Plut. *Luc.* 2

¹³ Δαβάρας 1984, 55-95, pl. 6α-β, fig. 1; also *MGC*, 107-108.

¹⁴ Frost 1963, 38.

¹⁵ Frost 1963, 46, pl. 8.

¹⁶ Shaw 1995, 279-291; Shaw and Shaw 1995, 8-14; Wachsmann 1998, 279-283.

¹⁷ Hadjidaki 2004, footnote 6, 60.

Otherwise, no direct archaeological evidence of Minoan ships has previously been found.

GEOPHYSICAL SURVEY IN 2003

In 2003, we initiated a search for prehistoric shipwrecks, aiming to conduct a preliminary evaluation of their condition, and to plan future excavation on the most promising site. Thus a deep underwater archaeological and geophysical survey was carried out in the region of the Gulf of Mirambello, around the islands of Pseira, Dionisades, Paximadi and the sea across from Sitia, during the month of September 2003. This is only a preliminary survey for which we have a permit and it is far from complete.

The sea in these areas is typically deeper than 100 m., but the sedimentation rate is, according to geologists, as low as 2 cm every 1000 years. For this reason, shipwrecks were expected to be preserved, as wave action would not have affected them. Furthermore, they would not be so deeply buried as to become impossible to find.

The investigation began with geophysical investigations in cooperation with Professor George Anastasakis and a team from the Department of Geology at the University of Athens. They employed a side scan sonar that had an acoustic sensor of 200 m. sweep width. This tow fish scanned the seafloor as it ran up and down along its computer-controlled track lines. We also had a record of the size and depth of the objects. A Multi Sea Beam unit allowed us to obtain accurate sea bottom profiles.

Over 20 targets were located in the vicinity of the islands and the waters of the Lasithi region at depths up to 120 m. Three of them turned out to be airplanes, probably from the Second World War. The sea floor in most areas was sandy or muddy, and frequently we could see gouges left by nets of deep-sea trawlers. The destruction of the sea floor from this type of fishing is unbelievable.

It is very unlikely that all the targets located were shipwrecks, although a certain number of them may be so. In the limited time of three weeks available in 2003, it was impossible to investigate all of them. That is a project for the near future.

Therefore, in a second phase of investigation, we turned to a team of deep-sea divers.¹⁸ We chose 6 probable targets that had given very strong signals, and which seemed most promising to our team. Five of them proved to be mounds of sunken stones or geological formations. One corresponded to a shipwreck, which had a chain and iron anchor, and which we dated to recent times, probably after 1800. The shipwreck is found in the crossing between Pseira Island and the shore of north-east Crete at the depth of 47 m. (**fig. 2**).

While the geophysical team was analyzing its results, we decided to make use of archaeological experience, and dive in a deep-water bay between Pseira Island and the northern shore of east Crete, where side-scan sonar could not operate effectively due to the rocky sea bottom. Along the steep rocky shores of this bay, a maritime

¹⁸ These were led by Giorgos Klontzas, with divers Kostas Kirsanof, Nikos Koutoulakis, and Nikos Golfis, working from a 20-metre wooden sponge-diving boat, AGIOS GEORGIOS equipped with gas compressors, decompression chamber, and other equipment.

settlement of the Minoan period had been excavated by R. Seager,¹⁹ P. Betancourt, and K. Davaras.²⁰

Pseira Island was first inhabited in the Final Neolithic period, and by the Middle Bronze Age it had a substantial town. Houses were on a peninsula that overlooked a small but sheltered harbor. It is likely that the residents were seafarers as well as farmers because many of the items needed by the community were not produced on the island itself; the Pseirans must have traveled back and forth regularly to the many towns along the northern coast of Crete. The inhabitants of Pseira probably did not make any of their own pottery because the island had no clay, and water and fuel were probably scarce. Most of the pottery found in the Pseiran buildings was imported from nearby parts of Crete, especially the large town at Gournia. Only tiny amounts were brought in from farther away.

One of the objects located during the 1991 land excavations of Pseira, was a small seal, one of whose sides depicts a ship.²¹ The seal indicates a ship with a single mast connected to the vessel through ropes at both ends, but depicts no oars. It has a high bifurcated stern and a beak-shaped prow, which might indicate a special beak-and-ram-like fitting.

These observations offered assurance that Pseira Island had been visited frequently by trade vessels in Minoan times, and provided the impetus to conduct a careful search in the nearby waters.

North of Pseira towards the Cretan Sea, there is an underwater fissure reaching a depth of 270 m., although otherwise the depth of the sea in the crossing is between 70-90 m. After several days of investigation, we located a high density of Minoan pottery, too far from the shore to have fallen from the site. We resolved to return in 2004, and thanks to continued funding we were able to do so.

SURVEY IN 2004

We came back to Pseira in May/June of 2004 with a new set of technologies, and the aim of locating and mapping the most probable site of a Minoan ship.²²

In the first phase of our investigation, we employed a Remote Operated Vehicle (ROV, **Fig. 3**), connected to the surface by a tether, and collected video images along a number of transits (**Fig. 4**). Careful examination of the video revealed a number of Minoan vases at the sea floor. However, the ROV was available for only four days due to budgetary constraints, and the great bulk of the survey work was performed by divers.

The team of divers led by Mr. Klontzas returned in 2004. His divers are accustomed to diving in depths of up to 120 m. using helium and other gases rather than ordinary atmospheric air. Such dives last up to 5 hours, including decompression time. Following the 4 days in which we had use of the ROV, we spent another 3 weeks

¹⁹ Seager 1910.

²⁰ Betancourt and Davaras 1995-2005 [I-IX].

²¹ Betancourt and Davaras 1995-2005 [III], pl. 15.

²² The scientific team consisted of 4 diving archaeologists (M. Kanta, G. Frangou, Y. Garantonakis, & E. Hadjidaki), a Professor of Physics (M. Marder), a Marine Biologist (Dr. Kostas Frangoulis), and a diving photographer (Yiorgos Tzanakis). Engineer Marinos Pittas operated the ROV.

exploring the site with our divers and diving archaeologists. Our goal was to have a thorough visual inspection and to provide a first map with locations of artifacts. In order to produce a map, we used a simple system that will be sufficient to find the location of each object again. The divers were equipped with a voice communication system and a balloon (**Fig. 5**). When they reached an object, they read out an object label-number and placed the balloon directly overhead. A surface team on a small boat marked the spot with a GPS unit. There are two sources of inaccuracy in this procedure: First, balloons did not always rise exactly straight up due to the sea currents. Second, ordinary GPS is only accurate within around ± 3 m.

Nevertheless, the resulting map is accurate enough that we are able to locate objects again, which is the primary consideration (**Fig. 6**).

FINDS IN 2003 AND 2004

We located a total of over 60 vases during 2003 and 2004. Of these, 21 were removed in 2003 and 9 in 2004 for protection and further investigation. Considering the damage that is being done to the seabed by trawling in this part of the Aegean, raising and preserving vases considered to be at risk is an important contribution of the current project.

The pottery found underwater near Pseira is similar to vases excavated from the large Minoan town on the island. Most of the pottery from under the sea is Middle Minoan from this part of Eastern Crete. The best parallels for most pieces come from the MM towns that were situated along the northern coast at the Isthmus of Ierapetra and along the eastern shores of the Gulf of Mirabello.

The pottery found under the sea comes from two contexts, one close to the island and the other farther away from shore. Because the two deposits are separated by a 30-40 m. wide undersea ridge that has no pottery on it (**Fig. 7**) and that would have prevented anything from the town from eroding to the more distant location, the two deposits must have different explanations. The deposit close to Pseira Island may represent material that collapsed into the sea from the land (**figs. 8-9**), but the vases found beyond the ridge are almost certainly from a shipwreck.

POTTERY VESSELS FROM THE SHIPWRECK

The vases from the shipwreck form a concentration of whole vessels on the seabed. Their surfaces are missing because of the reaction with the seawater, but the shapes compare closely with Minoan vessels from the Gulf of Mirabello region, (**Fig. 10**) illustrates vases from the shipwreck in comparison with vases from nearby Gournia. The two hole-mouthed jars compare closely with a MM IIB to LM IA example excavated from the town on Gournia. For transport, the four small handles would be used to hold the string that tied on a leather cover. Two jugs from the shipwreck are local, East Cretan vases that could be used both for storage and transport because they have circular necks that could be easily sealed by inserting cylindrical wooden stoppers made from tree limbs into the vessels' narrow mouths. Their date is MM IIB or slightly later.

CATALOGUE

03/22. Hole-mouthed jar, almost complete. Height 47.8 cm. Short raised rim; piriform shape with large base; two horizontal and two vertical handles on upper shoulder. Medium coarse clay. Surface mostly missing (**fig. 10** and **fig. 11**).

Comments: Hole-mouthed jars are storage vessels. A fabric or leather cover would have been placed over the mouth, and it would have been tied on firmly with cord by using the handles. Examples are known from Pseira,²³ and Kato Zakros.²⁴ The vases were used from MM II until LM I.

03/23. Hole-mouthed jar, almost complete (handle missing). Height 42.6 cm. Short raised rim; piriform shape with large base; two horizontal and two vertical handles on upper shoulder. Medium coarse clay. Surface mostly missing (**fig. 10** and **fig. 11**).

03/15. Jug, complete except for tip of spout. Height 19.2 cm. Low spout; piriform body. Medium coarse clay. Surface completely missing (**fig. 10**).

Comments: Jugs of this type with wide bases, piriform bodies, and low spouts are known from the local ceramic production of MM IIB in the region of the Gulf of Mirambello. Similar examples come from Gournia.²⁵

03/12. Jug, almost complete. Height 18.7 cm. Low raised spout; globular body. Medium coarse clay. Surface completely missing (**fig. 12** and **fig. 13**).

Comments: This jug has a higher and more pointed spout than no. 03/15. A similar shape is known from Gournia.²⁶ The date is from MM IIB to LM IA.

POTTERY VESSELS FROM NEAR THE ISLAND

The underwater deposit of pottery from near the Pseiran peninsula with the Minoan town has been recorded previously. In the mid-1950s, a synergasia between Sinclair Hood, Nicolas Platon, and John Leatham raised several whole vessels from this deposit.²⁷ In 1976 Jacques Cousteau dived on the site in collaboration with Dr. Lazaros Kolonas, raising additional vases.²⁸ Leatham and Hood regarded the pottery as material that fell into the sea from the town and eroded down the slope under the sea, while Cousteau thought the vases near Pseira were from a shipwreck sunk by a tsunami caused by the eruption of Thera. A few stone blocks in the underwater deposit contribute to the conclusion that the vases came from houses in the town that collapsed into the sea.²⁹

The pottery pieces mostly consist of whole vessels, with a few fragments as well. Most of the vases have very little of their original surfaces preserved, and their dates must be based on shapes and fabrics.

²³ Banou 1995, 33-41, no. ADC 14; for Gournia, see Betancourt and Silverman 1991, no. 617.

²⁴ Πλάτων 1965, 187-224, pl. 241B

²⁵ Betancourt and Silverman 1991, nos. 644-645.

²⁶ Betancourt and Silverman 1991, no. 382.

²⁷ Hood 1955, 35; Leatham and Hood 1958-1959, 275-278; Frost 1963, 103-104; Δαβάρας 1976, 373-382, pl. 297.

²⁸ Cousteau 1978. We are obliged to Dr. Kolonas for allowing us to read the diaries kept during the survey.

²⁹ For additional discussion of this earlier work, see Betancourt 2004, 73-75.

The pottery from this deposit consists of carinated cups, jugs, jars, amphoras, and a few other shapes. The vessel shapes suggest the pieces are mostly from MM IIB to MM III, with a few earlier vessels. The earliest vase is an example of Vasiliki Ware from Early Minoan IIB. The latest piece is an amphora from MM III.

CATALOGUE

03/20. Carinated cup, complete except for handle. Height 7 cm. Cylindrical upper part with horizontal grooves and conical lower part. Fine, pale clay; black slip, inside and out (**fig. 12** and **fig. 13**)

Comments: Carinated cups with grooves on the upper parts are characteristic of the deposits buried in the destructions at the end of MM IIB in eastern Crete. The date is established by examples from House A at Vasiliki.³⁰

03/21. Carinated cup, complete except for part of handle. Height 5.4 cm. Cylindrical upper part without grooves and conical lower part. Fine, pale clay; black slip, inside and out (**fig. 12** and **fig. 13**)

Comments: Carinated cups are used from MM IB to MM IIB.³¹

03/6. Jug, upper part. Preserved height 18 cm. High, raised spout; clay pellets on sides of spout. Typical Mirabello Fabric with fragments of stone in the granodiorite-diorite series. Traces of mottled slip; Vasiliki Ware (**fig. 12** and **fig. 13**).

Comments: The beak-spouted jug with mottled red to brown to black slip is one of the definitive vases for EM IIB Vasiliki Ware. Many examples exist from the sites around the Gulf of Mirabello.³²

03/7. Jug, mostly complete. Height 20.2 cm. Low, almost horizontal spout; wide mouth; globular body. Medium coarse clay (**fig. 14** and **fig. 15**)

03/9. Jug, intact. Height 27 cm. Low spout; narrow mouth; piriform body. Medium coarse clay (**fig. 14** and **fig. 15**)

03/10. Jug, intact. Height 10.5 cm. Low, small spout; piriform body. Medium coarse clay (**fig. 14**)

03/1. Oval-mouthed amphora, upper part. Preserved height 33.2 cm. Elliptical rim; two handles; piriform shape. Medium coarse clay. Surface mostly missing (**fig. 14** and **fig. 15**)

Comments: Oval-mouthed amphoras are common storage and shipping containers in MM Crete.

03/4. Oval-mouthed amphora, complete. Height 36.3 cm. Elliptical rim; two handles; tall, slim shape. Medium coarse clay (**fig. 14** and **fig. 15**)

Comments: Slim amphoras of this type are most common in Central Crete³³. Their date is MM III.

³⁰ Seager 1906-1907, 123-126.

³¹ Walberg 1976, Form 4; Walberg 1983, Forms 234-241.

³² Betancourt 1979.

³³ For Knossos, see Evans 1921-1935 [II], fig. 176d-e; for Phaistos, see Levi 1976, pl. 188, a-d; for Kommos, see Betancourt 1990, no. 610.

CONCLUSIONS

Despite the fact that through the centuries thousands of ships have sunk in the Aegean, Cretan and Libyan Seas, the location of even a single Minoan ship remained no more than a dream for researchers in archaeology and ship construction.

Therefore, the location of the scattered cargo we have described here, in very good condition despite remaining for thousands of years underwater, marks an important moment, and gives hope that some part of the ship itself may remain. We note that all the vessels recovered from the shipwreck site are consistent with a single date (MMIIB), as one should expect from a single cargo. We look forward to continuation of this project, and expect that with excavation of this site much more can be learned about Minoan cargoes and ship construction.

BIBLIOGRAPHY

- Banou, E.S. 1995. «Building AD Center (The House of the Foreign Pottery)» 3. The Pottery, in P.P. Betancourt and C. Davaras (eds.), *Pseira I: The Minoan Buildings on the West Side of Area A*, Philadelphia, 33-41.
- Betancourt, P.P. 1979. *Vasilike Ware*, Göteborg.
- Betancourt, P.P. 2004. «Research at Pseira», 1908-1984, in Betancourt, P.P., Davaras, C. and Hope Simpson, R. (eds.), *Pseira VIII: The Archaeological Survey of Pseira, Part I*, Philadelphia, 73-75.
- Betancourt, P.P. and Davaras, C. (eds.) 1995-2005. *Pseira I-IX*, Philadelphia.
- Betancourt, P.P. and Silverman, J.S. 1991. *Pottery from Gournia*, Philadelphia.
- Cousteau, J. 1978. «Calypso's search for Atlantis», videotape in the series *The Cousteau Odyssey 8: Video Treasures*, Burbank, California.
- Δαβάρας, Κ. 1976. «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 31, Β 2, 373-382.
- Δαβάρας, Κ. 1984. «Μινωικό κηριοφόρο πλοiάριο της Συλλογής Μητσοτάκη», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 55-95.
- Evans, A.J. 1921-1935. *The Palace of Minos at Knossos I-IV*, London.
- Frost, F.J. 1989. «The last days of Phalasarna,» *Ancient History Bulletin* 3, 15-17.
- Frost, F.J. and Hadjidaki, E. 1990. «Excavations in the harbor of Phalasarna in Crete: the 1988 Season», *Hesperia* 59, 513-527.
- Frost, H. 1963. *Under the Mediterranean*, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Hadjidaki, E. 1988. «Preliminary report of excavations at the harbor of Phalasarna in west Crete», *AJA* 92, 463-479.
- Hadjidaki, E. 1996 «The hellenistic harbor of Phalasarna, west Crete: Comparison with the hellenistic inner harbor of Straton's tower» in Raban, A. and Holum, K. (eds.), *CAESAREA MARITIMA: a Retrospective after two Millennia*, Leiden, 53-64.
- Hadjidaki, E. 2001. «The roman destruction of Phalasarna», in Higham, N.J. (ed.), *Archaeology of the Roman Empire, a Tribute to the Life and Works of Professor Barri Jones*, BAR Series 940, England, 155-166.
- Hadjidaki, E. 2004. «A possible minoan harbor on south Crete» in Day, L., Hook, M. and Muhly, J. (eds.), *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of Crete 2000 Conference*, Pennsylvania, 53- 60.

- Hadjidaki, E. and Iniotakis, H. 2000. «Hellenistic ceramics from Phalasarna found from 1986-1990», *Ancient World* 31, 54-73.
- Heltzer, M. 1988. «Sirananu, son of Siginu, and the trade relations between Ugarit and Crete», *Minos* N.S. 23, 7-13.
- Hood, S. 1955. «Archaeology in Greece, 1954», *Archaeological Reports (JHS 75, Supplement)*, 35.
- Leatham, J. and Hood, S. 1958-1959. «Sub-marine exploration in Crete», 1955, *BSA* 53-54, 275-278.
- Levi, D. 1976. *Festòs e la Civiltà Minoica*, Rome.
- MGC 1992. *Minoan and Greek Civilization from the Mitsotakis Collection*, Museum of Cycladic Art, Athens, 107-108.
- Phelps, W., Lolos, Y. and Vichos, Y. (eds) 1999. *The Point Iria Wreck: Interconnections in the Mediterranean ca. 1200*, Athens.
- Pirazzoli, P.A., et al. 1992. «Historical and environmental changes at Phalasarna harbor, west Crete», *Geoarchaeology* 7, 371-392.
- Πλάτων, Ν. 1965. «Ανασκαφαι Ζάκρου», *Πρακτικά*, 187-224.
- Pulak, C. 1998. «The Uluburun shipwreck: an overview», *IJNA* 27. 3, 188-224.
- Pulak, C. 1999. «The Late Bronze Age Shipwreck at Uluburun: Aspects of hull construction» in Phelps, Lolos and Vichos (eds) 1999, 209-238.
- Sakellarakis, E. and Y. 1984. «The Keftiu and the minoan thalassocracy» in Hagg, R. and Marinatos, N., *The Minoan Thalassocracy, Myth and Reality*, Stockholm, 197-203.
- Seager, R.B. 1906-1907. «Report of excavations at Vasiliki, Crete», *Transactions of the Department of Archaeology, Free Museum of Science and Art* 2, 123-126.
- Seager, R.B. 1910. *Excavations on the Island of Pseira, Crete*, Philadelphia.
- Shaw, J.W. 1995. «Two three-holed stone anchors from Kommos, Crete: their context, type and origin», *IJNA* 24, 279-291.
- Shaw, J.W. and Shaw, M.C. (eds.) 1995. *Kommos. I: The Kommos Region and Houses of the Minoan Town. Part I, The Kommos Region, Ecology, and Minoan Industries*, Princeton.
- Stambolidis, N. Chr., Karetsoy, A. and Kanta, A. (eds.) 1998. *Eastern Mediterranean: Cyprus – Dodecanese – Crete, 16th-6th c. B.C.*, Ηράκλειο.
- Wachsmann, S. 1998. *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*, College Station, Texas, 279-283.
- Walberg, G. 1976. *Kamars. A Study of the Character of Palatial Middle Minoan Pottery*, Uppsala.
- Walberg, G. 1983. *Provincial Middle Minoan Pottery*, Mainz am Rhein.

Fig. 1 Diver with hole-mouthed jar 22.

Fig. 2 Ancient maritime settlement on Pseira Island.

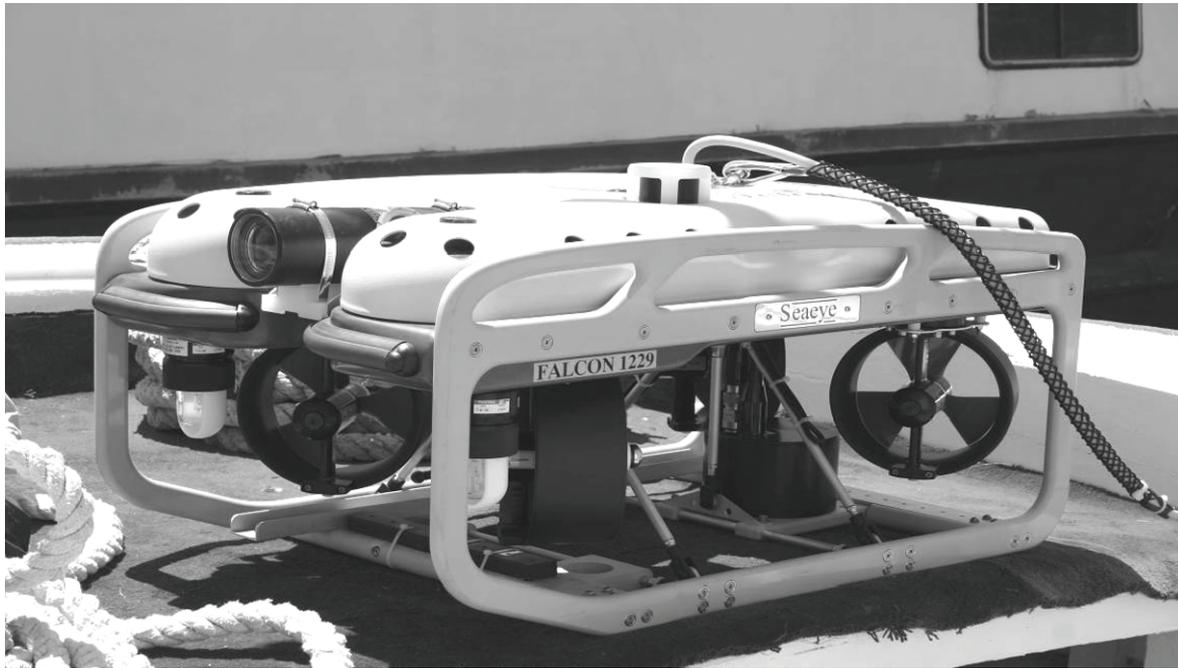

Fig. 3 Remote Operated Vehicle used in 2004 survey.

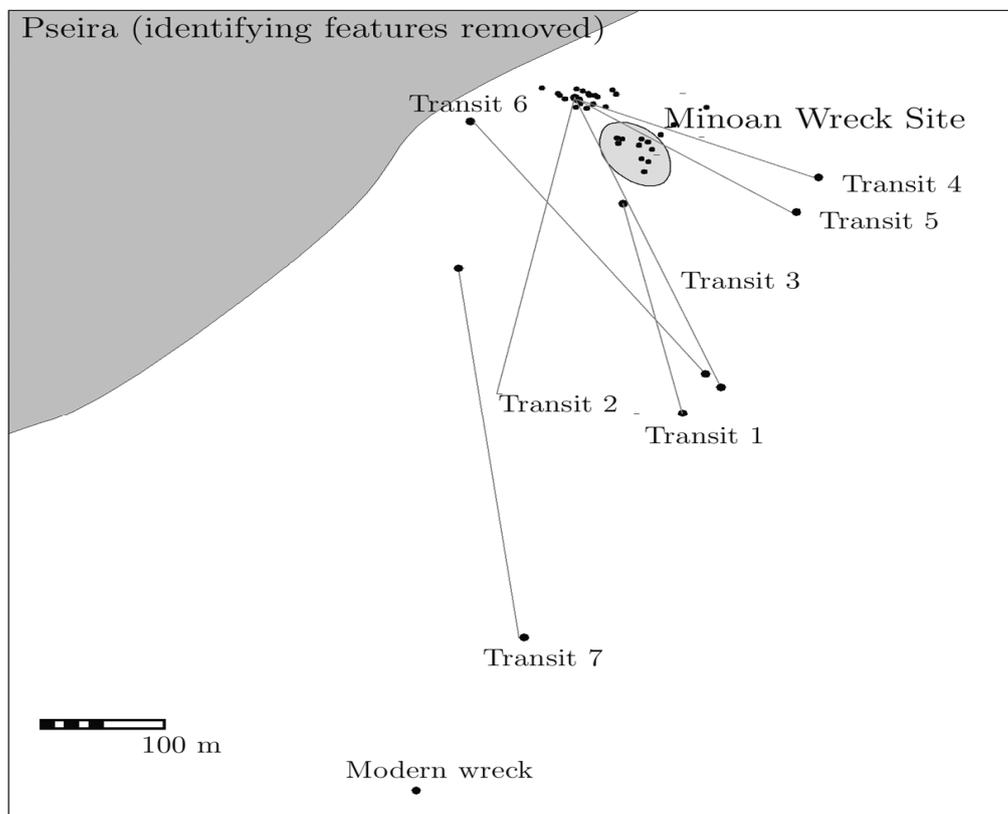

Fig. 4 Overview of ROV transits in 2004 and Minoan wreck site. The distance to Pseira and shape of Pseira are not correctly indicated.

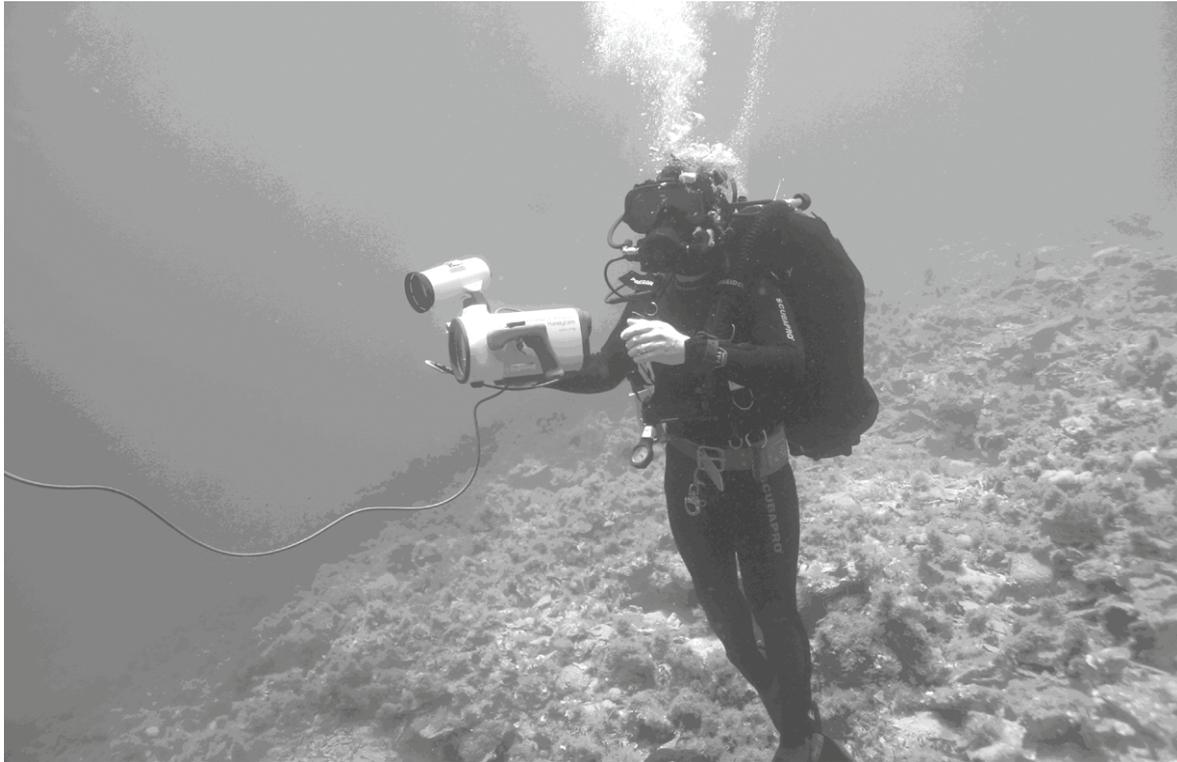

Fig. 5 Diver with voice communication system and video camera.

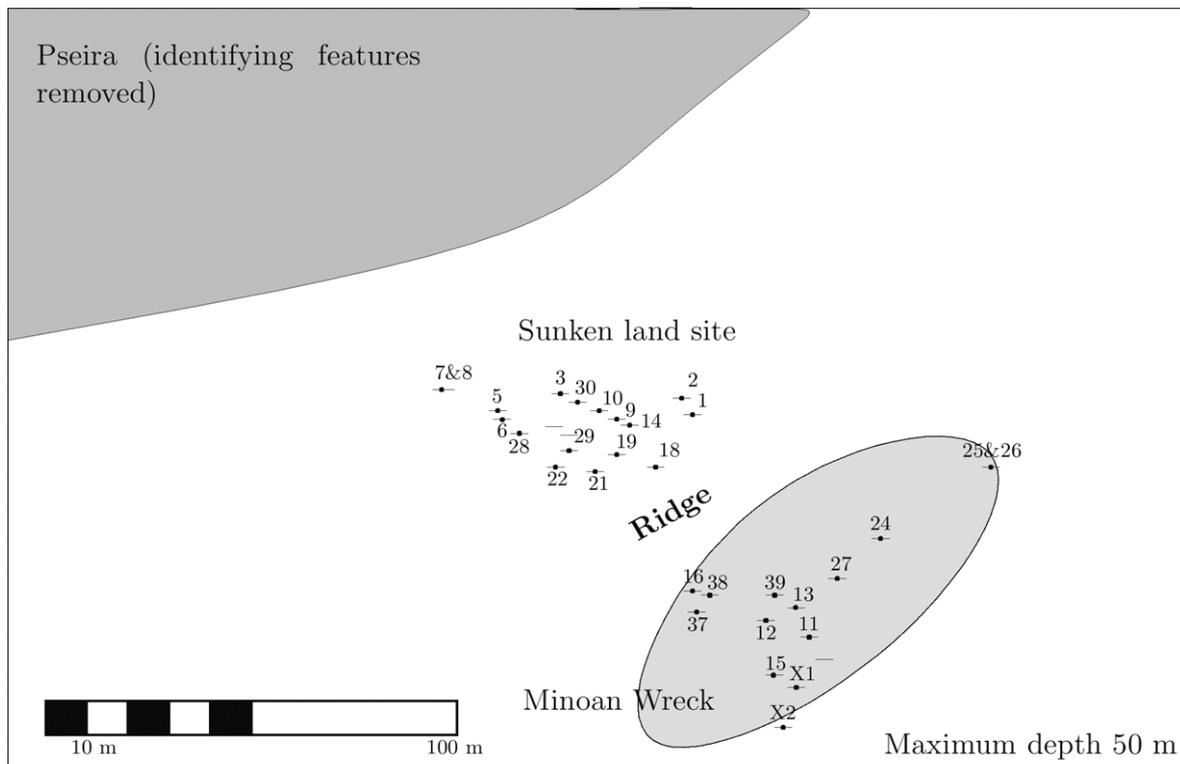

Fig. 6 Map of underwater features and Minoan wreck.

Fig. 7 Portion of ridge, free of pottery, that separates items fallen from land and shipwreck site.

Fig. 8 Vessel found near land, and fallen from land site.

Fig. 9 Divers in vicinity of sunken land site

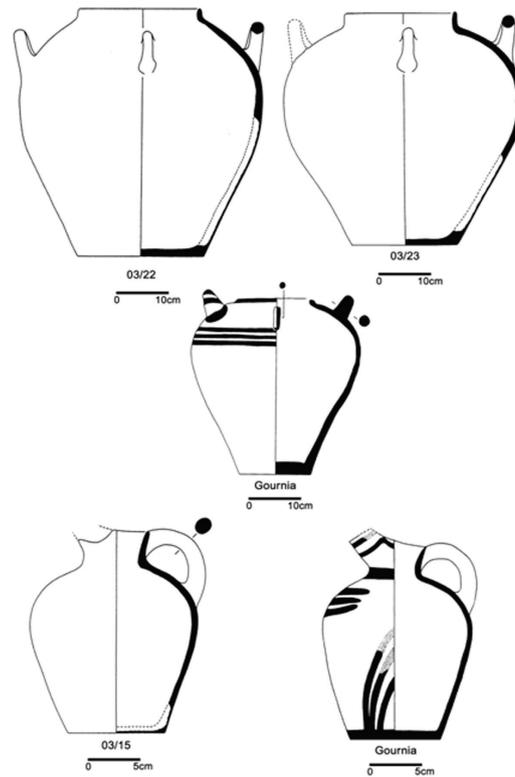

Fig. 10 Hole-mouthed jars 03/22 and 03/23. Hole mouthed jar from Gournia, after Betancourt and Silverman 1981, no. 617. Jug no. 03/15. Jug from Gournia, after Betancourt and Silverman 1981, no. 382.

Fig. 11 Hole-mouthed jars 03/22 and 03/23.

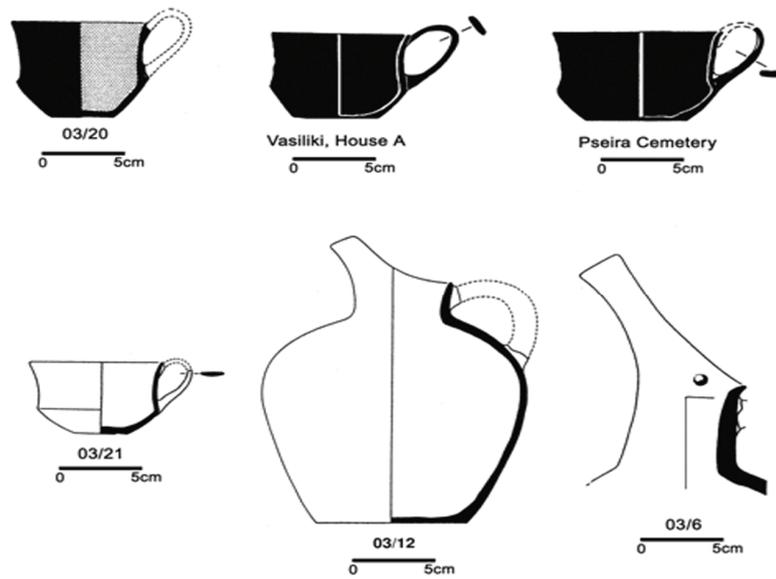

Fig. 12 Carinated cup no. 03/20. Carinated cup from Vasiliki, after Betancourt and Davaras, eds., 2002, p. 36. Carinated cup from Pseira, after Betancourt and Davaras, eds, 2002, no. 264. Carinated cup no. 03/21. Jug no. 03/12. Jug no. 03/6.

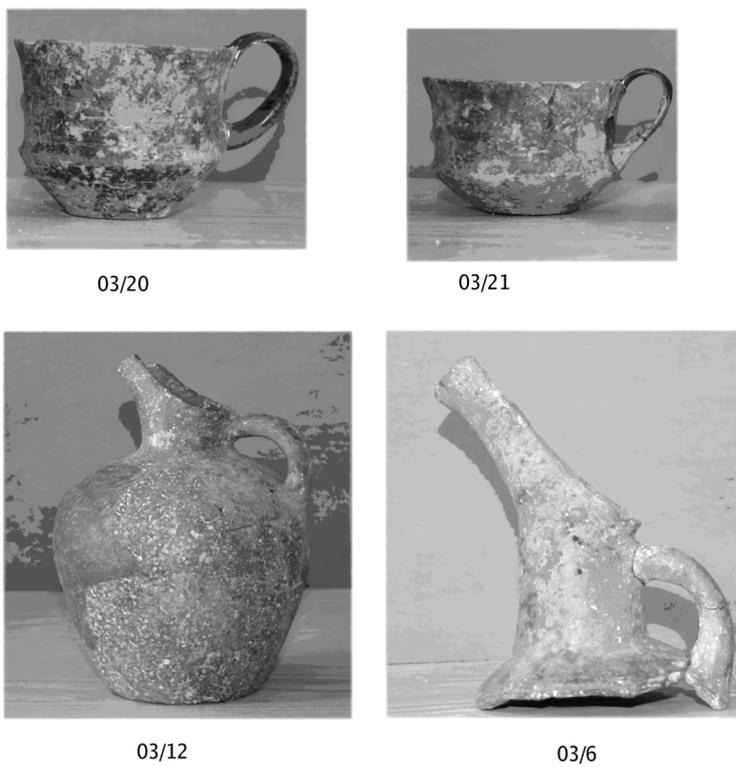

Fig. 13 Carinated cup nos. 03/20 and 03/21. Jug no. 03/12. Jug no. 03/6.

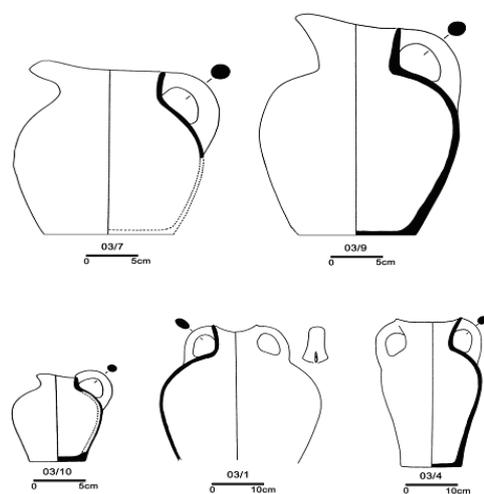

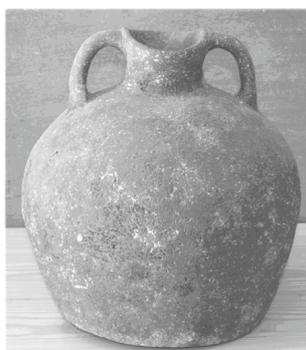
Fig. 14 Jug no. 03/7. Jug no. 03/9. Jug no. 03/10. Amphora no. 03/1. Slim amphora no. 03/4.

03/7

03/9

03/1

03/4

Fig. 15 Jug no. 03/7. Jug no. 03/9. Amphora no. 03/1. Slim amphora no. 03/4.

A VAULTED FOUNTAIN HOUSE IN THE PEDIADA REGION IN CENTRAL CRETE¹

INTRODUCTION

The archaeological survey conducted in the Pediada region (**fig. 1**) by the author² recorded a large number of Fountain Houses³ of different periods, mostly Venetian or of later date. However, a unique example, because of its size and architectural elements, was located immediately below Astritsi Kephala, an important site during the Minoan period and one of the city-states in later times (**fig. 2-5**).⁴

This Fountain House is situated on the east face of a gentle slope adjacent to Astritsi Kephala, or rather a lower spur of the hill itself, as it descends to the west bank of the west branch of the Karteros river (**fig. 2-3**). This gentle slope that extends north, with the toponym *Agios Nikolaos*, has been occupied, like Astritsi Kephala, since the Minoan period; it flourished as an extensive settlement during the Archaic and later periods (Classical, Hellenistic, Roman, Byzantine and Venetian) and because of its position it may have, in some periods, played the role of the north guard of Astritsi Kephala.

Minoan pottery sherds are found spread immediately above the Fountain House, but there is a striking predominance of archaic pottery more immediately around it. Archaic as well as later pottery, cover all the triangle of land at the confluence of the west branch of the Karteros and of another stream starting west of Astritsi Kephala (**fig. 2**). The Roman, Byzantine and Venetian settlements seem to be concentrated, judging again from the distribution of the pottery sherds, more at the apex of the same triangle.

The picture that so emerges from this pottery distribution in relation to the watersource that feeds the Fountain House conforms to the general rule observed in the Pediada region during the Minoan period: namely the spring was sited immediately below the settlement. During the later periods it was incorporated into the settlement or

¹I should like to express my gratitude to the late F.L. Chronakis who showed me the Fountain House. I am also greatly indebted to Dr Ch. Fassoulas for studying the geological formation of the spring, to Mr G. Pandermarakis for the architectural plans of the Fountain House and the staff of the 12th Ephorate especially Drs M. Filimonos, T. Marketou, V. Patsiada and T. Dreliosi for sharing their knowledge on fountain houses with me. Warm thanks also to Dr D. Evely for useful comments and Dr M. Panagiotaki for translating my work into English. All the photos are by the author.

² Panagiotakis 2004, 177-186; Panagiotakis 2003, 327-430.

³ The term Fountain House is chosen to describe the Greek word *krini*, which means a natural spring with a built structure through which the spring water is running.

⁴ Astritsi Kephala was occupied from the EM period to the Hellenistic and it may have been the city *Lykastos* –on its possible identification with Lykastos see Παναγιωτάκης (υπό δημοσίευση).

the settlement grew up around it; this too is the norm in Archaic and Classical Greek cities.⁵

THE GEOLOGICAL FORMATION OF THE SPRING⁶

The spring seems to have been created by a local fault line. The vertical slippage at this point causes water travelling freely through the sandstones to the north to emerge as it comes up against the more impermeable barrier of the marly kouskouras to the south. In fact two spots where this water appeared have been identified so far: one where the Fountain House is, and the other some twenty metres higher up (perhaps eight to ten metres vertically above the first and to the west). The empty cavities of the once flowing second spring are exposed in the sandstone by a modern dirt road that runs behind the area of the Fountain House (**fig. 6**). This higher spring could run only when the water table was considerably higher—it may have thus been seasonal. On the other hand the lower spring is certainly perennial: even now, when the water table has fallen locally, it produces (November 2005) about 4-5 cu. m. of water per day. Thus, it must have been a valuable water resource that could have helped sustain an extensive settlement. Other springs are known in the area, all feeding the west branch of the Karteros and its tributaries (**fig. 2**).

THE FOUNTAIN HOUSE

The Fountain House is situated on the east slope of the hill, which was cut back vertically to accommodate it. It is now well protected by soil that covers its sides up to the roof, other than the east and open front, which has soil up to the top of the basin (**fig. 4**). The structure comprises a single chamber, opening to the east. Its component parts are a large, rectangular basin or reservoir (on an east-west axis: 2,60 x 1,70 x 1,00 m) into which the spring discharges (**fig. 7, 21**); a vaulted ceiling springs from the side walls of 3.33 m. height, measuring from the bottom of the basin (**fig. 5, 8, 21**). The roof, now covered over with stones and a layer of soil, is further completely hidden by thick ivy growth and is impossible to tell whether it is flat or gable (**fig. 4**).⁷

The present entrance is but partly preserved; each side of the opening is built up of large, roughly-worked limestone blocks (three visible on either side, **fig. 4, 9, 22, 23**). Outside this are attached walls or antae of smaller but still roughly-dressed limestone, perhaps curving away in an arch (slightly visible at the north side).⁸

The present eastern face of the vault looks rather rough, perhaps suggesting that this is not its original condition. Did it once have a finer finish, supported by the aforementioned anta?

Both the basin and the vault appear to have been built of small limestone pieces (rubble), though the top of the lower wall of the opening at the east is constructed of larger blocks with a leveled top. In places, however, the natural rock outcroppings have been incorporated into the structure (see below). The ceiling and the walls (down to just

⁵ To be considered a *polis* in these periods a settlement had to have a proper water supply, see Berg 1994; also Crouch 1993, 24-25 and Hodge 1992, 25.

⁶ The geology and the hydrology of the Pediada region have been studied by Drs Ch. Fassoulas and M. Kritsotakis respectively.

⁷ On the shape of the roofs of fountain houses see Lavagne 1988, figs 20-28.

⁸ If an arch, what is visible today of the Fountain House may have been only the central part of a larger structure.

before the bottom of the basin) are covered by a whitish waterproof plaster that prevents a better appreciation of their construction. The wall plaster seems to stop before the bottom of the basin. The bottom of the basin today is made up from ten red tiles (**fig. 10, 24**) and a limestone slab (0.90 x 0.50 m., **fig. 12**); the tiles are running west to east, basically in three rows of three and set again into water proof plaster: the tiles in the two easternmost rows are rectangular (0.70 x 0.50 m.), while the others are square (0.50 x 0.55 m.). In fact the easternmost row consists of a large, thick limestone slab with a red tile on either side (the one at the southeast corner is now missing and the other is only partly preserved) —thus, there were eleven tiles originally plus the limestone slab. Small pieces of tiles fill the occasional gap between the walls and the tiles proper, especially along the east and the north walls. Both the rectangular and the square tiles have a pair of parallel grooves incised (made with the two first fingers kept together) into them before firing, running diagonally to form an X or a cross (**fig. 11**).

The water emerges from the west wall of the Fountain House through two openings: the larger takes the form of a pointed arch, the other is an ovoid cut slightly lower down and just to the south of the first (**fig. 5, 7, 13, 14**). Both openings are above the basin proper and seem to have been cut into the natural rock (it is difficult to be certain because of the plaster and the green moss that grows over it). Two much larger openings (0,70 x 0,40 m) of rectangular form are built opposite each other, into the north and south walls respectively: set again above the basin and at a slightly higher level than the spring openings, they are in fact stone-lined tunnels, cut into the soft rock or soil to increase the flow of the spring (**fig. 5, 7, 22, 23**). Their openings are constructed out of thick limestone slabs: one each for the top, the base and one or two for the two side walls. Their walls as far as one can see are also lined with limestone and create enough space for a slim person to crawl within. The north tunnel is of a T-shape: first running north-south (1,50 m.) with an east-west transverse (2,00 m. long, **fig. 15**). A small hole at its north-west end indicates that water once came from that direction. The tunnel in the south wall is narrower and runs south at a more vertical angle and is thus not able to be investigated (perhaps part of its roof has also collapsed, **fig. 16**).

The water emerging from the arched opening in the west wall runs out over a rough limestone projection with a channel opened along its length; thence the water falls into the basin (**fig. 13**). Another similar projection (but larger and without the channel) exists immediately below the large opening on the south wall (**fig. 7**). Another existed on the north wall but only its scar exists now. All these limestone projections look like the natural rock left in situ, rather than concretions accumulating from the passage of lime-laden water.

A clay pipe, the take-off pipe (with thick layers of water proof plaster around it), lies at the top of the east wall of the basin, opposite the springs in the west wall: it is of circular section (**fig. 17**). There may have once been another basin, a draw-basin, set outside and at a lower level, to collect the water running from the clay pipe. Two shallow channels on the top of the east wall must have been used to carry the overflow of water, perhaps at a time when the clay pipe was not in use any more. The fact that the clay pipe is near the top of the basin and not at its floor level, suggests that it would run only while the basin was full. This feature, as explained by Hodge,⁹ suggests that the basin in addition to being a reservoir or collector was also acting as a settling tank in which earth

⁹ Hodge 1992, 25.

and various sediments carried in by the water could settle at the bottom. In this way the water carried by the clay pipe was free of these sediments and would run clean. There may have been another opening below the take-off pipe at the bottom of the basin for cleaning it out, however, there is no trace of one now.

The decorative elements. These consist of (a) at the top of the basin a decorative zone of plaster running along three sides (the open, east side is free of it and so is the limestone projection of the south wall and partly the north): two grooves flanked by ridges (**fig. 18, 21-23**). (b) the walls over the basin have been ornamented by setting in them two running bands of red tiles that stand proud of the wall plaster (**fig. 19**); the same tiles somewhat define the pointed top of the arched spring opening at the west wall and also the large tunnels in the north and south walls (their top and sides). The upper band is immediately below the vaulted ceiling giving the impression that the vault is supported by it (**fig. 5, 13, 21-23**). This same band looks as if it is supported by the two pairs of vertical bands along the sides of the tunnels in the north and south walls; the vertical bands themselves are further supported by the lower band and give the impression of being half columns. A shallow niche (**fig. 20**) is created by the tile bands at the south-west and north west corners, flanking thus the west wall with the two springs. A layer of white plaster seems to have originally covered the bands (the face of the tiles is now mostly free of it) to create a nice perhaps rounded finish. Red tiles of the same type also appear as a horizontal line, between the limestone blocks in the north part of the anta, perhaps too originally meant to be a decorative element.

THE DATE OF THE FOUNTAIN HOUSE

As no excavation took place, it is difficult to ascertain the date of the construction of the Fountain House. It should be pointed out, however, that the slightly exposed archaeological strata at the trimmed banks of the path leading to it contain mostly Archaic pottery sherds but also of later dates, and that the Fountain House seems to be incorporated into these same archaeological layers; it could have thus been built into these layers at any time between the Archaic and the later periods. The spring itself must have surely been in use in its natural state at least since Minoan times serving the settlement extant immediately over it; it continued to be used throughout the ages even to the present day.¹⁰

Since it is impossible to pinpoint a date on the basis of the pottery from the surrounding strata, we are left only with the architectural elements present in the Fountain House to determine its date. As it stands, it looks different from all the other vaulted Fountain Houses in the Pediada, which are of Venetian or later date. It also differs from the known Classical Greek spring or fountain houses presented by Dunkley¹¹ and Glaser.¹² Even so some elements conform to the basic characteristics of Greek and later fountain houses (see below).

Important architectural elements that could assist in establishing a date are: (a) the basin with the decorative band along its upper part, (b) the tunnels lined with thick

¹⁰ In the recent past it watered the gardens that existed between the Fountain House and the west branch of the Karteros river.

¹¹ As Dunkley (1935-1936, 144) wrote on Greek fountains, «Their architectural details ... and to some extent their material and size, vary according to the period of construction».

¹² Glaser 1983.

limestone slabs, (c) the red tiles of the floor, (d) the clay pipe, (e) the vaulted ceiling and (f) the red decorative tiles of the walls.

Basins are common to all spring fountains that go back to the 7th or to the 6th century BC.¹³ The stone-lined tunnels with the natural rock incorporated recall the fountain house at Ialysos in Rhodes,¹⁴ of the Classical Greek period. The red tiles on the floor should be of Roman date, but whether they were placed there in Roman times or reused later cannot now be told. The fact that the wall plaster stops at a somewhat higher level than the floor tiles may suggest that there may have originally been a floor at a higher level. Also the existence of a large limestone slab as part of the floor arguably suggests two different periods of use —the first floor may have been of limestone slabs which were later replaced with the tiles or the limestone slab replaced some tiles. Similar tiles (without the incised decoration) cover the floor of a fountain house in the island of Kos, of Hellenistic or Roman date.¹⁵ The clay pipe also recalls similar fixtures used in the Greek and Roman fountains. The vaulted ceiling may have lost its original face that might have given a clue of its date. The earliest fountain house described as having an arched roof may be the one at Acrocorinth, of Hellenistic date,¹⁶ but it seems that vaulted ceilings and roofs are more common during the Roman as well as later periods.¹⁷ The Roman fountains usually have a vaulted ceiling with a pediment.¹⁸

The decorative tile-banding in the walls of the Fountain House are hard to comprehend but they do recall embellishments of large public fountain houses as well as private minute ones of Roman date.¹⁹ It is in fact possible that the decorative vertical bands of tiles formed pseudo half-columns that looked as if they supported the higher up band from which springs the vaulted ceiling. A similar example can be seen in Pompei, where decorative half-pillars look as if they support the vaulted ceiling.²⁰

I have pinpointed the different architectural elements that may be indicative of a particular date and it is, I think, evident that they do not point to a definite date of construction. The Fountain House as it stands today may be the result of alterations and modifications of different periods. The original basin with the limestone slab and the tunnels curved in the natural rock may be the earliest architectural elements to be created but whether they were constructed in the Archaic, Classical Greek, Hellenistic or Roman period has to remain open.

It is well attested that most Archaic and Classical Greek cities used to furnish their springs with basins and «architectural adornments ... water works of this kind were a favourite project for tyrants».²¹ However, it was during the Hellenistic period that

¹³ The fountain houses Pirene and Glauke at Korinth and at Megara, Dunkley 1935-1936, 145-152.

¹⁴ Di Vita 1996, 50, fig. 122.

¹⁵ Γρηγοριάδου 1997, 652-3.

¹⁶ The fountain house at Acrocorinth has been described as having, apart from a large rectangular basin (with steps leading down), a vaulted roof, Dunkley 1935-1936, 183. The survey of Fountain Houses represented on vases conducted mainly by Orlandos (Ορλάνδος 1916, 94 -107) do not throw much light on the shape of their roof.

¹⁷ The fountain house at Thessaloniki known as *Σέιχ Σοφ* (Βελένης 2005, εικ. 34-37), of the Ottoman period, has a vaulted roof but it is of a different construction; warm thanks to Dr D. Ignatiadou for drawing my attention to this fountain.

¹⁸ Lavagne 1988, figs 20-4, 27.

¹⁹ Lavagne 1988.

²⁰ Brödner 1983, fig. T 36b.

²¹ Hodge 1992, 25.

fountains became more ornate and thus more pleasing aesthetically and adorned not only the cities but also royal and private residences of the elite.²² The Hellenistic dynasts viewed fountains and water displays as a source of pleasure and combined them with rustic landscapes creating thus «the illusion of a natural setting» in the middle of a city as is evident in the Classical literature.²³ This wish to combine the beauty of the countryside with urban life was accentuated by the Romans who created beautiful estates with more ornate fountain houses and water displays, which became a central element in the residences of the elite.

With this in mind, it is possible that most embellishments may have been made or added during the Hellenistic or the Roman period: the red tiles of the floor and the decorative bands that may have been created to give the impression of a more sophisticated construction with half-columns supporting the vaulted ceiling. The red floor tiles with the incised cross may be more of Roman than Hellenistic date. This date conforms with the general picture of the Pediada during the Roman period where a number of large settlements were built, aqueducts and baths were constructed. Extensive Roman settlements have been identified by the author by as well as near the west branch of the Karteros river and remains of bath installations exist only 500 m. north-east of the Fountain House on the opposite side of the river.

Whether thus the construction of the Fountain House was originally part of an ambitious project of a tyrant, a Hellenistic dynast or a Roman noble (that may have in fact incorporated it into his private estate), or it was built and decorated at a go by a Roman noble has to remain open and at the moment leave the Fountain House floating between the Archaic and the Roman periods although some additions and refurbishing may have been made even later.

THE SOCIAL DIMENSIONS

The practical use of a Fountain House with a large reservoir was to collect water during the night in order to cover the needs of the day. The existence of the Fountain House in this particular area of the Pediada implies the existence nearby of a large settlement, an idea that is further supported by the distribution of pottery sherds around the Fountain House that extends down to the confluence of the two watercourses mentioned above. Piles of building stones along field boundaries in the whole area as well as the existence of wine presses and mortars point to the same idea.

The Karteros river, especially its west branch into which the overflow of the Fountain House must have run, is even now the richest river in the Pediada. It is fed by many springs that are still active along its course from Arkalochori (Agia Semni) to Amnissos in the north sea.

Whether or not the spring and the river between them determined the choice for the multi-period settlements around the Fountain House cannot now be told. During the Minoan period the spring may well have been the first and major factor that determined the choice of the settlement: in the Pediada region, as mentioned above, Bronze-Age settlements are mostly found associated with perennial springs. Other positive factors are the fertile soils present between the two watercourses. Another major factor must have been the pastures provided by the hilly area above and south of the Fountain House.

²² For such fountains at Pella in Macedonia see Berg 1994, especially chapter 2.

²³ Berg 1994, 72-3, 105-6.

The defensibility of the hill could have also contributed to the choice of the site. Most importantly the settlement at Astritsi Kephala may have been responsible for the construction of this lower settlement; they must have had at certain periods an interdependent relationship relying on the location of this lower settlement by the west branch of the Karteros —a major route that connected the north sea with the Omphalion Pedion and all the regions around it (Monofatsi, the Mesara, the south sea, the Lassithi mountains and plateau).²⁴

Of course the spring will surely have remained among the foremost factors. This is made evident by the construction of the Fountain House. If, as discussed above, the Fountain House in its present form is the result of rebuilding and refurbishing in different periods, such reconstruction of itself makes plain just how much of an asset to the settlement (or to a particular person) it was. Since there are other springs in the area, and a river runs immediately below the Fountain House, it is possible that the spring had something more to offer than plain water. We know from the Classical Greek writers that they could appreciate good quality in water. Hippocrates²⁵ (late fifth and early fourth centuries B.C.) wrote that²⁶ «The best water for drinking is that from high places and from earthly hills, because this water is sweet and clear –warm in the winter and cold in the summer because it comes from deep springs». He also discussed the orientation of springs and that of cities: an eastern exposure gives the city clear, sweet-smelling, soft, delightful water, «because the rising sun purifies» the site and its water. He further stated that «the best springs open to the east».

If Hippocrates' views are taken into consideration, it seems that the spring (of the Fountain House), gushing out as it does from an earthly hill and facing east too, could have been believed to have water of a quality highly appreciated in antiquity. Might this elaborately-built Fountain House —with plentiful water of excellence, surrounded by thick vegetation, only a hundred metres distance from the river and many other springs and with two niches, appropriate for statues of deities, actually flanking the spring— have been associated with some deity or water-nymphs?²⁷

BIBLIOGRAPHY

- Βελώνης, Γ. 2005. «Κρήνες και Φιάλες της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 17, *Παράρτημα*, εικ. 34-37.
- Berg D. 1994. *Fountains and Artistic Water Displays in Classical Antiquity. Origins and Development from 700 to 30 B.C.* Unpublished PhD thesis, the University of Texas at Austin.
- Brödner, E. 1983. *Die Römischen Thermen und das Antike Badewesen, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.*
- Γρηγοριάδου, Ν. 1997, «Οδός Γρηγορίου Ε' και Κλεοπάτρας (οικόπεδο Ευ. Κεφαλιανού (συζυγ. Καματερού), Κ.Μ. 2728, Ο.Τ. 101)» *ΑΔ* 47 (1992), *Χρονικά*, 652-3.

²⁴ On the importance of this route throughout the ages see Panagiotakis 2004, 177-186.

²⁵ Ιπποκράτους, *Περί Αέρων, Υδάτων, Τόπων*, 30, 32.

²⁶ After Crouch 1993, 50-51.

²⁷ Water nymphs were worshipped at a nymphaeum, which was a grand spring or fountain house. On nymphaea see Letzner 1990.

- Crouch, D.P. 1993. *Water Management in Ancient Greek Cities*, Oxford University Press, New York-Oxford.
- Di Vita, A. 1996. «La Fontana Dorica» in M. Livadiotti and G. Rocco (eds), *La Presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Catania, 50-51.
- Dunkley, B. 1935-1936. «Greek Fountain-Buildings before 300 B.C.», *BSA* 36, 142-204.
- Glaser, F., 1983. *Antike Brunnenbauten (Kρήναι) in Griechenland*, Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Hodge, A.T. 1992. *Roman Aqueducts and Water Supply*, Duckworth, London.
- Lavagne, H. 1988. *Operosa Antra, Recherches sur la Grotte à Rome de Sylla à Hadrien*, École Française de Rome.
- Letzner, W. 1990. *Römische Brunnen und Nymphaea in der westlichen Reichshälfte*, *Charybdis* 2, Münster.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1916. «Παραστάσεις κρηνών επί αγγείων», *Αρχαιολογική Εφημερίδα*, 94 - 107.
- Panagiotakis, N. 2003. «L'évolution archéologique de la Pédiada (Crète centrale): premier bilan d'une prospection», *BCH* 127, 327-430.
- Panagiotakis, N. 2004. «Contacts between Knossos and the PEDIADA Region in Central Crete», in G. Cadogan, E. Hatzaki, A. Vasilakis (eds), *Knossos: Palace, City, State*, Proceedings of the Conference in Heraklion organized by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos, *BSA Studies* 12, 177-186.
- Παναγιωτάκης, Ν. (υπό δημοσίευση). «Οικιστική Τοπογραφία στην Επαρχία Πεδιάδος από τη Νεολιθική Περίοδο ως την Ύστερη Εποχή του Χαλκού», στα *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ελούντα 2001).

Nikos Panagiotakis,
25, Solomou Street,
Herakleion

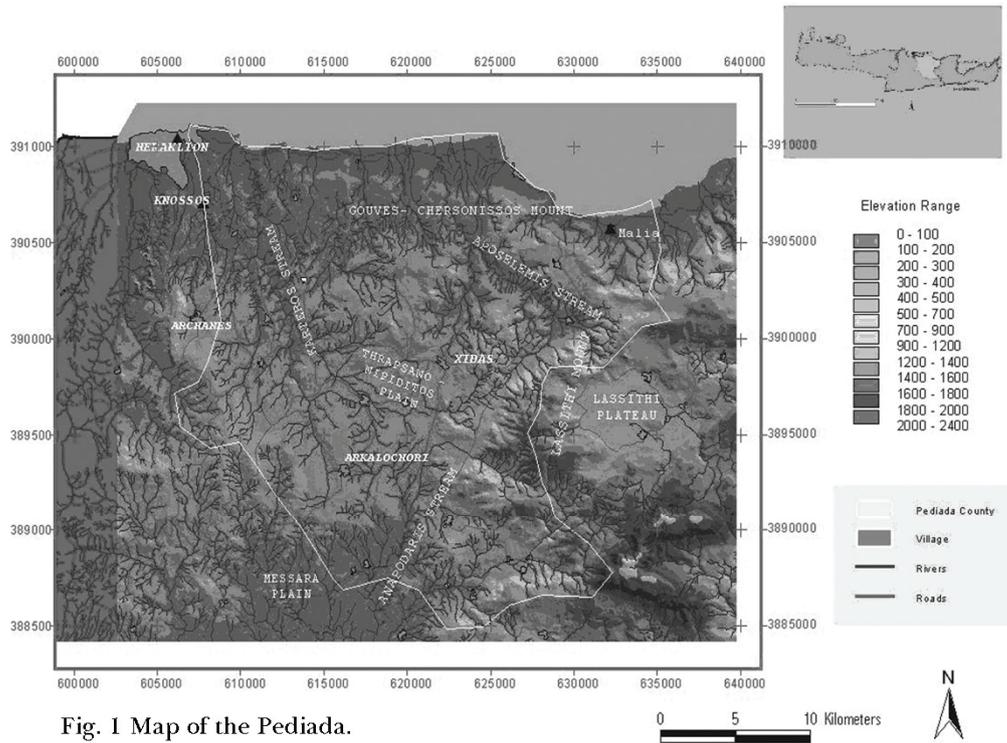

Fig. 1 Map of the Pediada.

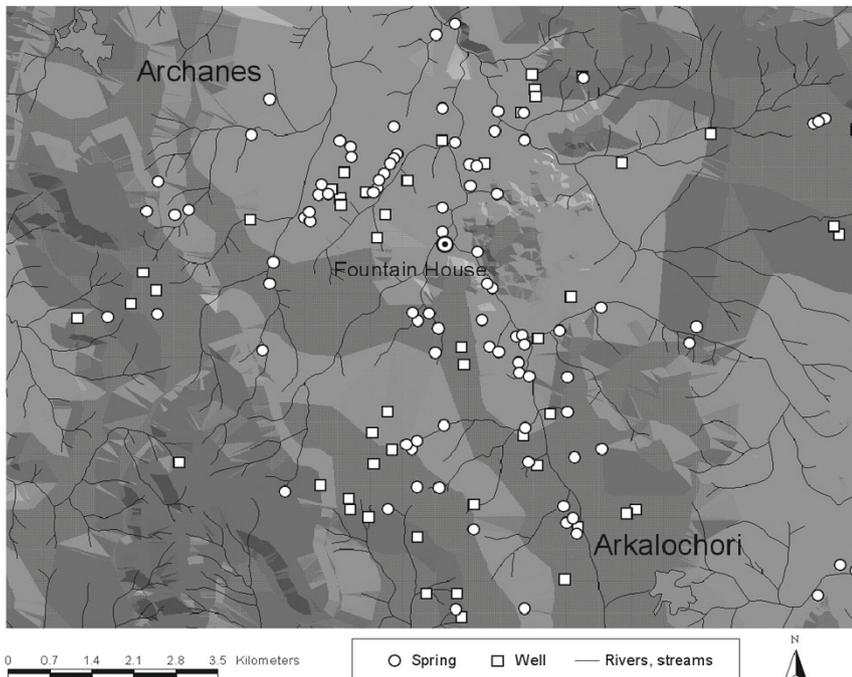

Fig. 2 Map of the area of the Fountain House with the west branch of the Karteros river (immediately east of the Fountain House) and its tribunaries, the springs and the old wells of the area.

Fig 3 The area of the Fountain House from east (the arrow points to it); Astritsi Kephala on top of the hill on the left.

Fig. 4 The Fountain House from east.

Fig.5 The Fountain House with basin full of water; the two springs emerge from the west wall.

Fig. 6 The empty cavities of the second upper spring above the Fountain House.

Fig.7 The Fountain House with the basin full of water; the ferns grow from the natural rock projections.

Fig. 8 The Fountain House: the vaulted ceiling with the upper band of tiles.

Fig. 9 The anta adjacent to the south wall of the Fountain House.

Fig. 10 The Fountain House: the floor with tiles and the natural rock projections below the large tunnels.

Fig. 11 The Fountain House: one of the rectangular red floor tiles.

Fig. 12 The Fountain House the limestone floor slab.

Fig. 13 The two springs: the one defined by the arch discharges into a channel that runs along the natural rock projection.

Fig. 14 The ovoid lower spring.

Fig. 15 The large tunnel in the south wall.

Fig. 16 The large tunnel in the north wall with the cavity of the once running water.

Fig. 17 The take off clay pipe and the surrounding plaster in the east wall.

Fig. 18 The Fountain House basin with the plaster band (north west corner).

Fig. 19 The arched spring with the band of red tiles and the layer of plaster over it.

Fig. 20 One of the two shallow niches created by the bands of tiles (south west corner).

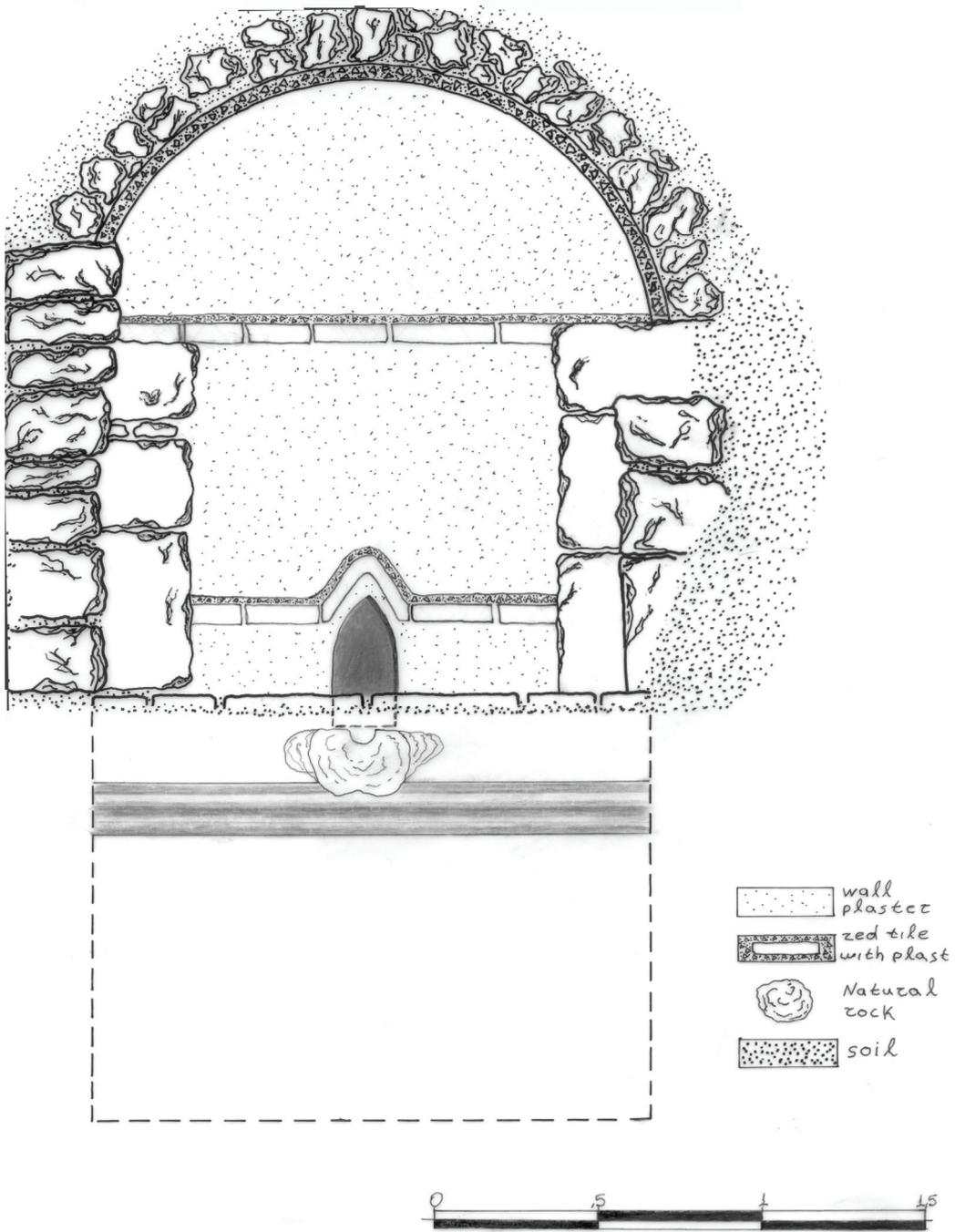

Fig. 21 The Fountain House from east.

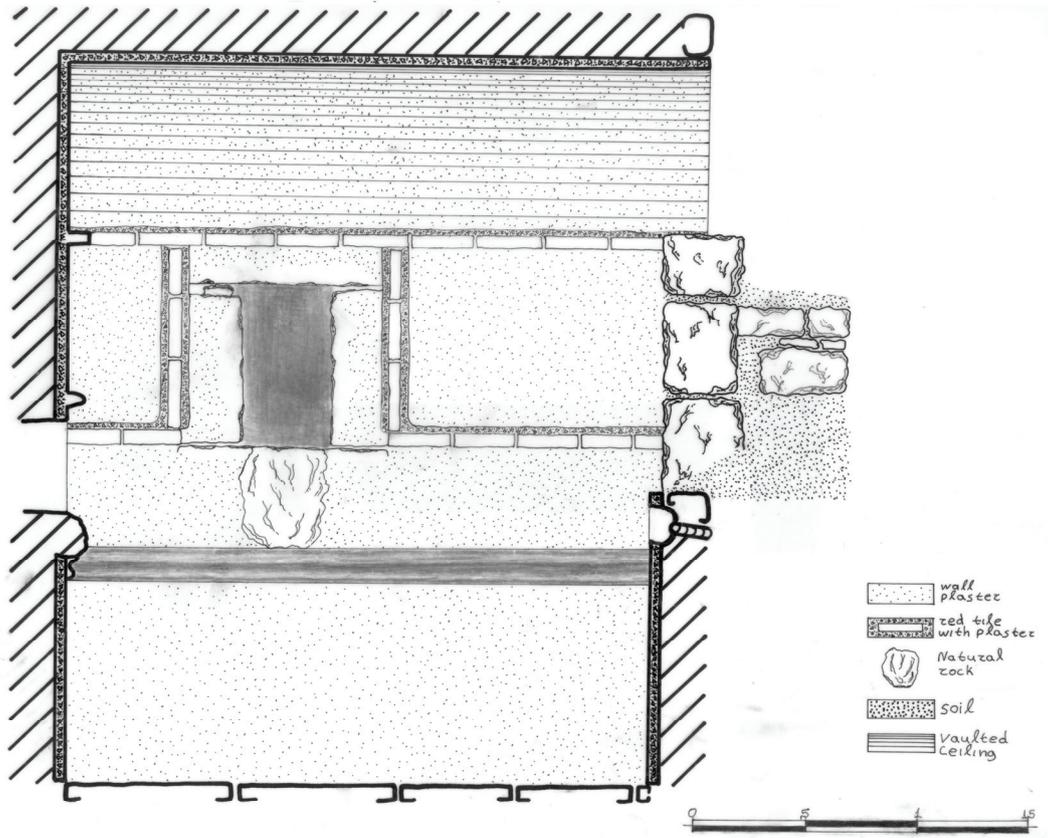

Fig. 22 The Fountain House: section west-east seen from south.

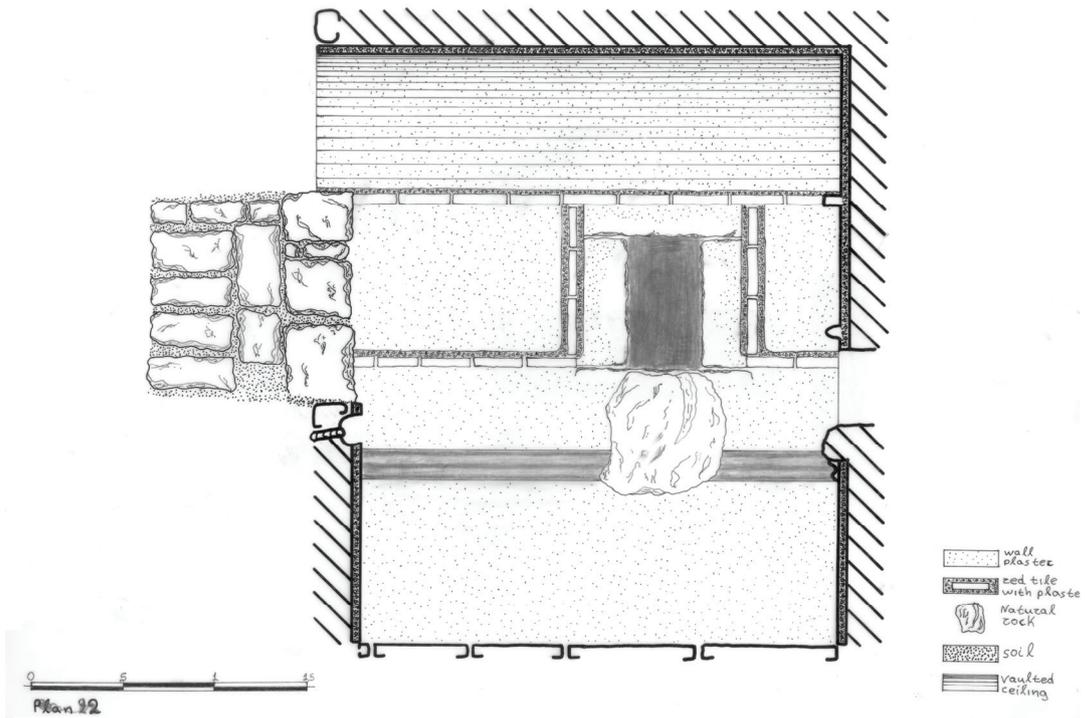

Fig. 23 The Fountain House: section east-west seen from north.

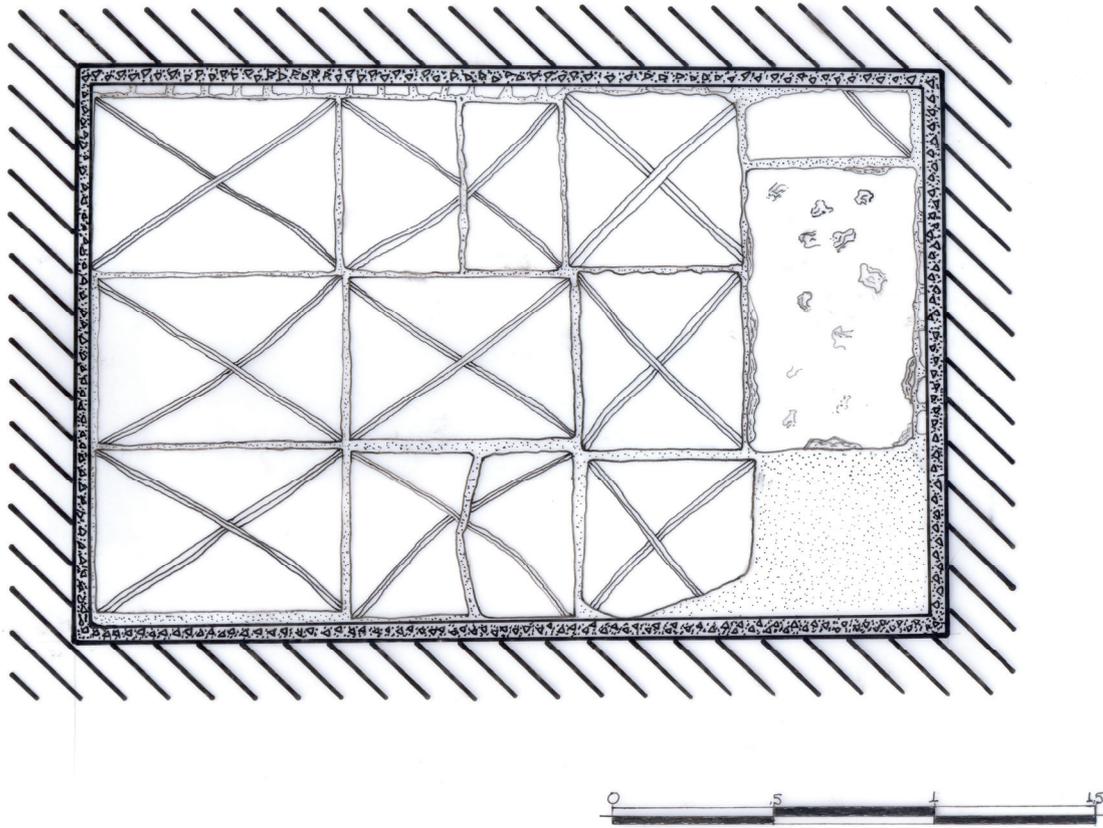

Fig. 24 The Fountain House: the floor.

ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΡΟΔΟΥ

Στο πλαίσιο της αναβάθμισης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου, επιστημονική ομάδα της ΚΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων έθεσε σε άμεση προτεραιότητα την επανέκθεση των αιθουσών του πρώτου ορόφου του μεγάλου Νοσοκομείου των Ιπποτών, όπου στεγάζονταν τα αγγεία από τα νεκροταφεία της Ιαλυσού και της Καμίρου. Στόχος της προσπάθειας αυτής ήταν η επιλογή αντιπροσωπευτικών ταφικών συνόλων και η επιστημονική τους παρουσίαση, έτσι ώστε να δοθεί μια συνολική θεώρηση της ιστορίας και του πολιτισμού της Ρόδου από τους πρώτους ιστορικούς χρόνους έως και την κλασική εποχή.

Προσπαθώντας να προσδιορίσουμε την ιστορική αυτή εξέλιξη από τη μελέτη των υλικών καταλοίπων, επιλέξαμε να παρουσιάσουμε σε δύο αίθουσες επίλεκτα ευρήματα κατά θεματικές ενότητες, οι οποίες αναφέρονται στις εμπορικές επαφές της Ρόδου με τα μεγάλα κέντρα του Ελλαδικού χώρου, της Δύσης και της Ανατολής, αλλά και στην δραστηριότητα των τοπικών εργαστηρίων.

Ξεχωριστή θέση ανάμεσα στα τελευταία κατείχε στη Ρόδο η τέχνη του μετάλλου,¹ όπως παρουσιάζεται από διάφορα επιλεγμένα εκθέματα. Σφυρήλατα αγγεία από χαλκό και άργυρο χρησιμοποιήθηκαν ως επιτραπέζια σκεύη πολυτελείας ή ως ταφικά κτερίσματα, αλλά και ως σκεύη σπονδικά ή αναθηματικά, προσφορές των πιστών για τις θεότητες που λατρεύονταν στα μεγάλα Ιερά της Ρόδου. Η σπουδαιότητα των ευρημάτων, τα περισσότερα από τα οποία είναι άγνωστα στην διεθνή βιβλιογραφία, επέβαλε την υλοποίηση ερευνητικού προγράμματος από τον υπογράφοντα με θέμα *Ροδιακή Μεταλλοτεχνία*, προκαταρκτική, συνοπτική παρουσίαση του οποίου αποτελεί η παρούσα μελέτη.

Η μεταλλουργία στη Ρόδο δεν ήταν άγνωστη κατά την προϊστορική περίοδο, αφού συνδέθηκε από πολλούς ερευνητές με τον γνωστό μύθο των Τελχίνων.² Νεότερες

¹ Η ανακοίνωση παρουσιάστηκε στο ΙΔ΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου που πραγματοποιήθηκε στην Χάλκη από τις 6 έως 8 Ιουλίου 2005. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω στην Προϊσταμένη της ΚΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, Δρ Μελίνα Φιλήμονος-Τσοποτού για την παραχώρηση του υλικού των μεταλλινών αγγείων του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου, μικρό μέρος των οποίων εκτίθενται στην προθήκη 48 της αίθουσας 14 του Μουσείου. Η φωτογράφιση των αντικειμένων έγινε από την φωτογράφο-σχεδιάστρια κα Αργυρώ Χρυσάνθου, πιτυχιούχο της Σχολής Γραφικών Τεχνών και Καλλιτεχνικών Σπουδών, Τμήμα Φωτογραφίας (ΓΕΙ Αθηνών). Χρήσιμες και γόνιμες ήταν οι συζητήσεις με τους Καθηγητές Claude Rolley και Πέτρο Θέμελη, την Λέκτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, κα Ελένη Ζυμή, και την ερευνήτρια και συντηρήτρια υφασμάτων κα Γιούλη Σπαντιδάκη, επιστημονική υπεύθυνη του Κέντρου Έρευνας και Συντήρησης Αρχαιολογικού Υφάσματος (Artex).

² Η σχέση του μύθου των Τελχίνων με τη μεταλλουργία και τη μεταλλοτεχνία έχει ήδη επισημανθεί: ενδεικτικά, βλ. Παπασυριδη-Καρούζου 1952, 144-147· Ντούμας, 1997, 79-84· Marketou 1998, 62.

αρχαιολογικές ενδείξεις³ και δεδομένα που προκύπτουν από τις σωστικές ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων δεκαετιών στο μινωικό-μυκηναϊκό οικισμό των Τριαντών υποδηλώνουν την ύπαρξη εργαστηρίου μεταλλοτεχνίας από την ΥΜΙΒ περίοδο. Άνθηση της μεταλλοτεχνίας διαφαίνεται ωστόσο και κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, κατά τους οποίους η Ρόδος, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, έρχεται σε άμεση επαφή με τα νέα τεχνολογικά επιτεύγματα και με τους συρμούς της Ανατολής. Ποικίλα χρυσά κοσμήματα⁴ με εικονογραφικές παραστάσεις ανατολίζουσας τεχνοτροπίας αποδόθηκαν από τους ερευνητές σε προϊόντα ροδιακού εργαστηρίου των αρχαϊκών χρόνων.

Προσπαθώντας να διαγράψουμε την εξέλιξη της μεταλλουργίας στη Ρόδο από τον 9^ο αι. π.Χ. έως και το τέλος του 5^{ου} / πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ., επιλέξαμε να παρουσιάσουμε αντιπροσωπευτικά παραδείγματα μετάλλινων αγγείων που δηλώνουν εμπορικές επαφές με την Δύση και την Εγγύς Ανατολή.

Στα πρωιμότερα μέταλλινα αγγεία, ανήκει η χάλκινη ημισφαιρική φιάλη (εικ. 1) με μικρό κωνικό ομφαλό στον πυθμένα, κυρτά τοιχώματα και ελαφρά στρογγυλεμένο χείλος. Προέρχεται από την Ιαλυσό⁵ και είναι προϊόν πιθανώς κυπριακού εργαστηρίου⁶ που ακμάζει από το τέλος του 9^{ου} έως και τον 8^ο αι. π.Χ. Αν και ο απλός τύπος της ημισφαιρικής φιάλης απαντά ήδη από την 3^η και 2^η π.Χ. χιλιετία στο Ιράκ και στη Βύβλο, την 1^η π.Χ. χιλιετία το σχήμα του απλού σκύφου ή της ημισφαιρικής βαθειάς φιάλης γενικεύεται κυρίως στην Ανατολή, στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης, της Αιγύπτου και της Κύπρου. Μεμονωμένα παραδείγματα χάλκινων αδιακόσμητων φιαλών με ομφαλό στο κέντρο είναι γνωστά κυρίως από την ύστερη εποχή του Χαλκού, ενώ επιβίωση του σχήματος σε διάφορες παραλλαγές παρατηρείται κατά τον 8^ο και 7^ο αι. π.Χ. από τάφους της Φρυγίας, του Γορδίου και της Κύπρου. Η χάλκινη φιάλη της Ιαλυσού ωστόσο, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξαιτίας της διάσωσης τμήματος υφάσματος που κάλυπτε εξωτερικά και εσωτερικά τα τοιχώματά της. Ελάχιστα αγγεία με υπολείμματα υφάσματος έχουν σωθεί από την εποχή αυτή, όπως η πρωτογεωμετρική χάλκινη φιάλη από την Φοινικιά Ηρακλείου,⁷ που αποτελούσε πώμα ταφικού αμφορέα, καθώς και ο πρωτογεωμετρικός αμφορέας με τμήμα χιτώνα από το Λευκαντί⁸ της Εύβοιας. Μεταγενέστερα παραδείγματα πήλινων και μετάλλινων αγγείων των κλασικών χρόνων σώζουν ίχνη υφάσματος, το οποίο κάλυπτε οστά τοποθετημένα στο εσωτερικό τους, όπως ο πήλινος δίνος από το νεκροταφείο των Καλυβίων Θορικού⁹ του 5^{ου} αι. π.Χ., η χάλκινη υδρία του Ελληνικού και οι χάλκινοι λέβητες του Μαραθώνα, του Αμαρουσίου και της Ελευσίνας.¹⁰

Οι συστηματικότερες θαλάσσιες επικοινωνίες με την Ανατολή από τα τέλη του 10^{ου} αι. έως και τον 8^ο αι. π.Χ. για την αναζήτηση πρώτων υλών, κυρίως μετάλλων, όπως χαλκού και σιδήρου, οδήγησε στην ανάπτυξη των θαλάσσιων οδών που συνέδεαν τον Ελλαδικό χώρο μέσω των Κυκλάδων ή της Κρήτης και της Ρόδου με την Μ. Ασία και μέσω της Κύπρου με την Συρία. Παράλληλα, έμποροι από την Ανατολή, κυρίως Κύπριοι και Φοίνικες δραστηριοποιούνται στο Αιγαίο και την Μεσόγειο. Οι εμπορικές σχέσεις

³ Marketou 1998b, 60, σημ. 25.

⁴ Higgins 1965, 17-18, έγχρωμος πίνακας Α, πιν. 4F.

⁵ Αρ. Ευρ. 1527. Αδημοσίευτο εύρημα από τις ιταλικές ανασκαφές στην Ιαλυσό.

⁶ Matthäus 1985, 137, αρ. 379, πιν. 28 (Λάμπθος), 138-139 με συγγενή παράλληλα.

⁷ Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, 239, αρ. 288 (970-920 π.Χ.).

⁸ Popham, Touloupa, Sackett 1982, 169-174, πιν. XXV· Popham, Calligas, Sackett 1993, 19-20, πιν. 17.

⁹ Σπαντιδάκη 2004, 66-73, κυρίως 69-72· της ίδιας 2005, 74-80, κυρίως 76-79, εικ. 4, 7-10.

¹⁰ Παπαγγελή 2002, 329-331.

της Ρόδου με τα κέντρα της Ανατολής διαφαίνονται στη Ρόδο σε μία σειρά τεχνέργων όπως της κεραμικής,¹¹ αλλά και της μεταλλοτεχνίας από τον 9^ο έως και τον 7^ο αι. π.Χ.

Χαρακτηριστική παραγωγή των εργαστηρίων της Εγγύς Ανατολής, της Φοινίκης και της Κύπρου αποτελεί η ομάδα των μεσόμφαλων φιαλών, αγγεία πόσεως, αλλά και σκεύη για σπονδές. Δύο ακόσμητες αβαθείς φιάλες¹² προέρχονται από τον αποθέτη της Ιαλυσού, η μία με επιγραφή κοντά στο χείλος ΙΑΡΑ (εικ. 2), αποδοσμένη με την τεχνική της έκκρουσης, ενώ η δεύτερη φιάλη παρουσιάζει τον χαρακτηριστικό κυρτό ομφαλό με σωζόμενο ανάγλυφο δακτύλιο γύρω από αυτόν. Ο τύπος αυτός, παρόμοιος με φιάλη από τον αποθέτη της Λίνδου,¹³ παρουσιάζει στενές συγγένειες με τις επονομαζόμενες «φρυγικές» φιάλες του 8^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ. που έχουν βρεθεί κυρίως στην γεωγραφική λεκάνη της Μεσογείου, καθώς και με πάμπολλες φιάλες που βρέθηκαν σε μεγάλα Ιερά, όπως την Περαχώρα,¹⁴ αλλά την Κρήτη¹⁵ και την Κύπρο¹⁶ και αποδίδονται σε εργαστήριο μεταλλουργίας ανατολικής επίδρασης.

Από τα αργυρά αγγεία των πρώιμων ιστορικών χρόνων που εντάσσονται στην ίδια σφαίρα των ανατολικοελληνικών ή ανατολικής προέλευσης εργαστηρίων, μια αποσπασματικά σωζόμενη ομφαλωτή φιάλη (εικ. 3) προέρχεται από ταφικό σύνολο του ύστερου 7^{ου} και πρώιμου 6^{ου} αι. π.Χ. από την Κάμιρο.¹⁷ Έχει βάση επίπεδη με βαθιά ημισφαιρική κοίλανση και εσωτερικά ημισφαιρικό ομφαλό με αύλακα και ανάγλυφο δακτύλιο γύρω από αυτόν. Η αιγυπτιαζούσα διακόσμηση έχει αποδοθεί με την έκκρουστη τεχνική και συνίσταται από ακτινωτό διάκοσμο γύρω από τον ομφαλό, με λοβούς που απολήγουν σε επιμήκη λογχοειδή φύλλα με καμπύλες απολήξεις προς το κέντρο και εγχάρακτες οξυκόρυφες προς το χείλος. Η παρουσία των φιαλών αυτών ως αναθημάτων σε ιερά ή ως κτερισμάτων σε τάφους επιβεβαιώνεται από σχεδόν όμοια, χάλκινα αγγεία που έχουν βρεθεί σε ελλαδικά ιερά, όπως της Περαχώρας¹⁸ και της Ολυμπίας¹⁹ ή σε τάφους, όπως στην Κοζάνη²⁰ και στη Ρόδο.²¹ Με την ανάθεση φιαλών και τον σπονδικό χαρακτήρα της απλής ή μεσόμφαλης φιάλης, μας έρχεται στο νου η περιγραφή του Αθήναιου²² «δοκεῖ μοι φιαλώδες εἶναι τὸ δέπας, σπένδουσι γὰρ ἐν αὐτῷ».

Ένας παρόμοιος τεχνοτροπίας αργυρός ομφαλωτός σκύφος (εικ. 4) από την Ιαλυσό,²³ σήμερα χαμένος, με περίτεχνη διακόσμηση γλωσσωτών πετάλων αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της μεταλλοτεχνίας της Ανατολής που επέδρασε καταλυτικά στην τέχνη της ασσυριακής υαλουργίας: οι δύο μοναδικοί έως σήμερα στην

¹¹ Σταμπολίδης 2003, 69-70.

¹² Αρ. Ευρ. 8601, 8602. Αδημοσίευτα.

¹³ Blinkenberg 1931, 223, πιν. 31.749.

¹⁴ Dunbabin 1940, 154-155, πιν. 55.4-7.

¹⁵ Σταμπολίδης 2003, 443, αρ. 760-762· Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, 240-241, αρ. 292-293 με βιβλιογραφία.

¹⁶ Chavane 1982, 37-38, αρ. 22-23, εικ. 32-44, με βιβλιογραφία· Matthäus 1985, 141, 144, αρ. 390, Ταφ. 28 (7^{ου}-6^{ου} αι. π.Χ.).

¹⁷ Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, 247, αρ. 305· Σταμπολίδης 2003, 443, αρ. 762 (Αρ. Ευρ. Μ 12066, Κάμιρος, Μακρύ Λαγγόνι, τάφος 3). Από τον ίδιο τάφο προέρχεται και μία δεύτερη αργυρή φιάλη, σήμερα χαμένη, βλ. Jacori 1931, 43, εικ. 13, 61.

¹⁸ Παρόμοια διακόσμηση σε χάλκινες φιάλες από την Περαχώρα, βλ. Dunbabin 1940, 154, πιν. 53.1-2, 3-4, 6.

¹⁹ Furtwängler 1980, 141, αρ. 880, πιν. LII· Lamb 1929, 67-68, εικ. 7β.

²⁰ Καλλιπολίτης, Feytmans 1948-1949, 85-111, κυρίως 92-95

²¹ Βλ. υποσημ. 13 και 23 στην παρούσα μελέτη.

²² Αθ. Δεμν., Π.783^α.

²³ Ιαλυσός, Κτήμα Τσαμπικού-Μαρκάκη (πρωτογενής καύση 485), βλ. Jacori 1929, 109-110, εικ.103.

έρευνα γυάλινοι σκύφοι του Γορδίου²⁴ του 8^{ου} αι. π.Χ. και ο ένας σκύφος της Artimino Comeana²⁵ στην Καμπανία της Ιταλίας του 7^{ου} αι. π.Χ., αποτελούν πρωτότυπα δημιουργήματα υαλοτεχνιτών που επηρεάστηκαν σαφώς από την ακμάζουσα μεταλλοτεχνία της Φρυγίας²⁶ και της Ασσυρίας.

Η Ρόδος, καθώς και πολλά από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, λόγω της στρατηγικής γεωγραφικής τους θέσης, είχαν πολιτιστικές και εμπορικές επαφές και επιρροές κατά τον ύστερο 8^ο αι. π.Χ. με την νεοεμφανιζόμενη δύναμη του Ασσυριακού βασιλείου. Αποτέλεσμα των σχέσεων αυτών είναι και οι περίφημοι χάλκινοι λέβητες που διακοσμούνται ως επιθήματα στα χείλη και στις λαβές κυρίως με προτομές γρυπών²⁷ ή σειρήνων, όντων δαιμονικών με υπερφυσικές και αποτροπαϊκές δυνάμεις και με προέλευση από την ανατολική μυθολογία μαζί με τις σφίγγες και τις χίμαιρες.

Από τον αποθέτη της Καμίρου προέρχονται δύο χυτές προτομές γρυπών (**εικ. 5α, 5β**) του α' μισού του 7^{ου} αι. π.Χ.²⁸ Μορφολογικά έχουν λαιμό κοίλο εσωτερικά, σιγμοειδή, όρθια λογχοειδή ωτία που φύονται από δακτυλιόσχημο πλατύ έξαρμα στο πίσω μέρος της κεφαλής, ράμφος αρπακτικού πτηνού και μακριά μυτερή γλώσσα που εξέρχεται από το ανοικτό στόμα. Το περίγραμμα των αμυγδαλόσχημων οφθαλμών αποδίδεται εγχάρακτα, όπως και οι φολίδες που συνήθως καλύπτουν όλη την επιφάνεια της προτομής ή δημιουργούν σπειροειδείς ταινίες. Οι ίριδες των οφθαλμών ήταν ένθετες. Στο πρόσθιο μέρος της κορυφής της κεφαλής, επάνω από τους οφθαλμούς, φέρουν το λεγόμενο «ρόπαλο» με κυλινδρικό στέλεχος και αμφικωνική απόληξη. Κατά τον Gehrig²⁹ το στρογγυλεμένο «ρόπαλο» των γρυπών από την Κάμειρο τυπολογικά αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του λεγόμενου εργαστηρίου «Rundkopf» που βρίσκεται υπό την επίδραση της Σάμου. Ο Gehrig θεωρεί ωστόσο ότι οι γρύπες από την Κάμειρο αποτελούν προϊόντα ενός «ροδιακού» εργαστηρίου με κύρια γνωρίσματά του τις μικρών διαστάσεων προτομές, την σχετικά μεγάλη κεφαλή και τον περίτεχνα διαμορφωμένο λαιμό με τις έντονα αποδοσμένες εγχάρακτες διακοσμητικές σπείρες στις στενές πλευρές. Η προσαρμογή των γρυπών γινόταν με την τεχνική της προσήλωσης της δισκοειδούς βάσης των προτομών στον ώμο του λέβητα.

Η εισαγωγή και η διασπορά των λεβήτων ήταν ταχεία σε Κύπρο και Αιγαίο, περιοχές στις οποίες αναπτύχθηκαν στη συνέχεια εργαστήρια, που ακολούθησαν την ανατολική εικονογραφία, διατήρησαν όμως την πρωτοτυπία τους με τις πιο περίτεχνες,

²⁴ Jones 2005, 104,-108, εικ. 8-3, 8-4 (ύστερος 8^{ος}-7^{ος} αι. π.Χ.).

²⁵ Σταμπολίδης 2003, 495, αρ. 927 (μέσα 7^{ου} αι. π.Χ.).

²⁶ Για την πλούσια παραγωγή διακοσμημένων μετάλλινων ομφαλωτών φιαλών από την Ανατολία, βλ. Muscarella 1988, 177-192 με βιβλιογραφία και πρόσφατα, Sciacca 2005.

²⁷ Για την εικονογραφία των δαιμονικών όντων, βλ. Καράγιωργα 1970, 27, 58 (γρύπας), 67-69 (σειρήνα). Για την εικονογραφία του γρυπός και τα εργαστήρια κατασκευής του, βλ. Gehrig 2004, 152-179, Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1994, 47-58, κυρίως 48-49, 51-52 με βιβλιογραφία, Heggmann 1979, 137-160 και για τις τεχνικές κατασκευής, βλ. Rolley 1983a, 22-27 (χύτευση), 27-30 (σφυρηλάτηση).

²⁸ Jacopi 1932, 330, 331, 343-344, αρ. IX.1 (Αρ. Ευρ. 14714), 2 (Αρ. Ευρ. 14715), εικ. 76, 77, Bernardini 2003, 101-105, αρ. 62, 63, πιν. XI, Bernardini 2001, 256-257, εικ. 2-3. Κατά τον Jantzen ανήκουν στην λεγόμενη «δεύτερη ομάδα των χυτών προτομών», οι οποίες χρονολογούνται στο α' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ., βλ. Jantzen 1955, 17, 60-62, 343, αρ. 56, 57, εικ. 77. Μία τρίτη χυτή προτομή γρυπός που προέρχεται από την Κάμειρο και βρίσκεται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο, εντάσσεται στην λεγόμενη «πέμπτη ομάδα των χυτών προτομών», που κατά τον Jantzen χρονολογείται στο β' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ., βλ. Jantzen 1955, 20, αρ. 88, πιν. 33.

²⁹ Gehrig 2004, 43, σημ. 171 (πρώτη ομάδα χυτών γρυπών), ενώ για το ροδιακό εργαστήριο, βλ. 103-104.

διακοσμητικές δημιουργίες τους.³⁰ Λέβητες διακοσμημένοι με γρύπες, σφυρήλατοι αρχικά και χυτοί στη συνέχεια, κατασκευάστηκαν σε εργαστήρια μεταλλοτεχνίας που βρίσκονταν κοντά σε μεγάλα ιερά, όπως στο Ηραίο της Σάμου,³¹ από το οποίο πιθανώς εισήχθησαν και οι λέβητες της Ρόδου, καθώς και στο ιερό της Ολυμπίας.³² Με την αναθηματική χρήση των λεβήτων, αλλά και με τη δραστηριότητα του σαμιακού εργαστηρίου μεταλλοτεχνίας συνδέεται και η περιπέτεια του σαμιώτη καπετάνιου Κωλαίου και των ναυτικών του που ύστερα από την επιτυχή έκβαση του ταξιδιού τους στην Ταρτησό, αφιέρωσαν στο Ηραίο της Σάμου έναν λέβητα, που σύμφωνα με την διήγηση του Ηροδότου³³ φαντάζει μοναδικός: «οἱ δὲ Σάμιοι τὴν δεκάτην τῶν ἐπικερδίων ἐξελόντες ἐξ τάλαντα ἐποίησαντο χαλκίον κρητῆρος Ἀργολικοῦ τρόπον· περίξ δὲ αὐτῶ γρυπῶν κεφαλαὶ πρόκροσσοὶ εἰσι· καὶ ἀνέθηκαν ἐς τὸ Ἡραϊον, ὑποστήσαντες αὐτῶ τρεῖς χαλκίους κολοσσούς ἑπταπήχειας, τοῖσι γούνασι ἐρηρισμένους».

Παρόμοιας χρήσης είναι και το θραύσμα από τη μοναδική προτομή της γυναικείας περωτής μορφής, πιθανώς σειρήνας (εικ. 6) που προέρχεται από τον ιερό αποθέτη της Καμίρου.³⁴ Το περὺγιο θα αποτελούσε τμήμα της μορφής που έφερε οπές για την προσάρτηση στο χείλος του λέβητα και δακτύλιο στο πίσω μέρος. Εγχάρακτες τεθλασμένες γραμμές στο στήθος δηλώνουν τα πιλώματα. Παρόμοια επιθήματα γυναικείων περωτών μορφών έχουν εντοπισθεί στα μεγάλα ιερά, όπως της Λίνδου,³⁵ των Δελφών³⁶ και της Ολυμπίας³⁷ κατά τον 8^ο και 7^ο αι. π.Χ.

Η ενδυνάμωση των σχέσεων της Ρόδου με τη Δύση, με την ίδρυση αποικιών στην Ιταλία, τις Βαλεαρίδες και την Ισπανία στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. οδήγησε στην εμπορική διακίνηση τόσο ροδιακών σκευών όσο και αγγείων ανατολικοελληνικών εργαστηρίων πιθανώς από ρόδιους εμπόρους. Την ίδια περίοδο παρατηρούνται εισαγωγές από τη Δύση, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγεται η ομάδα των χάλκινων «ροδιακών» οινοχοών. Η ονομασία είναι συμβατική, αφού το σχήμα των χάλκινων οινοχοών απαντά και στις σύγχρονες πήλινες που η έρευνα παλαιότερα είχε αποδώσει σε ροδιακό εργαστήριο. Δύο χάλκινες οινοχές από τη Ρόδο, η μία από αυτές σήμερα ευρισκόμενη στο Μουσείο της Ρόδου (εικ. 7), εντάσσονται στον τύπο Α της ταξινόμησης του Shefton³⁸ κατά τον οποίο χρονολογούνται στον ύστερο 7^ο και 6^ο αι. π.Χ. Η οινοχή της Ρόδου έχει βάση χαμηλή με σώμα ωσειδές, λαιμό κυλινδρικό με ανάγλυφο δακτύλιο στο μέσον του ύψους του, χείλος τρίλοβο και λαβή κάθετη ταινιωτή. Στην άνω πρόσφυση της λαβής αναπτύσσει πλευρικά δισκάρια με ένθετα ακόσμητα ελάσματα, ενώ άλλο ένα επίθετο φυλλόσχημο, ακόσμητο, έλασμα βρίσκεται στην κάτω πρόσφυση της λαβής. Αν και η οινοχή του

³⁰ Για τις επιδράσεις των ελληνικών γρυπών από την Εγγύς Ανατολή, ενδεικτικά βλ. Mattusch 1988, 35-38 και κυρίως Rolley 1983b, 111-132.

³¹ Για παράλληλα από την Σάμο, βλ. Jantzen 1955, 17, 84, αρ. 54· Σταμπολίδης 2003, 425, αρ. 703 (7^{ος} αι. π.Χ., με λαιμό διακοσμημένο με εγχάρακτες έλικες, το εσωτερικό των οποίων διακοσμείται με ομάδα μικρών εγχάρακτων κεραιών), 425, αρ. 701 (7^{ος} αι. π.Χ., διακόσμηση της προτομής με πυκνές μνηοειδείς εγχάραξεις που αποδίδουν τις φολίδες) και βλ. πρόσφατα, Gehrig 2004, 43, αρ. 43-45, 55, πιν. 18, 23.

³² Herrmann 1979, 5, 38-39, 77, 88, 108-109, 111-112, 134, 148, 160, 164, σημ. 29, αρ. G 72-73, 75, πιν. 43-45 («μυσαία ομάδα»).

³³ Ηρ. Ιστ., IV.152 και για τα ερμηνευτικά σχόλια, βλ. Σταμπολίδης 2003, 213-214.

³⁴ Jacopi 1932, 335, 347, αρ. IX.19, εικ. 80.19 (Αρ. Ευρ. 14398)· Bernardini 2003, 105-106, πιν. XI.64.

³⁵ Blinkenberg 1931, 218, αρ. 705, 706, πιν. 29.705 (ύστερος 8^{ος}-7^{ος} αι. π.Χ.).

³⁶ Σταμπολίδης 2003, 424, αρ. 694-696 (ύστερος 8^{ος}-7^{ος} αι. π.Χ.)

³⁷ Herrmann 1966, 31, 44-45, αρ. A8, A9, πιν. 14-15· Σταμπολίδης 2003, 423, αρ. 693 (670 π.Χ.)

³⁸ Αρ. Ευρετηρίου Μ 1632, βλ. Shefton 1979, 8, 11-17 (τύπος Α) και βλ. παρόμοια οινοχή από την Κάμειρο που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, ό.π., 67-68, αρ. Α 22, πιν. 3.1-3 (ύστερος 7^{ος}- πρώτος 6^{ος} αι. π.Χ.), Grassi 2000, 61-62, αρ. 1-2, πιν. XXI.1-4.

τύπου αυτού θεωρήθηκε ότι κατασκευάστηκε από Ρόδιους τεχνίτες που κατόρθωσαν να δημιουργήσουν ένα στέρεο, αλλά και ελαφρύ αγγείο υγρών, δουλεύοντας το σε ένα μόνο φύλλο χαλκού, φαίνεται ότι τα σκεύη αυτά διαδόθηκαν κατ' αποκλειστικότητα στη Δύση, κυρίως στη νότια Ιταλία,³⁹ την Ετρουρία, τη Σικελία και σπανιότατα στον ελλαδικό χώρο, όπως στην Κόρινθο, στην Αργολίδα, στην Ολυμπία⁴⁰ και στο Γαλαξειδί.⁴¹

Από τα μετάλλινα αγγεία του ύστερου 6^{ου} και του 5^{ου} αι. π.Χ. ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια χάλκινη αβαθής φιάλη (**εικ. 8**) με μία κρικοειδή λαβή που φέρει ως επίθημα χυτή λεοντοκεφαλή και προέρχεται από τάφο στην θέση Μάρμαρο της Ιαλυσού⁴² του 5^{ου} αι. π.Χ. Η χάλκινη φιάλη από τη Ρόδο, αν και παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με την ομάδα των χάλκινων φιαλών ετρουσκικής προέλευσης του 5^{ου} ή και του 4^{ου} αι. π.Χ. όπως από τους Επιζεφύριους Λοκρούς⁴³ και την Απουλία,⁴⁴ φαίνεται να κατασκευάστηκε στο κορινθιακό ή αττικό εργαστήριο μεταλλοτεχνίας, τα οποία κατά την κλασική εποχή ακμάζουν στον ελλαδικό χώρο. Το διακοσμημένο επίθημα της λαβής με την λεοντοκεφαλή που έχει φουντωτή χαιτή, την πλαστικά διαμορφωμένη και φροντισμένη κεφαλή, καθώς και την λεπτομερή απόδοση των οπλών που θα προσηλώνονταν στο τοίχωμα του αγγείου, θυμίζει αντίστοιχα εικονογραφικά θέματα λεοντοκεφαλών, που απαντούν ως επίθημα σε κινητές λαβές χάλκινων κάδων από την Απουλία,⁴⁵ αλλά και σε λαβές χάλκινων κορινθιακών πρόχων από το ιερό της Δωδώνης,⁴⁶ το Πρυτανείο της Ολυμπίας,⁴⁷ καθώς και της χάλκινης οινόχους της συλλογής Α. Ιόλα⁴⁸ με παρόμοιο διακοσμητικό επίθημα στη βάση της λαβής, όλα χρονολογούμενα στον ύστερο 6^ο και 5^ο αι. π.Χ.

Μια ασυνήθιστη ομάδα αγγείων πόσεως που απαντούν στη Ρόδο είναι τρεις χάλκινες σφυρήλατες οινόχους (**εικ. 9**) με χυτές λαβές που βρέθηκαν σε ταφικά σύνολα του 5^{ου} αι. π.Χ. από την Ιαλυσό. Οι οινόχους της Ρόδου ανήκουν στον τύπο 3 κατά τον Kanowski,⁴⁹ που ονομάζεται χους. Είναι αγγεία που προσφέρονταν συνήθως ως ταφικά κτερίσματα σε παιδικούς τάφους, αφού συνδέθηκαν με την αττική διονυσιακή γιορτή των Ανθεστηρίων (*Χόες*)⁵⁰ κατά την οποία δίνονταν γεμάτοι κρασί ως έπαθλο στα παιδιά που περνούσαν στην εφηβεία. Οι χόες από την Ρόδο έχουν στρογγυλό στόμιο και ρέον περιγράμμα, κοντό λαιμό, κοιλιά σφαιρική με έντονη καμπύλη και πεπλατυσμένη βάση. Η υπερυψωμένη ταινιωτή λαβή με ελαφρώς κοίλη ράχη στερεώνεται κάτω από το χείλος με δύο ή τρεις ηλίσκους, ενώ η κάτω απόληξη της διαμορφώνεται σε αιχμηρό φυλλόσχημο σφυρήλατο έλασμα. Από τις χόες της Ρόδου οι δύο είναι θραυσμένες στην αρχαιότητα και επανακατασκευασμένες στο κατώτερο τμήμα του σώματος με τη

³⁹ Shefton 1979, 22-23· Σταμπολίδης 2003, 449.

⁴⁰ Morel 1999, 16-21 (Αργος, Κόρινθος)· Shefton 1979, 88 (Ολυμπία).

⁴¹ Ζυμή, Σιδέρης 2003, 46, σημ. 74 (β' μισό 7^{ου} αι. π.Χ.).

⁴² Laurenzi 1936, 106-107 (Τάφος αρ. 6), αρ. 1, εικ. 94-95 (Αρ. Ευρ. 15400).

⁴³ Rolley 1983a, 168, εικ. 155 (470-460 π.Χ.).

⁴⁴ Tarditi 1996, 22, αρ. 23 (5^{ος} αι. π.Χ.).

⁴⁵ Βλ. Tarditi 1996, 40-41, αρ. 57.

⁴⁶ Κουλειμάνη-Βοκοιπούλου 1975, 48-49, αρ. 46, 159 (Δωδώνη, β' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.).

⁴⁷ Gauer 1991, 203, αρ. LE 215, 218, πιν. 32-33 (ύστερος 6^{ος}-πρώτος 5^{ος} αι. π.Χ.).

⁴⁸ Andreiomenou 1975, 555-559, αρ. 5, εικ. 23-26 (β' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.). Όμοιου τύπου λεοντοκεφαλές διακοσμούν ως επίθημα τη βάση λαβών κάδων και λεκανών από την Απουλία, βλ. Tarditi 1996, 22-23, αρ. 23024 (5^{ος} αι. π.Χ.), 41, αρ. 58 (ύστερος 6^{ος}-πρώτος 5^{ος} αι. π.Χ.), 125, εικ. 4.

⁴⁹ Αρ. Ευρ. M 1631, M 1633, 12018, βλ. Jacori 1929, 256, εικ. 250 (Τάφος 474, Τσαμπίκου). Για το σχήμα, βλ. Kanowski 1984, 109.

⁵⁰ Βαλαβάνης, Κουρκουμέλης 1996, 24-25, υποσημ. 44.

σφυρήλατη τεχνική. Το σχήμα τους θυμίζει τις χάλκινες πρόχους με το τετραγωνικό σχήματος σώμα του β' τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. ετρουσκικής προέλευσης⁵¹ και εντάσσεται τυπολογικά στην λεγόμενη κατά τον Weber⁵² ομάδα ετρουσκικού-ιωνικού τύπου με το χαρακτηριστικό αιχμηρό, διακοσμητικό επίθετο φύλλο στην βάση της λαβής. Οι ετρουσκικές-ιωνικές χόες κατασκευάζονται κυρίως από το β' μισό του 5^{ου} αι. έως και τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., σύμφωνα με κλειστά χρονολογημένα σύνολα κυρίως από την Κύπρο,⁵³ την Συρία⁵⁴ και την Ετρουρία.⁵⁵

Από το Ιερό του Ερεθιμίου Απόλλωνος στο Θεολόγο⁵⁶ Ρόδου προέρχεται και η μοναδική ως προς το σχήμα χάλκινη τεφροδόχος κάλπη (**εικ. 10**) που βρέθηκε κατά τη διάρκεια των ιταλικών ανασκαφών σε τάφο στην περιφέρεια του ομώνυμου Ιερού. Το αγγείο είναι κατασκευασμένο από σφυρήλατο φύλλο χαλκού και θυμίζει το σχήμα του αμφορέα ή της υδρίας χωρίς λαβές. Τυπολογικά ομοιάζει με τους χρονολογικά υστερότερους χάλκινους αμφορείς του Δερβενιού⁵⁷ και του Αρχοντικού Πέλλας⁵⁸ και τους προϊμότερους αμφορείς του Μητροπολιτικού Μουσείου,⁵⁹ της Γέλας⁶⁰ και της Θράκης.⁶¹ Το σχήμα της κάλπης από τον Θεολόγο χαρακτηρίζεται από συντηρητισμό εμφανή κυρίως στην σαφή άρθρωση των επιμέρους μελών του σκεύους, στο ενιαίο περίγραμμα του σχήματος και στον στενό λαιμό, χαρακτηριστικά που θυμίζουν χάλκινα τέχνηρα από την Δύση, κυρίως την Απουλία.⁶² Ο τύπος των σφυρήλατων προσηλωμάτων με τις κρικοειδείς λαβές καθώς και η πρόσθετη λαβή ανάρτησης με τις βεμβικοειδείς απολήξεις της κάλπης από τη Ρόδο έχει στενές ομοιότητες με ανάλογα μεγάλα χάλκινα αγγεία του ύστερου 6^{ου} και 5^{ου} αι. π.Χ. από την Ολυμπία,⁶³ που θεωρούνται προϊόντα κορινθιακού εργαστηρίου.

Με την εμφάνιση του βασιλείου των Αχαιμενιδών στην Ανατολή, η μεταλλοτεχνία των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στον ελλαδικό χώρο επηρεάστηκε αναμφίβολα από τα τορευτικά πρότυπα της περσικής αυλής, αλλά και από την τρυφή και την πολυτέλεια της Ανατολής, στοιχεία που επέδρασαν καταλυτικά στην αττική κεραμική, αλλά και στην ακμάζουσα μακεδονική μεταλλοτεχνία της εποχής αυτής. Από τα ωραιότερα παραδείγματα αργυρών σκευών αχαιμενιδικού τύπου στον ελλαδικό χώρο αποτελεί η αργυρή μεσόμφαλη φιάλη (**εικ. 11**) του ύστερου 6^{ου} και πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε

⁵¹ Grassi 2000, 63-65, αρ. 1, πιν. XXII-XXIII (5^{ος} αι. π.Χ.) με βιβλιογραφία: Jurgeit 1999, 393-399, αρ. 646-649 (β' και γ' τέταρτο 5^{ου} αι. π. Χ.)· Richter 1915, 192, αρ. 505.

⁵² Weber 1983, 175-206, κυρίως 199, 419-420, πιν. XVIII (ομάδα IV Etr.e.6) με βιβλιογραφία.

⁵³ Chavane 1982, 9, 23-25, αρ. 7-10, εικ. 16-21 (5^{ος} αι. π.Χ.).

⁵⁴ Βλ. σημ. 52, Weber 1983, 419-420, ομάδα IV.Etr.e.1 (Al Mina, μέσα 5^{ου}-πρώιμος 4^{ος} αι. π.Χ.).

⁵⁵ Βλ. σημ. 51, Jurgeit 1999, 394-395, αρ. 646-649 (πριν και έως τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.).

⁵⁶ Για το Ιερό, βλ. Παπαχριστοδούλου 1989, 107-116. Η χάλκινη τεφροδόχος κάλπη από τον Θεολόγο Ρόδου, βρέθηκε στον τάφο αρ. 2 κατά τη διάρκεια των ιταλικών ανασκαφών στην ευρύτερη περιοχή. Το εύρημα έως σήμερα ήταν άγνωστο στους ερευνητές.

⁵⁷ Rolley 1983a, 192, εικ. 166, αρ. 267· Ανδρόνικος 1984, 146, εικ. 117-120· Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 74-75, πιν. 82· Βοκοτοπούλου 1997, 147, 258-259, αρ. 148 (ύστερος 5^{ος} αι. π.Χ.)· Sideris 2000, 8, όπου και τον αποδίδει σε προϊόν εργαστηρίου της βορείου Ελλάδος.

⁵⁸ Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου 2004, 568, σημ. 25, εικ. 15 (ύστερος 4^{ος} αι. π.Χ.).

⁵⁹ Rolley 1983a, 243, αρ. 267· Βοκοτοπούλου 1997, 124-125, 248, αρ. 114-115 (525-500 π.Χ.).

⁶⁰ Rolley 1983a, 237, αρ. 267 (ύστερος 6^{ος} αι. π.Χ.).

⁶¹ Venedikov, Gerasimov 1975, 356, αρ. 102, 104.

⁶² Rolley 1983a, 192.

⁶³ Gauer 1991, 273, αρ. E 54, πιν. 99.2 (5^{ος} αι. π.Χ., επίθετο χυτό έλασμα στη βάση της λαβής), 275, αρ. E 76, πιν. 103.1^α (ύστερος 6^{ος} αι. π.Χ., λαβή με τις βεμβικοειδείς απολήξεις).

σε ταφικό σύνολο στην Ιαλυσό⁶⁴ Ρόδου. Έξι μεγάλοι αμυγδαλόσχημοι λωβοί κοσμούν το εξωτερικό της φιάλης, τα διάχωρα των οποίων πληρούν ανάγλυφα και ανάστροφα ζεύγη εραλδικά και αντωπά ιστάμενων ερωδιών που συνδέονται μεταξύ τους με περίτεχνα τριφυλλόσχημα ανθέμια. Το μοναδικό όμοιο παράδειγμα φιάλης, κατασκευασμένο από την ίδια μήτρα, προέρχεται από την περιοχή Kazbek⁶⁵ της Μαύρης Θάλασσας και υποδηλώνει τη διακίνηση των πολυτίμων αυτών σκευών, τα οποία αποτέλεσαν δείγμα πλούτου και υψηλής αισθητικής των κατοχών τους. Στην αχαιμενιδίζουσα μεταλλοτεχνία των υστεροκλασικών χρόνων ανήκει και ο μεσόμφαλος χάλκινος κάλυκας (εικ. 12) του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Κάμυρο.⁶⁶ Φέρει ελαφρά κυρτό σώμα και υψηλό λαιμό με εγγάρια διακόσμηση ωών εξωτερικά στη βάση του ώμου. Το σχήμα του αγγείου, αν και παραπέμπει στους μακεδονικούς κάλυκες του 4^{ου} αι. π.Χ., έχει στενές ομοιότητες με τους ανατολίζοντες ή ασιατικούς χάλκινους κάλυκες⁶⁷ που εικονογραφούνται στα ανάγλυφα του περσικού ανακτόρου στα Απάδανα,⁶⁸ αλλά και με σύγχρονα πήλινα παράλληλα.⁶⁹

Τα μετάλλινα τέχνηρα από χαλκό και άργυρο που βρέθηκαν στη Ρόδο αποτελούν δείγματα των καλλιτεχνικών τάσεων που κυριάρχησαν στις αγορές της Μεσογείου κατά τους πρώιμους ιστορικούς και κλασικούς χρόνους. Η σημαντική γεωγραφική θέση της Ρόδου ως προπύλου στους θαλάσσιους δρόμους επικοινωνίας μεταξύ Ανατολής και Δύσης την έφερε από νωρίς σε επαφή με τα καλλιτεχνικά επιτεύγματα της θαυμαστής Ανατολής, αλλά και με τα έργα τέχνης των πολιτισμών της Δύσης.

Κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, κυρίως τον 8^ο και 7^ο αι. π.Χ, η Ρόδος έχει στενές εμπορικές σχέσεις με την Κύπρο και την Συροπαλαιστινιακή ακτή, σχέσεις που διαφαίνονται στη μεταλλοτεχνία, αλλά έχουν επισημανθεί και σε άλλες μορφές της τέχνης, όπως την κεραμική, την ειδωλοπλαστική και την υαλουργία.⁷⁰ Με την ίδρυση των αποικιών που επιχειρεί η Ρόδος στη Δύση και την έναρξη του αρχαϊκού ελληνισμού, η ροδιακή μητρόπολη κρατά στενές πολιτικές⁷¹ και εμπορικές επαφές με τη Δύση, κυρίως την Ιταλική χερσόνησο και τη Σικελία, επαφές που διαφαίνονται σε εισηγμένα τέχνηρα της ετρουσκιτικής μεταλλοτεχνίας στη Ρόδο.

Η έρευνα των ροδιακών εργαστηρίων τορευτικής, ο προσδιορισμός της γεωγραφικής τους θέσης, η αναγνώριση των καλλιτεχνικών τάσεων, καθώς επίσης και η ανίχνευση των καταβολών και των επιρροών που δέχθηκαν, θα καταστεί δυνατό να ολοκληρωθεί μετά τη συνολική διαχρονική εξέταση των μεταλλικών σκευών από τη Ρόδο σε συνδυασμό με τα διαθέσιμα ανασκαφικά δεδομένα.

⁶⁴ Laurenzi 1936, 168-169, εικ. 163-164 (Αρ. Ευρ. 15607) · Κωνσταντινόπουλος 1990, 89· Φιλήμονος-Τσοποπού *et alii* 2006, 38.

⁶⁵ Abka'i-Khavari 1988, 106, 117-118, αρ. F1c16, σημ. 78.

⁶⁶ Αρ. Ευρ. Μ 1630. Αδημοσίευτο εύρημα από τις ιταλικές ανασκαφές.

⁶⁷ Abka'i-Khavari 1988, 97, 128, αρ. T1c7, εικ. 8 (Μεσοποταμία)· Pfrommer 1987, 222, αρ. KaB A 82, πιν. 62.A 82· Abka'i-Khavari 1988, 97, 128, αρ. T1c7, εικ. 8 (Μεσοποταμία).

⁶⁸ Koch 2001, 35-36, εικ. 50, 53^α.

⁶⁹ Βλ. τον πήλινο μελαμβραφή σκύφο από την Ιαλυσό Ρόδου, του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ., Pfrommer 1987, 220, αρ. KaB A 65 (Ιαλυσός, Μάρμαρο).

⁷⁰ Σταμπολίδης 2003, 64-67· Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, 122-130.

⁷¹ Σταμπολίδης 2003, 64, 190.

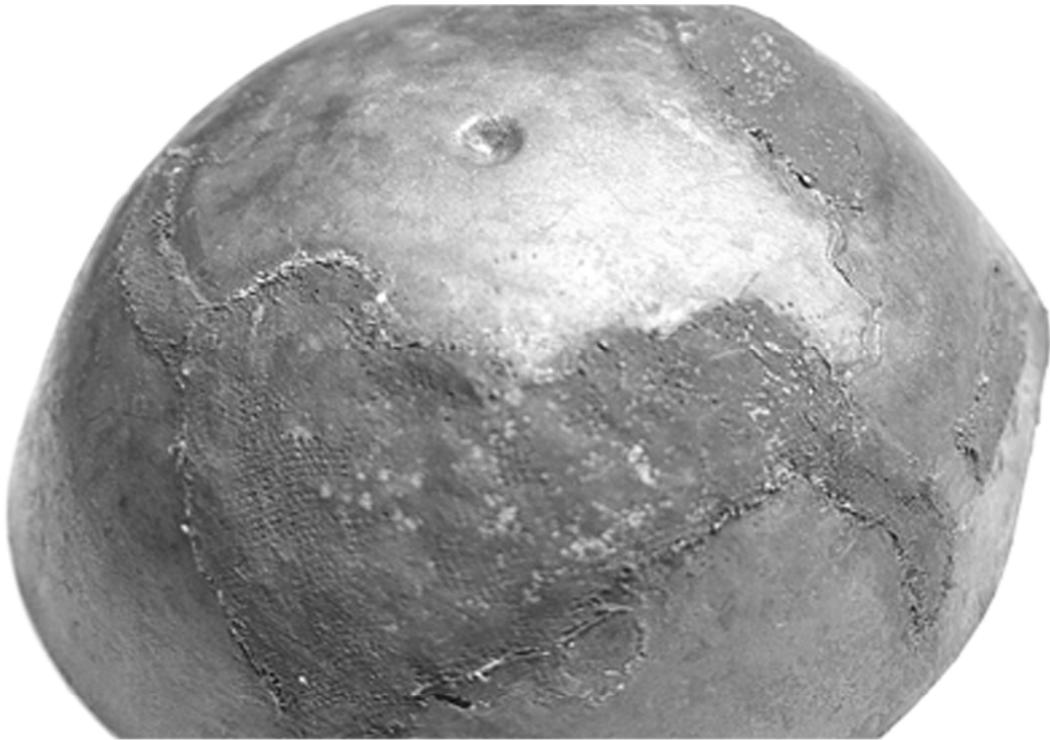
ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Abka'i-Khavari, M. 1988, «Die Achämenidischen Metallschalen», *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 21, 91-137.
- Andreiomenou, A. 1975. «Vases et Lampes de Bronze dans des Collections Privées d' Athènes», *BCH* 99, 555-559.
- Ανδρόνικος, Μ. 1984. *Βεργίνα. Οι Βασιλικοί Τάφοι*, Αθήνα.
- Βαλαβάνης, Π., Κουρκουμέλης, Δ. 1996. *Χαίρε και Πιερ. Αγγεία του Πότου*, Αθήνα.
- Bernardini, Ch. 2001. «La Stipe Votiva di Kamiros alla Luce dei Taccuini di Scavo», *ASAtene* LXXIX, Serie III, 1, 256-257.
- Bernardini, Ch. 2003. *I Bronzi delle Stipe di Kamiros*, Scuola Archeologica Italiana di Atene, Atene.
- Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Α. 1994. «Χάλκινη Προτομή Γρύπα από το Ιερό της Δωδώνης», *Φηγός. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα.
- Blinkenberg, C. 1931. *Lindos. Fouilles et Recherches 1902-1914, vol. I. Les Petits Objets*, Berlin.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1997. *Αργυρά και Χάλκινα Έργα Τέχνης, Ελληνική Τέχνη*, Αθήνα.
- Chavane, M.-J. 1982. *Vases de Bronze du Musée de Chypre (IXe-Ive s. av. J.-C.), Collection de la Maison de l'Orient Méditerranéen, No 11, Série Archéologique*, 8, Lyon.
- Dunbabin, T.J. 1940, «Bronzes from the Temenos of Hera Limenia», στο H. Payne et al. *Perachora I, The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia: Excavations of the British School of Archaeology at Athens, 1930-1933*, Oxford, 123-190.
- Φιλήμονος-Τσοποτού, Μ., Μαρκέτου, Στ., Πατσιαδά, Β., Δρελιώση-Ηρακλείδου, Α., Κανινία, Ε., Κάσδαγλη, Α.-Μ., Τριανταφυλλίδης, Π. 2006. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου*, Αθήνα.
- Furtwängler, A. 1980. «Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia», *Olympia IV*, Berlin.
- Gauer, W. 1991, «Die Bronzegefäße von Olympia», *Olympische Forschungen XX*, Berlin – New York.
- Gehrig, U. 2004, «Die Greifenprotomen aus dem Heraion von Samos», *Samos IX*, Bonn.
- Grassi, B. 2000, *Vasellame e Oggetti in Bronzo. Artigiani e Committenza. Catalogo del Museo Provinciale Campano, Capua Preromana*, vol. VIII, Pisa – Roma.
- Herrmann, H.-V. 1966. «Die Kessel der Orientalisierenden Zeit», *Olympische Forschungen VI*, Berlin.
- Herrmann, H.-V. 1979. «Die Kessel der Orientalisierenden Zeit», *Olympische Forschungen XI*, Berlin.
- Higgins, R.A. 1965. *Jewellery from Classical Lands*, London.
- Θέμελης, Π., Τουράτσογλου, Ι. 1997. *Οι Τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα.
- Jacopi, G. 1929. «Scavi nella Necropoli di Ialisso 1924-1928», *Clara Rhodos III*, Rodi.
- Jacopi, G. 1931. «Esplorazione archeologica di Camiro I. Scavi nelle Necropoli Camiresi 1929-1930», *Clara Rhodos IV*, Rodi.
- Jacopi, G. 1932. «Esplorazione Archeologica di Camiro, II», *Clara Rhodos VI-VII*, Rodi.
- Jantzen, U. 1955. *Griechische Greifenkessel*, Berlin.
- Jones, J. 2005. «Glass Vessels from Gordion: Trade and Influence Along the Royal Road», στο L. Kealofar (ed.), *The Archaeology of Midas and the Phrygians. Recent Work at Gordion*, Philadelphia, 104-108.
- Jurget, F. 1999, *Die Etruskischen und Italischen Bronzen sowie Gegenstände aus Eisen, Blei und Leder im Badischen Landesmuseum Karlsruhe*, vol. I, Pisa – Roma .

- Καλλιπολίτης, Β., Feytmans, D. 1948-49. «Νεκρόπολις Κλασσικῶν Χρόνων ἐν Κοζάνη», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 85-111.
- Kanowski, M.G. 1984. *Containers of Classical Greece. A Handbook of Shapes*, University of Queensland Press.
- Καράγιωργα, Θ. 1970. 'Γοργεῖη Κεφαλή'. *Καταγωγή και Νόημα της Γοργονικής Μορφῆς ἐν τῇ Λαϊρεία και τῇ Τέχνῃ τῶν Αρχαϊκῶν Χρόνων*, Αθήνα.
- Koch, H. 2001. *Persepolis. Glänzende Hauptstadt des Perserreichs*, Mainz am Rhein.
- Κουλεῖμάνη-Βοκοτοπούλου, Ι. 1975. *Χαλκαὶ Κορινθιουργεῖς Πρόχοι. Συμβολὴ εἰς τὴν Μελέτην τῆς Αρχαίας Ἑλληνικῆς Χαλκουργίας*, Αθήνα.
- Κωνσταντινόπουλος, Γρ. 1990. *Το Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ρόδου*, Αθήνα.
- Lamb, W. 1929. *Greek and Roman Bronzes*, London.
- Laurenzi, L. 1936. «Necropoli Ialiese (Scavi dell'Anno 1934)», *Clara Rhodos VIII*, Rodi.
- Marketou, T. 1998a. «Bronze LB I Statuettes from Rhodes», στο V. Karageorghis, N. Stampolidis (eds.), *Proceedings of the International Symposium Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete. 16th-6th c. B.C., Rethymnon, 13-16 May 1997*, Athens, 55-72.
- Marketou, T. 1998b. «Excavations at Trianda (Ialysos) on Rhodes. New Evidence for the Late Bronze Age I Period», *Rend. Mor. Acc. Lincei*, s. 9, v. 9, 39-82.
- Matthäus, H. 1985. *Metallgefäße und Gefäßuntersätze der Bronzezeit, der geometrischen und archaischen Periode auf Cypern mit einem Anhang der bronzezeitlichen Schwertfund auf Cypern*, Prähistorische Bronzefunde II.8, München.
- Mattusch, C.C. 1988. *Greek Bronze Statuary from the Beginnings through the Fifth Century B.C.*, Ithaca – London.
- Morel, P. 1999. *Une Oenochoé en bronze de Carthage portant une inscription grecque*, *Centre d'Etudes et de Documentation Archeologique de la Conservation de Carthage* 19, 16-21.
- Muscarella, O.W. 1988. «The Background to the Phrygian Bronze Industry», στο J. Curtis, *Bronzeworking Centres of Western Asia, c. 1000-539 B.C.*, London – New York, 177-192.
- Ντούμας, Χρ. 1997. «Τελχίνες», *Πρακτικά του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα. Από την Προϊστορική Περίοδο ως τον 7^ο αι. μ. Χ.*, Λευκωσία, 8-10 Δεκεμβρίου 1995, Λευκωσία.
- Παπαγγελή, Κ. 2002. *Ελευσίνα. Ο Αρχαιολογικός Χώρος και το Μουσείο*, Αθήνα.
- Παπασπυρίδη-Καρούζου, Σ. 1952. «Αρχαϊκά Μνημεία του Εθνικού Μουσείου», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 144-147.
- Παπαχριστοδούλου, Ι.Χ. 1989. *Οι Αρχαίοι Ροδιακοί Δήμοι, Ιστορική Επισκόπηση-Η Ιαλυσία*, Αθήνα.
- Popham, M., Calligas, P., Sackett, L. 1993. *Lefkandi II. The Protogeometric Building at Toumba. Part 2. The Excavation, Architecture and Finds*, Oxford.
- Popham, M., Touloupa, E., Sackett, L.H. 1982. «The Hero of Lefkandi», *Antiquity* LVI, 169-174.
- Payne, H.G. 1940. *Perachora I. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Architecture, Bronzes, Teracottas*, Oxford.
- Pfrommer, M. 1987. «Studien zu Alexandrinischer und Grossgriechischer Toreutik Frühellenistischer Zeit», *Archäologische Forschungen* 16, Berlin.
- Richter, G. 1915. *Greek, Etruscan and Roman Bronzes. The Metropolitan Museum of Art*, New York.
- Rolley, Cl. 1983a, *Les Bronzes Grecs*, Fribourg.

- Rolley, Cl. 1983b. «Bronzes Grecs et Orientaux: Influences et Apprentissages», *BCH* 107, 111-132.
- Sciacca, F. 2005. *Patere Baccellate in Bronzo. Oriente, Grecia, Italia in Età Orientalizzante*, Roma.
- Shefton, B.B. 1979. Die «Rhodischen» Bronzekannen, *Marburger Studien zur Vor-und Frühgeschichte*, Bd. 2, Mainz am Rhein.
- Sideris, A. 2000. «Les Tombes de Derveni: Quelques Remarques sur la Toreutique», *RevArch*, 3-36.
- Σπαντιδάκη, Γ. 2004. «Αρχαία Υφάσματα. Πρόσφατες Ανακαλύψεις Υφασμάτων του 5^{ου} αιώνα στην Αττική», *Corpus*, τεύχος 66, 66-73.
- Σπαντιδάκη, Γ. 2005. «Είναι η Κατασκευή των Υφασμάτων Απλή Υπόθεση;», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχος 95, 74-80.
- Σταμπολίδης, Ν. Καρέτσου Α. (επιμ.) 1998, *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη. 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.*, Ηράκλειο.
- Σταμπολίδης, Ν. (επιμ.) 2003, *Πλόες Από τη Σιδώνα στη Χονέλβα. Σχέσεις Λαών της Μεσογείου. 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.*, Αθήνα.
- Tarditi, Ch. 1996, *Vasi di Bronzo in Area Apula. Produzioni Greche ed Italiche di Età Arcaica e Classica*, Lecce.
- Venedikov, I., Gerasimov, T. 1975. *Thracian Art Treasures*, Sofia.
- Weber, Th. 1983, *Bronzekannen, Archäologische Studien*, Bd. 5, Frankfurt am Main.
- Χρυσσοτόμου Α., Χρυσσοτόμου, Π. 2004. «Ανασκαφή στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού κατά το 2004», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 18, 561-571.
- Ζυμή, Ε., Σιδέρης, Α. 2003. «Χάλκινα Σκεύη από το Γαλαξείδι: Πρώτη Προσέγγιση», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Το Γαλαξείδι από την Αρχαιότητα έως Σήμερα»*, *Γαλαξείδι*, 29-30 Σεπτεμβρίου 2000, Αθήνα, 35-60.

Πάυλος Τριανταφυλλίδης
ΚΒ΄ ΕΠΚΑ
Οδός Ιπποτών
85100 Ρόδος

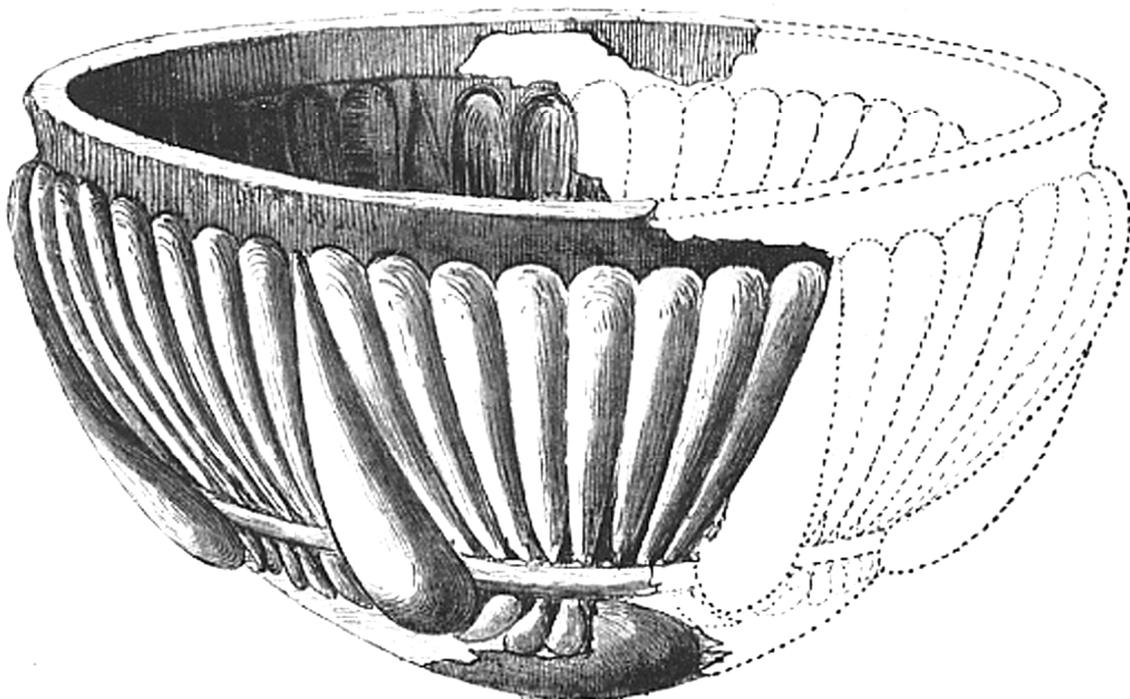
Εικ. 1. Ιαλυσός. Χάλκινη ομφαλωτή φιάλη με ίχνη υφάσματος (9ος-8ος αι. π.Χ.)

Εικ. 2. Ιαλυσός. Αποθέτης. Χάλκινη ομφαλωτή φιάλη με επιγραφή (8ος-7ος αι. π.Χ.)

Εικ. 3. Κάμιρος. Αργυρή ομφαλωτή φιάλη (7ος αι. π.Χ.)

Εικ. 4. Ιαλυσός. Αργυρός σκύφος (7ος αι. π.Χ.)

Εικ. 5α Κάμρος. Αποθήτης. Χάλκινες προτομές γρυπών (α' μισό 7ου αι. π.Χ.)

Εικ. 5β. Κάμιρος. Αποθέτης. Χάλκινες προτομές γρυπών (α' μισό 7ου αι. π.Χ.)

Εικ. 6. Κάμιρος. Αποθέτης. Χάλκινη προτομή Σειρήνας (ύστερος 8ος-7ος αι. π.Χ.)

Εικ. 7. Ιαλυσός. Χάλκινη «ροδιακή» οινόχνη (ύστερος 7ος-πρώιμος 6ος αι. π.Χ.)

Εικ. 8. Ιαλυσός. Χάλκινη φιάλη με κρικοειδή λαβή (5ος αι. π.Χ.)

Εικ. 9. Ιαλυσός. Χάλκινη χους Ετρουσκικού-Ιωνικού τύπου (ύστερος 5ος αι. π.Χ.)

Εικ. 10. Θεολόγος Ρόδου. Χάλκινη τεφροδόχος κάλλιη (5ος αι. π.Χ.)

Εικ. 11. Ιαλυσός. Αργυρή φιάλη αχαιμενιδικού τύπου (ύστερος 6ος-5ος αι. π.Χ.)

Εικ. 12. Κάμινρος. Χάλκινος ομφαλωτός κάλυκας (4ος αι. π.Χ.)

ΚΑΤΑΔΕΣΜΟΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΕΡΑΜΕΙΚΟ ΑΘΗΝΩΝ ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΓΝΩΣΗ *

Οι δύο ήδη δημοσιευμένες μολύβδινες πινακίδες με εγχάρακτες επιγραφές που χρονολογούνται στον 5^ο - 4^ο αιώνα π.Χ. και παρουσιάζονται στο παρόν άρθρο προέρχονται από τις γερμανικές ανασκαφές στον Κεραμεικό της Αθήνας. Ανήκουν στην κατηγορία των λεγόμενων *καταδέσμων* ή *defixiones*, με τους οποίους ο *defigens* —αφού προσέφευγε σε κάποιον μάγο που φρόντιζε ακόμη και για τη χάραξη της πινακίδας— ζητούσε να «δεθούν» οι *defixi* με τις χθόνιες θεότητες ή με τους πεθαμένους που είχαν βρει πρόωρο θάνατο (ἄωροι) με σκοπό να τους καταστήσει παράλυτους ή απλά ακίνδυνους. Αιτία της πρόκλησης αυτού του μίσους ήταν πολιτικές, δικαστικές, εμπορικές ή απλά ερωτικές διαφορές. Η πινακίδα με αρ. ευρ. Ker. IB 2 δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1970¹ από την Karin Braun και ξαναδιαβάστηκε δέκα χρόνια αργότερα από τον David Jordan.² Ωστόσο είναι αναγκαία μία ακόμη *editio tertia*. Η *editio princeps* της δεύτερης πινακίδας με αρ. ευρ. Ker. IB 7 πραγματοποιήθηκε το 2000³ εκ μέρους μου και ακολούθησε η *editio altera* το 2002⁴ από τον David Jordan. Πάλι, όμως, προκύπτει η ανάγκη μιας επανέκδοσής της. Κατά συνέπεια αυτές οι επιγραφές αποτελούν ένα παράδειγμα της συνεχούς εξέλιξης της ανάγνωσης και *interpretatio*, και είναι φυσικό ότι η πιο πρόσφατη δημοσίευση να υπερέχει των προηγούμενων αναγνώσεων, καθώς προσφέρει την ευκαιρία να διορθώνονται τα λάθη των προηγούμενων μελετητών. Με τον προσήκοντα σεβασμό που οφείλουμε στο έργο τους, δεδομένης της δυσκολίας που παρουσιάζει η έρευνα των γραμμάτων, ύψους μόλις κάποιων χιλιοστών, χαραγμένων πάνω σε μια πολύ άσχημα διατηρημένη βάση —αλλά και πρωταρχικά στο *corpus defixionum Ceramicum*, με το οποίο ασχολούμαι κατόπιν πρόσκλησης του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών⁵— παρουσιάζω μία νέα έκδοση που υποστηρίζεται από στοιχεία που αποκτήθηκαν με μακροφωτογραφήσεις και παράλληλα καθιστούν τον αναγνώστη ικανό να αξιολογήσει ο ίδιος την ακρίβεια των κειμένων που παρουσιάζονται.

* *Μετάφραση από τα ιταλικά στα ελληνικά: Δρ. Ρούλα Κουρουσία.*

¹ Braun 1970, Πίν. 93.1.

² Jordan 1980, 229-236 (231 εικ. 2). Πρβλ. επίσης *SEG* 30 (1980), 113 αρ. 325.

³ Costabile 2000, 37-122, Costabile 1999, ιδ. 91-96.

⁴ Jordan 2002, 95-98.

⁵ Με την άδεια της Γ' Εφορείας Αθηνών και του Υπουργείου Πολιτισμού.

1. Η DEFIXIO ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ

Το 1970 η Braun κατά τη διάρκεια ανασκαφής ενός αποθέτη στον Κεραμεικό βρήκε μια ορθογώνια μολύβδινη πινακίδα ενεπιγραφή μόνο από τη μια πλευρά. Τη στιγμή της ανακάλυψής της οι δυο άκρες της ήταν «διπλωμένες» κατά τέτοιο τρόπο ώστε έμοιαζε με είδος «πακέτου» που έφερε επιγραφή στο εσωτερικό μέρος. Στην εξωτερική πλευρά, αντίθετα, διακρινόταν το ίχνος μιας οξειδωμένης μολύβδινης ταινίας, η οποία έλιωσε αμέσως κατά τη διαδικασία καθαρισμού. Στην ενεπιγραφή πλευρά είναι χαραγμένες δυο επιγραφές που ξεκινούν από τις εντός εναλλάξ γωνίες που σχηματίζονται από τη διαγώνιο του ορθογωνίου με τέτοιο τρόπο ώστε η μία φαίνεται ότι ήταν χαραγμένη ανάποδα σε σχέση με την άλλη. Η πρώτη αποτελείται από έναν μόνο στίχο με μεγάλα γράμματα που διασταυρώνονται εν μέρει με αυτά του στίχου 6 της δεύτερης επιγραφής, τα οποία είναι πολύ πιο μικρά (εικ. 1). Και στις δυο επιγραφές τα γράμματα έχουν αποτυπωθεί με λεπτές εγχαράξεις με μέσο όρο ύψους 7 χιλιοστά και φαίνονται καθαρά ότι έχουν γίνει από τον ίδιο χαρακτή, ο οποίος έχει χαράξει μερικά (όπως τα δυο Η του στίχου 4 της επιγραφής II) με εμφανή πλάγια κλίση. Αντίθετα, ο στίχος 6 της επιγραφής II προστέθηκε αργότερα, ίσως από κάποιον άλλο, με λοξά και μικρότερα γράμματα και με κάποιο όργανο χάραξης μεγαλύτερου πάχους: το ύψος των γραμμάτων κυμαίνεται από 5 χιλιοστά το μέγιστο έως 3 χιλιοστά το ελάχιστο. Φαίνεται ότι όχι μόνο ο στίχος 6, αλλά και οι στίχοι 4 και 5 συμπληρώθηκαν με μία κλίμακα σε σχέση με τους στίχους 1-3. Η φωτογραφία της *editio princeps*⁶ έχει υποστεί στην ουσία «ρετουσάρισμα» (εικ. 2), γι' αυτό και δεν απεικονίζει την πραγματικότητα: τα γράμματα, δηλαδή, έχουν τονιστεί με άσπρο, έτσι ώστε, παρά την ύπαρξη της φωτογραφίας, το στοιχείο αυτό της έρευνας θεωρείται περισσότερο αντίγραφο, που δεν απεικονίζει την κατάσταση του ευρήματος, αλλά την εξήγηση που δίνει στα ψηφία η συγγραφέας.⁷

Όμως, δέκα χρόνια αργότερα δημοσιεύτηκε ένα σχέδιο σε κλίμακα 1:1,⁸ αρκετά προσεγμένο ως προς την ανάγνωση —με εξαίρεση τον στίχο 1 της επιγραφής I και τον στίχο 6 της επιγραφής II— που σήμερα, εξάλλου, μπορεί να τελειοποιηθεί με τη βοήθεια της παλαιογραφίας, χάρη στα σύγχρονα οπτικά όργανα, που εγγυώνται την πραγματοποίηση πιστών εκτύπων.

Ήδη τον πρώτο χρόνο της ανακάλυψης η Braun,⁹ όταν δημοσίευσε αυτή την πινακίδα, η οποία έφερε επιφανή ονόματα Μακεδόνων στρατηγών, ταύτισε με ακρίβεια τα ονόματα Πλείσταρχος, Ευπόλεμος, Κάσσανδρος και Δημήτριος Φαληρέας, γι' αυτό και τη χρονολόγησε γύρω στο 313/2 π.Χ., ωστόσο, μόλις το 1980 το κείμενο αναγνωρίστηκε ως *defixio*.¹⁰ Περιστρέφοντας την πινακίδα κατά 180° διακρίνονται —όπως προείπα— μερικά γράμματα, τα οποία ερμηνεύτηκαν

⁶ Braun 1970, Πιν. 93.1.

⁷ Braun 1970, 197.

⁸ *AM* 95, 1980, 231 εικ. 2. Πρβλ. επίσης *SEG* 30 (1980), 113 αρ. 325.

⁹ Braun 1970, 197.

¹⁰ Jordan 1980, σημ. 80. Τέλος, ο Ch. Habicht (1993, 115-118) την τοποθέτησε στο ιστορικό πλαίσιο μερικών αθηναϊκών *καταδέσμων* με ονόματα πολιτικών, στη σφαίρα των διπλωματικών και στρατιωτικών σχέσεων Αττικής - Μακεδονίας από τον Μέγα Αλέξανδρο έως τον Λαμακό πόλεμο. Πρβλ. επίσης Gager 1992, 148 και σημ. 114-120.

από την *editor princeps* Π.Ε.ΤΡΑ, ενώ, αντιθετα, ερμηνεύονται ΠΛΕΙ[Σ]ΤΕΑ.. από τον *editor alter*. Στην πραγματικότητα, όμως, εδώ διαβάζουμε ΠΛΕΙ[.]ΤΩΡ ή καλύτερα ΠΛΕΙ[.]ΤΩΡ, που θα μπορούσε να συμπληρωθεί Πλεί[σ]τωρ[α] *aut* Πλεί[σ]τωρ.¹¹ Και οι δυο προαναφερόμενοι μελετητές θεώρησαν ότι αναγνώρισαν εδώ μια αποτυχημένη προσπάθεια να αρχίσει το κείμενο της επιγραφής με το όνομα του πρώτου *defixus* της επιγραφής II, δηλαδή τον Πλείσταρχο. Αλλά το τελευταίο γράμμα φαίνεται σαν Ρ που το στρογγυλό μέρος του είναι τριγωνικό, ενώ πιθανά πρέπει να αποκλείσουμε την υπόθεση ότι το οριζόντιο τμήμα γραμμής μπορεί να θεωρηθεί μέρος ενός Σ, γιατί στη συνέχεια διακρίνεται μια άλλη γραμμή που σχηματίζει με την πρώτη οξεία γωνία. Ωστόσο, το προτελευταίο γράμμα φαίνεται καθαρά ότι είναι «στρογγυλό» και μπορεί να πρόκειται είτε για *όμικρον* είτε για *ωμέγα*, αλλά η γραμμή στα δεξιά, που πρέπει να είχε το αντίστοιχό της και στα αριστερά, μας οδηγεί στην ταύτισή του περισσότερο με Ω. Γι' αυτό και το όνομα Πλεί[σ]τωρ μπορεί, έτσι κι αλλιώς, να συμπληρωθεί εύκολα και στην ονομαστική και στην αιτιατική πτώση. Όμως πρόκειται για όνομα που συναντάται μόνο μια φορά στον Δημοσθένη¹² και, λόγω της ιδιαίτερης διάταξης της επιγραφής I σε σχέση με την II, δεν μπορεί να απορριφθεί η άποψη των προηγούμενων μελετητών: ακριβώς επειδή ο χαρακτήρας μπορεί, όπως υποστηρίζουν, να είχε γράψει το όνομα Πλείστωρ αντί Πλείσταρχος, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, ότι ο ίδιος, αφού αντιλήφθηκε το λάθος, εγκατέλειψε την αρχική γραφή και ξανάρχισε να γράφει *ex novo* το κείμενο, αφού αναποδογύρισε την πινακίδα.

Στους πέντε πρώτους στίχους της επιγραφής II διαβάζονται στην αιτιατική πτώση, όπως συμβαίνει συχνά με τους *defixi*, τα ονόματα Πλείσταρχον | Εύπόλεμον | Κάσσα[νδ]ρον | Δημήτ[ρι]ο[ν] | Φ[αλ]η[ρέα], ενώ το *verbum defixionis* υπονοείται.

Επιπλέον, ο τελευταίος στίχος διαβάστηκε το 1970 από την *editor princeps*:

Ι < Ν Η Ι Γ Ε Μ Ε Α

Αλλά ο *editor alter*¹³ τον διάβασε διαφορετικά αναγνωρίζοντας τα ίχνη ενός πέμπτου ονόματος που παραπέμπει σε όνομα δήμου από τον Πειραιά:

[⁻¹⁻²⁻]ΚΝΗ [⁻¹⁻³⁻] Πειρ<α>ιέα

Η μελέτη των μακροφωτογραφήσεων και των φωτογραφιών που εξετάστηκαν στο μικροσκόπιο (εικ. 3) μου επέτρεψε να κάνω προόδους στην ανάγνωση του ονόματος που κρύβει ο στίχος 6, όπου αναγνωρίζονται τα γράμματα ΕΝΝΟ.Ο, με ένα *vacuum* (σχετικό, καθώς τα γράμματα του στίχου 6 έχουν ύψος κατά μέσο όρο 4 χιλιοστά) ανάμεσα στο τελευταίο Ο και το προηγούμενο γράμμα, που μπορεί να είναι Μ ή V.

¹¹ Πρβλ. το ίδιο όνομα στο Dem. 37.4 (*contra Pantenetum*). Φαίνεται, ωστόσο, να αποκλείεται η ανάγνωση Πλεί[σ]τος, που θα είχε αντίστοιχο στην IG II² 1631 στ. 499 (προγενέστερη του 323/2 π.Χ.); Pape – Benseler 1959, 1210 s.v.

¹² Πρβλ. σημ. 11. LGPN II, 369. Dem. 37,4 (*contra Pantenetum*).

¹³ Jordan 1980, 229-236. SEG 30 (1980), 113 αρ. 325.

ΕΙΛΗΜ

Το αρχικό Ε διακρίνεται κατά μεγάλο μέρος στις φωτογραφίες κάτω από το μικροσκόπιο και παρομοίως το *ύψιλον* που ακολουθεί σε σχήμα V και είναι «συμπιεσμένο» ανάμεσα στο Ε που προηγείται και το Ν που έπεται, σε σημείο που μπορούμε να σκεφθούμε ότι προστέθηκε αργότερα. Μετά το Ν βρίσκεται ένα μικρό *όμικρον* ζ , ρομβοειδές και λίγο «λοξό», που οι προηγούμενοι εκδότες το εξέλαβαν ως Η, γιατί, αφού δεν πρόσεξαν τη γραμμή που κλείνει το γράμμα στο κάτω μέρος, οι ανεπαίσθητες επιμηκύνσεις στο πάνω μέρος των κάθετων παράλληλων πλευρών έδωσαν τη λανθασμένη εντύπωση ότι αυτές συνεχίζονταν. Ακολουθεί ένα πολύ ευδιάκριτο ψηφίο, λίγο λοξό, σε σχήμα V, που με την πρώτη ματιά μπορεί να φανεί σαν *ύψιλον*, αλλά στην πραγματικότητα ο έντονος πλάγιος φωτισμός, που χρησιμοποιήθηκε, αποκαλύπτει δυο επιπλέον γραμμές, μια στην δεξιά και μια άλλη στην αριστερή πλευρά, οι οποίες —αν και πολύ αμυδρές— οδηγούν περισσότερο στην ανάγνωση ενός Μ. Το τελευταίο γράμμα που απέμεινε αποκαταστάθηκε με πολύ κόπο, γιατί σε αυτό το σημείο η πινακίδα διπλώνει από το πάνω μέρος σχεδόν κατά 90°. Ωστόσο, στάθηκε δυνατό να διακριθεί ένα ρομβοειδές *όμικρον*, που φαίνεται πολύ «συνθλιμμένο» κατά τη φωτογραφική έρευνα λόγω της διαστρεβλωμένης απεικόνισης που διασχίζεται κατά μήκος από το σημάδι του «διπλώματος» που υπέστη η μολύβδινη πινακίδα. Αυτή η ανάγνωση συναινεί στον αποκλεισμό του ονόματος Εύνους, που εδώ θα έπρεπε να αποδοθεί στην αιτιατική πτώση Εύνουν,¹⁴ και υπέρ της ανάγνωσης Εύνομο[ν] Πειρ<αλ>ία. Αυτός ο έκτος στίχος, όπως προαναφέρθηκε, είναι εμφανές ότι προστέθηκε αργότερα με μικρότερα γράμματα και ο χαρακτήρας έγραψε λανθασμένα το όνομα του δήμου τους γράφοντας ΠΕΙΡΙΑ: «I have not found the demotic thus misspelled elsewhere in Attic inscriptions».¹⁵ Παρομοίως, ο χαρακτήρας φαίνεται να είχε γράψει στην αρχή ΕΝΟΜΟ[Ν], αντί ΕΥΝΟΜΟ[Ν], στη συνέχεια το διόρθωσε προσθέτοντας το Υ ανάμεσα στο Ε και στο Ν στο διάστημα που απέμεινε¹⁶, ενώ δε διόρθωσε το όνομα του δήμου. Επίσης οι στίχοι 4-5, με το όνομα του Δημήτριου, φαίνεται ότι συμπληρώθηκε με μία μικρότερη γραφική κλίμακα. Στον στίχο 1 ξεχωρίζει μια ευθύγραμμη *παράγραφος* με κατωφερείς αποφύσεις στις δυο πλευρές,¹⁷ που μέχρι σήμερα δεν είχε γίνει αντιληπτή.¹⁸

Η ανάγνωση ολόκληρου του κειμένου έχει, λοιπόν, ως εξής:

¹⁴ Και κατά μείζονα λόγο το ΕΥΝΗΝΟ[Ν].

¹⁵ Σύμφωνα με τον Jordan 1980, 230.

¹⁶ Για αυτό το λόγο, επειδή δηλαδή ο χαρακτήρας πρόσθεσε το γράμμα V και όχι το Ν, πρέπει να αποκλειστεί και η ανάγνωση ΕΝΝΟΜΟ[Ν] ή Ε<Ν>ΝΟΜΟ[Ν].

¹⁷ Σχετικά με την *παράγραφο*, που συναντάται σπάνια σε επιγραφές, αλλά είναι κοινό στοιχείο των παπύρων, πρβλ. Montevicchi 1973, 72· Turner 1984, 132· Cavallo 1983, 223· Barbis Lupi 1994, 414-417· Johnson 1994, 65-68· περιπτώσεις επιγραφών: Aupert, 1980, 311-315 αρ. 3 (εικ. 3: αρχαϊκή εποχή)· IG V 2,6 (5^{ος} αιώνας π.Χ., αριστερή πλευρά)· Manganaro 1981, 1069, 1071-2, 1082· Costabile 1999, 2, 43-46· Id. 2001, 6, 176 εικ. 7-b. Επιπλέον, διάφορα παραδείγματα στην αδημοσίευτη επιγραφή, που αναφέρεται στην επιστολή του *Lucius Mummius* προς τις πόλεις της Πελοποννήσου, η οποία μεταγράφηκε σε ψήφισμα της πόλης του Άργους, την επισήμανση της οποίας οφείλω στον καθ. κ. Χαράλαμπο Κριτζά, Διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου Αθηνών.

¹⁸ Πρβλ. το σχέδιο του Jordan 1980, 231 εικ. 2.

Επιγραφή IΠΛΕΙ[Σ]ΤΟΡ *aut* ΠΛΕΙ[Σ]ΤΩΡ**Επιγραφή II**

Πλείσταρχον παράγραφος
 Ευπόλεμον
 Κάσσα[νδ]ρον
 Δημήτ[ρι]ο[ν]
 Φ[αλ]η[ρέα]
 Εϋνομο[ν] Πειρ[α]λία

Σχεδόν όλοι οι *defixi* είναι αρκετά γνωστοί. Ο Κάσσανδρος υπήρξε κυρίαρχος της Μακεδονίας, ανακηρυγμένος βασιλεύς των Μακεδόνων· ο Πλεισταρχος ήταν ο μικρότερος αδελφός του, που διατελούσε συγχρόνως βασιλιάς ενός βραχύβιου βασιλείου με πρωτεύουσα την Ήράκλεια υπό Λάτμω, από την εξουσία του οποίου απομακρύνθηκε· ο Ευπόλεμος υπήρξε στρατηγός του Κάσσανδρου στην Ελλάδα από το 313 π.Χ., την ίδια χρονιά που ο Πλεισταρχος τοποθετήθηκε επικεφαλής της μακεδονικής φρουράς στη Χαλκίδα. Σχετικά με τις σχέσεις του τελευταίου με την Αθήνα γνωρίζουμε μόνο ότι, σύμφωνα με τον Πausanias,¹⁹ είχε κατατροπωθεί από το αθηναϊκό ιππικό, νίκη η οποία τιμάται με τρόπαιο που βρίσκεται κοντά στην Ποικίλη Στοά, ωστόσο παραμένει αβέβαιη η χρονολογία της μάχης.²⁰ Ο Δημήτριος Φαληρέας είναι περιπατητικός φιλόσοφος και στη συνέχεια ο ιδρυτής του Μουσείου της Αλεξάνδρειας, που διαπραγματεύτηκε με τον Κάσσανδρο την παράδοση των Αθηνών και διορίστηκε από τον ίδιο κυβερνήτης της. Πράγματι, το 318 π.Χ. οι Αθηναίοι πολίτες της δημοκρατικής παράταξης αναγκάστηκαν να διαπραγματευθούν με τους ολιγαρχικούς που κατείχαν την εξουσία στον Πειραιά και από τον Ιανουάριο του 317 π.Χ. τους επιβλήθηκε ως κυβερνήτης ο Δημήτριος Φαληρέας, ο οποίος πραγματοποίησε την πλουτοκρατική εκλογική μεταρρύθμιση που επιθυμούσε ο Κάσσανδρος, στερώντας τα πολιτικά δικαιώματα στους πολίτες που είχαν εισόδημα χαμηλότερο από 1.000 δραχμές και έκανε δεκτή μια μακεδονική φρουρά στη Μουνιχία.²¹ Για την ακρίβεια, η περίοδος της εξουσίας του από το 317-307 π.Χ. λήφθηκε υπόψη για τη χρονολόγηση αυτής της *defixio*.²² Επιπλέον θα έλεγα, ότι, πολύ καιρό μετά το

¹⁹ Πaus. I 15.1.

²⁰ Πρβλ. Droysen 1878, 226 και αρ. 1. *Contra*: Burstein 1977-1978, 128-129· Jordan 1980, 235·Tataki 1998, 408 αρ. 76 (Πλεισταρχος).

²¹ Πρβλ. Tarn 1974, 418 κε· Tataki 1998, 314 αρ. 49 (Ευπόλεμος), 338 αρ. 27 (Κάσσανδρος), 408 αρ. 76 (Πλεισταρχος). Περί Δημήτριου Φαληρέως πρβλ. RE IV, 2817-2841 s.v. *Demetrios von Phaleron*· Cohen 1926, 88-98· Weherli 1949, Frg. 1-2· Banfi 2001, ιδιαιτέρως 334-345.

²² Ο Jordan υπέθεσε ότι η *defixio* είχε καταλήξει στον αποθέτη προερχόμενη από τάφο, και σύμφωνα με αυτή την υπόθεση, λαμβάνοντας υπόψη ότι ο Πλάτωνας, *Phed.* 81c-d, μας πληροφορεί σχετικά με την πεποίθηση ότι οι ψυχές των *αώρων* τριγύριζαν γύρω από τους τάφους, χωρίς να μπορούν να απομακρυνθούν πολύ, συμπέρανε ότι η κατάρα δεν μπορεί να διατυπώθηκε όταν ο Δημήτριος Φαληρέας είχε φύγει πια από την Αθήνα. Στην πραγματικότητα, ο συγκεκριμένος συγγραφέας φαίνεται με αυτήν την αιτιολογία να αποκλείει *a priori* την πιθανότητα η *defixio* να τοποθετήθηκε απευθείας μέσα στον αποθέτη,

τέλος της τυραννίδας του Δημήτριου Φαληρέα, με ενέργειες των δυνάμεων του Δημήτριου Πολιορκητή και του Αντίγονου, δεν θα υπήρχαν περισσότεροι λόγοι για να καταραστούν το όνομά του. Έτσι και αλλιώς η δημιουργία του «πακέτου» της *defixio* μπορεί να αποδοθεί αυστηρά την περίοδο μεταξύ 313 και 307 π.Χ.,²³ ωστόσο δεν μπορούμε να αποκλείσουμε απολύτως τη χρονολόγηση της στο 317-313 π.Χ.

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο τοποθετείται το καινούριο στοιχείο του ονόματος ενός, έως τώρα άγνωστου, Ευνόμου από τον Πειραιά, που μπορεί όμως να απαντηθεί ανάμεσα στους Αθηναίους ολιγαρχικούς και φιλομακεδόνες, λαμβάνοντας υπόψη το υπόλοιπο κείμενο του *κατάδεσμον*. Κάποιος Εύνομος, γιος του Κυδίμαχου, αδελφός του συκοφάντη Αριστογείτονα, αναμεμειγμένος στην υπόθεση του Άρπαλου, κατηγορία από την οποία όμως απαλλάχθηκε, μνημονεύεται από τον Δημοσθένη γύρω στο 325 π.Χ., αλλά δε γνωρίζουμε περισσότερα ούτε για το πρόσωπο αυτό, ούτε για το όνομα του δήμου.²⁴ Ακόμη και οι σχέσεις του πολύ πιο γνωστού Αριστογείτονα με τους Μακεδόνες ήταν ασαφείς και ο ίδιος αυτός συκοφάντης, που θεωρήθηκε στο τέλος ανάξιος εμπιστοσύνης από τους συμμάχους του, πέρασε από τη μια πλευρά στην άλλη. Η μειωμένη γραφική κλίμακα, σε σχέση με τους τρεις πρώτους στίχους, μας δημιουργεί την υποψία ότι και το όνομα του Δημήτριου Φαληρέα συμπληρώθηκε όταν η μολύβδινη πινακίδα ήταν ήδη χαραγμένη με τα ονόματα των Μακεδόνων. Αν είναι έτσι, πρέπει να υποθέσουμε ότι στα ονόματα των ξένων κατακτητών ο *defigens* σκέφτηκε σε μία άλλη στιγμή να συμπληρώσει τα ονόματα των δύο Αθηναίων καταδοτών, αναφέροντας με ακρίβεια και τους δήμους καταγωγής τους, και πριν απ' όλους εκείνο του τοποθετημένου από τους Μακεδόνες τυράννου, και έπειτα του Ευνόμου από τον Πειραιά, που –παρά τη σημαντική ομήγυρη– δεν τον γνωρίζουμε, αλλά για να αναφέρεται μαζί με αυτές τις προσωπικότητες, πρέπει πιθανότατα, εκείνη την εποχή να εξασκούσε ένα όχι ασήμαντο πολιτικό ρόλο.

Πρέπει γι' αυτό να αναγνωρίσουμε, ότι η ταύτιση του ονόματος του Ευνόμου Πειραιέως δεν μας επιτρέπει να κάνουμε προόδους στην ιστορική τοποθέτηση. Αντίθετα, φαίνεται ξεκάθαρο ότι οι τρεις Μακεδόνες στρατηγοί, στους οποίους απευθυνόταν η κατάρα, υποδείχθηκαν με το όνομα, ενώ για τους δύο Αθηναίους αναφέρθηκε και το όνομα του δήμου. Επιπλέον, όπως παρατηρήθηκε με τη βοήθεια της παλαιογραφίας, είναι φανερό, ότι το όνομα του Ευνόμου προστέθηκε στο ήδη χαραγμένο κείμενο και ότι το όργανο χάραξης, όπως πολύ πιθανά και ο χαρακτήρας, ήταν διαφορετικό.

Παραμένει να αναλογιστούμε αν ο εντολοδότης ήταν απλός ιδιώτης ή αν πάλι εδώ, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, βρισκόμαστε μπροστά σε ένα είδος «δημόσιου αναθεματισμού». Η υψηλή κοινωνική τάξη, στην οποία ανήκαν οι *defixi*, με εξαίρεση τον άγνωστο Εύνομο από τον Πειραιά, θα μπορούσε να

γνωστή είσοδο του Κάτω Κόσμου, επειδή αυτή η πρακτική βεβαιώνεται μόνο μετά τον 4^ο αιώνα π.Χ. Αντίθετα, είναι η χρονολογική τοποθέτηση του αποθέτη, με ένα *post quem* όριο το 307 π.Χ., (πρβλ. σημ. 1-2) που θα μπορούσε να προτείνει μια δεύτερη κατάταξη της πινακίδας.

²³ Βλ. Jordan 1980, 230 κε.

²⁴ Dem. 25 hyp. 3· 25. 55· 25. 79. Πρβλ. επίσης PA 5863· Traill 1998, 380 αρ. 440330. Άλλα πρόσωπα με το ίδιο όνομα, της ίδιας εποχής, των οποίων δε γνωρίζουμε το όνομα του δήμου τους: Traill 1998, 380 αρ. 440347.

επιβεβαιώσει αυτή την υποψία, όχι με την έννοια ότι μπορεί να θεωρηθεί εντολοδόχος η ίδια η πόλις, μια που η διακυβέρνηση ήταν στα χέρια του Δημήτριου Φαληρέα, αλλά με την έννοια ότι μπορεί να θεωρηθεί *κατάδεσμος* «πολιτικής φύσης», που πραγματοποιήθηκε εκ μέρους της δημοκρατικής παράταξης. Επιπλέον, όπως σωστά παρατήρησε ο Habicht,²⁵ έχουμε στη διάθεσή μας ένα ακόμη «πακέτο» με κατάρες, που συντάχθηκαν στην Αθήνα στο δεύτερο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνα και οι οποίες αναφέρονται σε εξέχοντες πολιτικούς, όπως οι: Αριστοφάνης ο Αζηνιεύς, Δημόφιλος ο Αχαρνεύς, Δημοσθένης, Καλλίστρατος εξ Αφιδνών, Υπερείδης και Λυκούργος, Ξενοκλής ο Σφήτιος, Πολύευκτος ο Σφήτιος και Φωκίων. Η *defixio* που εξετάζουμε αποτελεί, λοιπόν, σαφή μαρτυρία της αντιπάθειας για τη μακεδονική κατοχή και τους Αθηναίους υποστηρικτές της.

2. ΟΠΙΣΘΟΓΡΑΦΟΣ ΚΑΤΑΔΕΣΜΟΣ ΠΑΝΩ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΑΦΟ ΤΟΥ ΛΙΣΣΟΥ

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής παιδικών ταφών στον Κεραμεικό, την οποία διεύθυνε το 1964 η Barbara Schlörb-Vierneisel και δημοσίευσε χωρίς καθυστέρηση μόλις δύο χρόνια μετά, ήρθαν στο φως τέσσερα ενεπίγραφα μολύβδινα ευρήματα²⁶: τρία ομοιώματα σαρκοφάγων, σχεδόν ακέραια και δυο πήλινα αγαλμάτια τα οποία έφεραν όλα κατάρες (εκτός από ένα που βρέθηκε ανεπίγραφο), (εικ. 4). Ολόκληρο το σύνολο των μολύβδινων αντικειμένων είχε θαφτεί πάνω από τον τάφο του νεαρού Λίσσου²⁷ (εικ. 5): τα αντικείμενα αυτά παρέμειναν χωρίς να έχουν καταγραφεί, μέχρι το 1997²⁸, στις αποθήκες του Κεραμεικού και ήταν αδημοσίευτα έως την *editio princeps* που απέδωσε τόσο στα ιταλικά όσο και στα γερμανικά το 2000²⁹. Από την ανασκαφή γνωρίζουμε ότι ο τάφος του Λίσσου βρισκόταν στο αμέσως ανώτερο στρώμα από αυτόν ενός αγοριού, του Εύφερου, και συνεπώς, ήταν νεώτερος από αυτόν. Και για τους δυο νέους βρέθηκαν ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες, που μαζί με τα κτερίσματα, φαίνεται να συναινούν σε μια χρονολόγηση των ταφών γύρω στο 425 π.Χ. περίπου³⁰. Οι *κατάδεσμοι*, αντίθετα, μπορούν, με τη βοήθεια της παλαιογραφίας, να χρονολογηθούν γύρω στο 400 π.Χ. και άρα πρέπει να εναποτέθηκαν πάνω από τον τάφο του Λίσσου σε μεταγενέστερο χρόνο, αφού σκάφτηκε μια τρύπα σχεδόν κάτω από την επιτύμβια στήλη του: πράγμα που εξηγείται και από τη πασιγνώστη πεποίθηση ότι οι νεκροί που έβρισκαν πρόωρο θάνατο (ἄωροι) φαίνεται να προσφέρονταν προαιρετικά, και για όσα χρόνια χρειάζονταν προκειμένου να φθάσουν στη «φυσιολογική» ηλικία θανάτου, για τον κατατρεγμό αυτών, στους οποίους απευθυνόταν η κατάρα.³¹

²⁵ Habicht 1993, σημ. 82.

²⁶ Schlörb-Vierneisel 1964, 85-113: Ead. 1966, 38 αρ. 73, Beil. 51,1.

²⁷ Όπως φαίνεται από τα σχεδιαγράμματα που επεξεργάστηκα με βάση τις γενικές κατόψεις και τις τομές που δημοσίευσε η Διευθύντρια της ανασκαφής: πρβλ. Costabile 2000, 88-89 εικ. 27-28.

²⁸ Καταγράφηκαν εκείνη τη χρονιά από τη Dr. Jutta Stroszeck, υπεύθυνη του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών για τις ανασκαφές του Κεραμεικού, με τους αρ. ευρ. IB 3-7 (δράττομαι της ευκαιρίας να διορθώσω την ανακρίβεια του αρ. καταγραφής που έδωσε στην *editio princeps* αναφέροντας τους αρ. ευρ. IB 3-6).

²⁹ Πρβλ. Costabile 2000, 37-122, και Costabile 1999, 87-104.

³⁰ Schlörb-Vierneisel 1964, σημ. 1.

³¹ Πρβλ. Jordan 1988, 273-277, με πηγές.

Στο ίδιο περιοδικό³² δημοσιεύτηκε πρόσφατα η *editio altera* ενός από τα πέντε κείμενα που είχα δημοσιεύσει, κείμενο το οποίο προκύπτει από τη συναρμογή τεσσάρων μολύβδινων θραυσμάτων. Ο *editor alter* υποστηρίζει ορθά, ότι υπήρχε και ένα άλλο (απολεσθέν) τεμάχιο που παρεμβαλλόταν ανάμεσα στα άλλα,³³ και δίνει, κατά συνέπεια, μια διαφορετική ανάγνωση του κειμένου παρουσιάζοντας συγχρόνως το σχέδιο που παραθέτω εδώ (**εικ. 6**).

Μετά την *editio princeps* και εγώ ο ίδιος αντιλήφθηκα ότι έλειπε κάποιο θραύσμα και προετοιμάζα τη δημοσίευση μιας αναθεώρησης, όταν με πρόλαβε ο *editor alter*: εκείνος, όμως, παραδόξως, δεν αντιλήφθηκε την ύπαρξη μιας φωτογραφίας, που δημοσιεύτηκε ακριβώς το 1966 από την Διευθύντρια της ανασκαφής και απεικονίζει, ανάμεσα στα άλλα ευρήματα, το ίδιο το τεμάχιο που σήμερα έχει εξαφανιστεί (**εικ. 4**). Αν και αυτή η φωτογραφία, που δημοσιεύτηκε σε μικρό μέγεθος, δε συμβάλλει στο να διαβαστεί καθαρά η επιγραφή,³⁴ ωστόσο επεσήμανα την ύπαρξή της και στην *editio princeps*,³⁵ γιατί σε αυτή τη φωτογραφία φαίνεται η πινακίδα IB 7 ακόμη μερικώς «διπλωμένη». Μάλιστα το 1997, τριάντα χρόνια μετά, ανακάλυψα τέσσερα τεμάχια, τοποθετημένα μέσα σε έναν φάκελο, που είχαν πια «χωριστεί» το ένα από το άλλο, ενώ η πινακίδα είχε «ξεδιπλωθεί» πλήρως και ήδη από παλιά είχε υποβληθεί σε επέμβαση καθαρισμού, σίγουρα στη δεκαετία του '60. Ωστόσο η εξασφάλιση μιας τωρινής μεγέθυνσης εκείνης της φωτογραφίας (Photoabteilung D.A.I.Athen, αρ. KER 8805, εδώ **εικ. 7**), της οποίας το αρνητικό διατηρείται ακόμη και σήμερα σε τέλεια κατάσταση,³⁶ μου επέτρεψε να επανεξετάσω το εύρημα και να οδηγηθώ σε καινούρια συμπεράσματα.

Το μεγάλο κεντρικό θραύσμα της «διπλωμένης» ακόμη πινακίδας (πλευρικό στην πλήρη ανάπτυξη της, που αναφέρεται ως *A4-B4* στις **εικ. 7-8**), το οποίο απεικονίζεται στη φωτογραφία, αρ. KER 8805, έχει σήμερα -καθώς φαίνεται- απολεσθεί. Πράγματι αυτό το τεμάχιο δε βρισκόταν μέσα στον φάκελο που περιείχε τα θραύσματα του ίδιου ευρήματος, ούτε και κατάφερα να το εντοπίσω ανάμεσα στους άλλους *καταδέσμονες*. Οποσδήποτε η φωτογραφία, αρ. KER 8805 (**εικ. 4**), αν και τραβήχτηκε πριν την επέμβαση καθαρισμού του 1966, είναι σε ικανοποιητικό βαθμό καθαρή, ώστε με τη μεγέθυνσή της διακρίνονται τα γράμματα της πλευράς που απεικονίζει, πράγμα που επιτρέπει σήμερα να αποκατασταθούν με σιγουριά δυο ονόματα που είχα διαβάσει με διαφορετικό τρόπο. Επιπλέον, οι μακροφωτογραφήσεις των μολύβδινων αντικειμένων που υπάρχουν ακόμη (**εικ. 7-9**), αποδεικνύουν ότι και η *editio altera*, που φαίνεται ότι είχε σκοπό να αποκαταστήσει τη δική μου *editio princeps*, περιέχει λανθασμένες

³² Jordan 2002, 95-98.

³³ Jordan 2002: «Πριν μερικά χρόνια με την ευγενική άδεια της Δρ Ursula Knigge, της τότε Διευθύντριας των ανασκαφών του Κεραμεικού μελέτησα, τη μολύβδινη πινακίδα. Βρήκα τρία τεμάχια τα οποία και σχεδίασα. Κατέληξα στο συμπέρασμα ότι τα δύο ενώνονται, αλλά όχι το τρίτο, και κάποιο τεμάχιο έχει απολεσθεί μεταξύ των τεμαχίων *i* και *ii*». Στην πραγματικότητα πρόκειται για τέσσερα τεμάχια, ενώ το ένα μπορεί να χωρίστηκε από τα άλλα από τότε που το είδε ο *editor alter*, πιθανά στη δεκαετία του '80. Πράγματι, ο ίδιος δημοσίευσε ένα σχόλιο στο άρθρο *The Practice of Magic* (Jordan 1988), χωρίς να δημοσιεύσει όμως τα κείμενα.

³⁴ Schlörb-Vierneisel 1964, Beil. 51,1.

³⁵ Costabile 2000, 91.

³⁶ Photoabt. D.A.I.Athen KER 8805 (Kasten 3725): ευχαριστίες στον Dr. H.R. Goette.

αναγνώσεις, είτε γιατί ο *editor alter* παρερμήνευσε μερικά γράμματα, είτε γιατί είδε κάποια εκεί, που στην πραγματικότητα δεν υπήρχαν, ενώ δεν είδε κάποια άλλα που αντίθετα είναι ευανάγνωστα. Ακόμη και η ερμηνεία, που υποστηρίζει τα *άναξ λεγόμενα* τελικά δεν πείθει και τόσο. Το κείμενο, συνεπώς, αξίζει σήμερα να αναδημοσιευτεί για τρίτη φορά.

Η μεγάλη μεγέθυνση της φωτογραφίας, αρ. KER 8805 (εικ. 7), μαρτυρεί την κατάσταση του ευρήματος, όταν αυτό ήταν ακόμη «διπλωμένο» εν μέρει και αφήνει να φανούν τρία μέρη της ενεπιγραφής επιφάνειας, δύο της πλευράς *A* (εσωτερική) και ένα της πλευράς *B* (εξωτερική). Τα τεμάχια, που προέκυψαν από το τελετουργικό «διπλωμα» της πινακίδας, ήταν στο σύνολο 5 για κάθε πλευρά, ενώ ένα από αυτά -όπως είπαμε- δεν μπορεί να εντοπιστεί μέχρι σήμερα. Ωστόσο έχω αριθμήσει συμβατικά κάθε τεμάχιο σύμφωνα με την πρόοδο διπλώσης. Αναμφίβολα, η φωτογραφία KER 8805 δεν απεικονίζει την *defixio* στην αρχική κατάσταση που βρέθηκε, αλλά στη φάση, κατά την οποία «ανοίχτηκαν» δυο από τα πέντε κομμάτια της: παρόλα αυτά μπορούμε να αναπαραστήσουμε στο σχέδιο την αρχική όψη της πινακίδας, όπως ήταν όταν «διπλώσαν» τα κομμάτια της (εικ. 7) και την τοποθέτησαν στον αποθέτη, λαμβάνοντας υπόψη τα σημάδια των «πτυχών» που υπάρχουν ακόμη στην υπόλοιπη πινακίδα.

Παρατηρώντας τη μια από τις δυο όψεις της πινακίδας, που αναπαριστάται στο σχέδιο της εικόνας 7, βλέπουμε ότι το «διπλωμένο» τεμάχιο *B3* προβάλλει ακέραιο, κάτω από αυτό υπάρχει ένα μέρος του τεμαχίου *A2*, ακόμη πιο κάτω μια λωρίδα του τεμαχίου *B5* και τέλος, διακρίνεται το μεγάλο τεμάχιο *A4*, αυτό που απωλέσθη. Τοποθετώντας αυτό το τελευταίο κομμάτι στην πλευρά *B* με τη βοήθεια φωτογραφικού μοντάζ, είμαστε σε θέση να την ανασυνθέσουμε εικονικά στο ακέραιο και να την αναγνώσουμε πλήρως (εικ. 8). Αντίθετα, η οπίσθια όψη, δηλαδή το τεμάχιο *B4*, παραμένει δυστυχώς άγνωστη, και μπορεί να συμπληρωθεί μόνο ως προς το σχήμα (εικ. 9).

Η αρίθμηση των τεμαχίων της πινακίδας από το 1 έως το 5 ανταποκρίνεται, όπως υπενθύμισα, στη σειρά με την οποία αυτά «διπλώθηκαν». Οι επιγραφές της πλευράς *A* παρουσιάζουν τρεις διαφορετικές κατευθύνσεις, από τις οποίες, λόγω του ότι μερικά ψηφία υπερκαλύπτουν το ένα το άλλο, μπορούμε να καταλάβουμε με σαφήνεια τη σειρά, με την οποία πραγματοποιήθηκαν οι εγχαράξεις. Η πρώτη επιγραφή, παρατηρώντας την πινακίδα σε όλο το μήκος της, φαίνεται (εικ. 9) να είναι χαραγμένη κάθετα και αποτελείται από τρεις χωριστούς στίχους, που ανήκουν σε τρία ξεχωριστά τεμάχια της ίδιας πινακίδας (εικ. 8β επάνω: *A1*, *A2*, *A3*)· η δεύτερη επιγραφή φαίνεται χαραγμένη ανάποδα, στο πάνω μέρος (ή στο κάτω, με την έννοια ότι με αυτή τη φορά διαβάζεται) και έχει τρεις στίχους· η τρίτη και τελευταία είναι χαραγμένη στο πάνω μέρος, με κατεύθυνση από τα αριστερά προς τα δεξιά και αναπτύσσεται σε τρεις στίχους.

Προκειμένου να διευκολυνθεί η ανάγνωση, παρουσιάζεται επιπλέον ένα σχέδιο (εικ. 8β) με χρωματική διάκριση των τριών επιγραφών, που η μια υπερκαλύπτει την άλλη κατά τόπους.

Lamina plumbea, αρ. ευρ. IB 7, quae patet in altitudinem 6.6 cm ac patebat circiter 12.5 cm in longitudinem, cuius adhuc sectiones supersunt per 10.7 cm.

Πλευρά Α (εξωτερική). Μέσο ύψος γραμμάτων: 5-6 χλστ.

I. Scriptura prior transversa.

Μ ε[νεκλέο(υ)ς:]

ἐπή λυ[θον:] καταράσηκα;

[τήν:] γυναῖκα

II. Scriptura altera.

Τελέστης

Μενεκλῆς

Πυθ[ό]δωρ[ος]

III. Scriptura tertia.

Πυθόδωρος

Μενεκλῆς

Τελέστης

Πλευρά Β (εσωτερική). Μέσο ύψος γραμμάτων: 6 χλστ.

I. Scriptura prior.

[---] Ο

[Τιμοκρ:]ΑΤΗΣ

ΑΝ[θέμενος:] αφιερωμένος (= καταραμένος);

ΕΥ[θυμος:]

II. Scriptura altera.

Εύθυκ[λεί]δ[ης]

ἀνθέμε[νος] αφιερωμένος (= καταραμένος)

Τιμοκράτ[ης --]Σ

Ἐπιπέιθης

Εύθυμος

Λεπτ[ίνης:]

Οι δύο όψεις της πινακίδας φαίνονται να έχουν γραφτεί από διαφορετικό χαρακτήη. Τα ονόματα της πλευράς Α, Τελέστης, Μενεκλῆς και Πυθ[ό]δωρ[ος]

είναι πάρα πολύ κοινά, έτσι ώστε μπορούμε να τα ταυτίσουμε με σιγουριά.³⁷ Μέσα στα χρονολογικά πλαίσια και τα πολιτικά μίση της εποχής, όπου ανήκει η *defixio* που εξετάζουμε, τοποθετείται κάποιος Πυθόδωρος, ο οποίος υπήρξε επώνυμος άρχοντας το 404/3 π.Χ., αλλά το όνομά του υπέστη *damnatio memoriae* γιατί συνδέθηκε με τους Τριάκοντα Τυράννους³⁸: όμως, ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, πρέπει να αρκестούμε σε μια απλή υπόθεση. Στο στίχο 2 δεν μας εκπλήσσει το έπη λυ[θον:], πιθανή απόδοση αορίστου β' του ρήματος έπέρχομαι, που εδώ είναι το *verbum defixionis*. Η προτεινόμενη απόδοση δικαιολογεί και τη λέξη γυναίκα, που παρέμεινε ανερμήνευτη από τον *editor alter*.³⁹

Στην πλευρά Β, το πρώτο όνομα διαβάζεται τώρα διαφορετικά τόσο από την *editio princeps* (Εϋθυμος) όσο και από την *editio altera* (Εϋθυκράτης). Στον πρώτο στίχο διαβάζουμε σίγουρα τα γράμματα ΕΥΘΥ, στη συνέχεια διακρίνεται το τμήμα ενός γράμματος, που θα μπορούσε να είναι η απόληξη του λοξού κάτω σκέλους ενός Κ. Στη συνέχεια, αντίθετα, όπως δείχνει αναμφισβήτητα η φωτογραφία, δεν υπάρχουν καθόλου τα γράμματα που ο *editor alter* πιστεύει ότι βλέπει και που τον οδηγούν στην ανάγνωση του ονόματος Εϋκράτης. Αντίθετα, διαβάζεται, μετά από ένα χώρο που μπορεί να φιλοξενήσει το πολύ 2 ή 3 γράμματα, ένα Δ (εικ. 10). Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι δυνατόν, για λόγους χώρου, να τοποθετήσουμε τα γράμματα ΚΡΑΤΗΣ στο μέρος της πινακίδας που απομένει μετά το ΕΥΘΥ. Πράγματι, ο *editor alter*, προκειμένου να τα κάνει να χωρέσουν στο κενό που απομένει πάνω στο δικό του έκτυπο, «είδε» και σχεδίασε αυτά τα γράμματα με τέτοιο τρόπο ώστε φαίνονται σχεδόν τα μισά σε μέγεθος από τα υπόλοιπα, γι' αυτό και η λέξη, κατά τη γνώμη μου, προκύπτει να έχει γραφτεί ανεξήγητα με δύο, διαφορετικούς σε μέγεθος, τρόπους γραφής (ΕΥΘΥΚΡΑΤΗΣ). Το μόνο όνομα που μπορεί να συμπληρωθεί μου φαίνεται συνεπώς το Εϋθυκ[λεί]δ[ης] (εικ. 10), που είναι σπάνιο στην Αθήνα και παραπέμπει σε έναν κατάλογο πεσόντων, πολύ πιθανά του Δεκελεικού πολέμου⁴⁰, στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Στο στίχο 5, μετά το ΕΥΘΥ, που διαβάζεται καθαρά, φαίνεται ένα λοξό σκέλος που διασταυρώνεται στο πάνω μέρος με την απόληξη μιας γραμμής που ανοίγει εδώ σε οξεία γωνία και ταιριάζει μόνο με το γράμμα Μ, του οποίου φαίνεται να αποτελεί το αριστερό κάθετο σκέλος: συνεπώς εδώ φαίνεται ότι μπορούμε να διαβάσουμε ένα όνομα που αρχίζει με τα γράμματα ΕΥΘΥΜ.⁴¹ Και επομένως στην πλευρά Β2, διαβάζονται κομμάτια των

³⁷ Όμως, όπως ήδη παρατήρησα (Costabile 2000, 4, 98 κ.ε.), το ότι συναντάμε και πάλι στην ίδια πινακίδα τα ονόματα *Μενεκλής* και *Τημοκράτης*, ακόμη και αν αυτά γράφτηκαν από διαφορετικούς χαράκτες, θα μπορούσε να μας οδηγήσει στη σκέψη ότι πρόκειται για τα ίδια πρόσωπα που, μετά τη νίκη της Αθήνας στη ναυμαχία των Αργινουσών το 406 π.Χ., αγόρευαν στο δικαστήριο και τελικά πέτυχαν την καταδίκη σε θάνατο των στρατηγών, που έφεραν τη νίκη, αλλά κατηγορήθηκαν ότι δεν περισυνέλεξαν από τη θάλασσα τα πτώματα των Αθηναίων λόγω της τρικυμίας που ξέσπασε. Χωρίς φυσικά να θέλουμε να επιβάλλουμε την άποψη ότι η ταυτότητα των δυο ατόμων συνεπάγεται *ipso facto* ότι η *defixio* αναφέρεται σε εκείνη τη δίκη.

³⁸ *PA* II 12389· Rhodes 1981, 436 s.· Develin 1989, 183 (όπου και οι πηγές).

³⁹ Jordan 2002, 98.

⁴⁰ *LGN* II, 170 s.v. αρ. 2 (χρονολογείται στο 411 π.Χ.), αλλά πρβλ. επίσης *IG* I³ 1190, 58 (*de anno nihil constat; tot viros in proeliis aut belli Decelici aut expeditionis Siciliensis perisse consentaneum est*).

⁴¹ Η μόνη εναλλακτική λύση είναι το τελευταίο γράμμα να είναι Ν, ωστόσο με πολύ μικρότερες πιθανότητες, γιατί σε αυτή την περίπτωση η γραμμή που σώζεται θα έπρεπε να ήταν κάθετη και όχι πλάγια. Αν μεταγράφαμε λοιπόν αυτό το όνομα ΕΥΘΥΝΟΣ, το πρόσωπο αυτό είναι γνωστό στην Αθήνα·

γραμμάτων ΟΣ (του Σ αναγνωρίζονται τα δύο μέρη του επάνω μισού), επομένως ΕΥΘΥΜΟΣ.

Όσον αφορά στο Λεπτ[ίνης] του στίχου 6 (εικ. 11), ακόμη και αν αυτό το τελευταίο όνομα είναι διαδεδομένο, θα πρέπει, ωστόσο, να θυμηθούμε τον δικανικό λόγο πρὸς Λεπτίνην που έγραψε ο Λυσίας⁴², αν και δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο γι' αυτόν.

Το Έπιπειθης, που διαβάζουμε στον τέταρτο στίχο, είναι αρκετά σπάνιο, αλλά όχι τόσο ώστε να υπαγορεύει μια βέβαιη ταύτιση, γιατί ανάμεσα στο τέλος του 5^{ου} και αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. τοποθετούνται ένας Επιπειθης, γιος του Ξενοπειθῆ και ένας άλλος με το ίδιο όνομα, γιος του Κλεόβουλου⁴³, αλλά ούτε για τον ένα ούτε για τον άλλο γνωρίζουμε γεγονότα που μπορούν να σχετιστούν με κάποιον κατάδεσμο.

Η ανάγνωση αυτής της πλευράς της *defixio* θα μπορούσε να έχει ολοκληρωμένη σημασία και νόημα, αν ήμασταν βέβαιοι, ότι στο τμήμα B4, που μέχρι τώρα θεωρείται χαμένο, δεν υπήρχαν γράμματα που συμπλήρωναν το υπόλοιπο κείμενο. Ωστόσο, στη δεξιά άκρη του 3^{ου} στίχου διαβάζουμε ένα σίγμα (B5), που μας κάνει να υποψιαζόμαστε ότι υπάρχει τουλάχιστον ένα ακόμη όνομα⁴⁴, και παρομοίως στο στίχο 4 διακρίνεται η άνω απόληξη ενός γράμματος (Λ ή Ο), πράγμα που δεν επιτρέπει τον αποκλεισμό της ύπαρξης γραμμάτων και στους άλλους τρεις στίχους που χάθηκαν μαζί με το τεμάχιο B4.

Σε αυτό το σημείο, μου φαίνεται ότι δεν είναι ανάγκη να καταρρίψω με τη βοήθεια της παλαιογραφίας τις λιγότερο πειστικές αναγνώσεις του *editor alter*: ο οποιοσδήποτε, εξάλλου, μπορεί να δει ότι τα ονόματα Μάνης και Ευθυκράτης δεν είναι υπαρκτά και ότι το σχέδιο (εικ. 6) του *editor alter* δεν συμφωνεί με τις φωτογραφίες του ευρήματος. Όσο αφορά το υποτιθέμενο όνομα Άνθεμε[, ο ίδιος ο *editor alter* δηλώνει: «δεν έχω βρει παράλληλο»⁴⁵, αλλά, παρόλα αυτά, προτιμά στην ερμηνεία του την ύπαρξη ονόματος, γιατί «το ρήμα *ἀνατίθημι* δεν μαρτυρείται σε αττικούς καταδέσμους».⁴⁶ Ειλικρινά τότε, συνεχίζω να προτιμώ τη συμπλήρωση *ἀνθέμε[νος]*, με την έννοια του *αφιερωμένου* (*αφιερωμένος στους χθόνιους θεούς, άρα καταραμένος*) που μου φαίνεται ότι βρίσκεται σε απόλυτη

βλ. για παράδειγμα, έναν επώνυμο άρχοντα του 426/5 π.Χ. στην PA αρ. 5655· Develin 1989, 126· LGPN II, 172 s.v., αρ. 2. Αλλά, αν το μεταγράψουμε ΕΥΘΥΝΟΣ = ΕΥΘΥΝΟ(Υ)Σ, μπορούμε να αναφέρουμε ένα άλλο πρόσωπο, εναντίον του οποίου ο Ισοκράτης έγραψε το 403/2 π.Χ. έναν δικανικό λόγο για μια δική παρακαταθήκης, και διεξήχθηκε εναντίον του από έναν ξάδελφό του, κάποιον Νικία· βλ. Blass 1887-1898, 372 αρ. 136· PA 5659· LGPN II 172 s.v., αρ. 1. Isoc. XXI *passim*· Lys. απόσπ. 1· P.Oxy. XXXI 2537 στ. 18 κ.εξ· Clem. Alex., *Stromates* VI, 626 Syllb. 748 Poit.· Baüer – Sauppe 1850, 199 αρ. XCVIII· Blass, ό.π., 367 αρ. 92. Το εϋθυνος, ωστόσο, είναι και ένα κοινό ουσιαστικό όνομα, που υποδηλώνει τον αξιωματούχο που ήταν υπεύθυνος για τα οικονομικά και στον οποίο προσέφευγαν τόσο η πόλις όσο και οι δήμοι για ένα είδος *ανάκρισης*, διοικητικής δηλαδή κρίσης ή και επιβολής ποινών για ατασθαλίες ή παραβάσεις που διαπιστώνονταν από τους *λογιστήρες* κατά την λογοδοσία των αξιωματούχων, όταν τέλειωναν τη θητεία τους ή και κατά τη διάρκεια της· βλ. Koch 1894· Αρβαντιτόπουλος 1900· Boerner, RE VI.1 (1907), 1515-1517, s.v. εϋθυνα, εϋθυνος· Carawan 1987, 167-208· Piérart 1971, 526-573. Περί Εϋθύμου βλ. Sundwall 1981, 77· LGPN II, 171· Traill 1998, 275 s.v. *Euthymos*.

⁴² Lys. απόσπ. 157· PA 9040· Sauppe, OA II ό.π., 195 αρ. LXXXIV· Blass I² ό.π., 373 αρ. 149.

⁴³ Sundwall 1910, 70-71, 112 (stemma)· LGPN II, 151· Traill 1997, 418-419 αρ. 398180-398185.

⁴⁴ Η λιγότερο πιθανά (αφού δεν συναντάται για άλλους *defixi*) ένα πατρωνυμικό ή όνομα του δήμου.

⁴⁵ Jordan 2002, 98.

⁴⁶ Jordan 2002, 96-97.

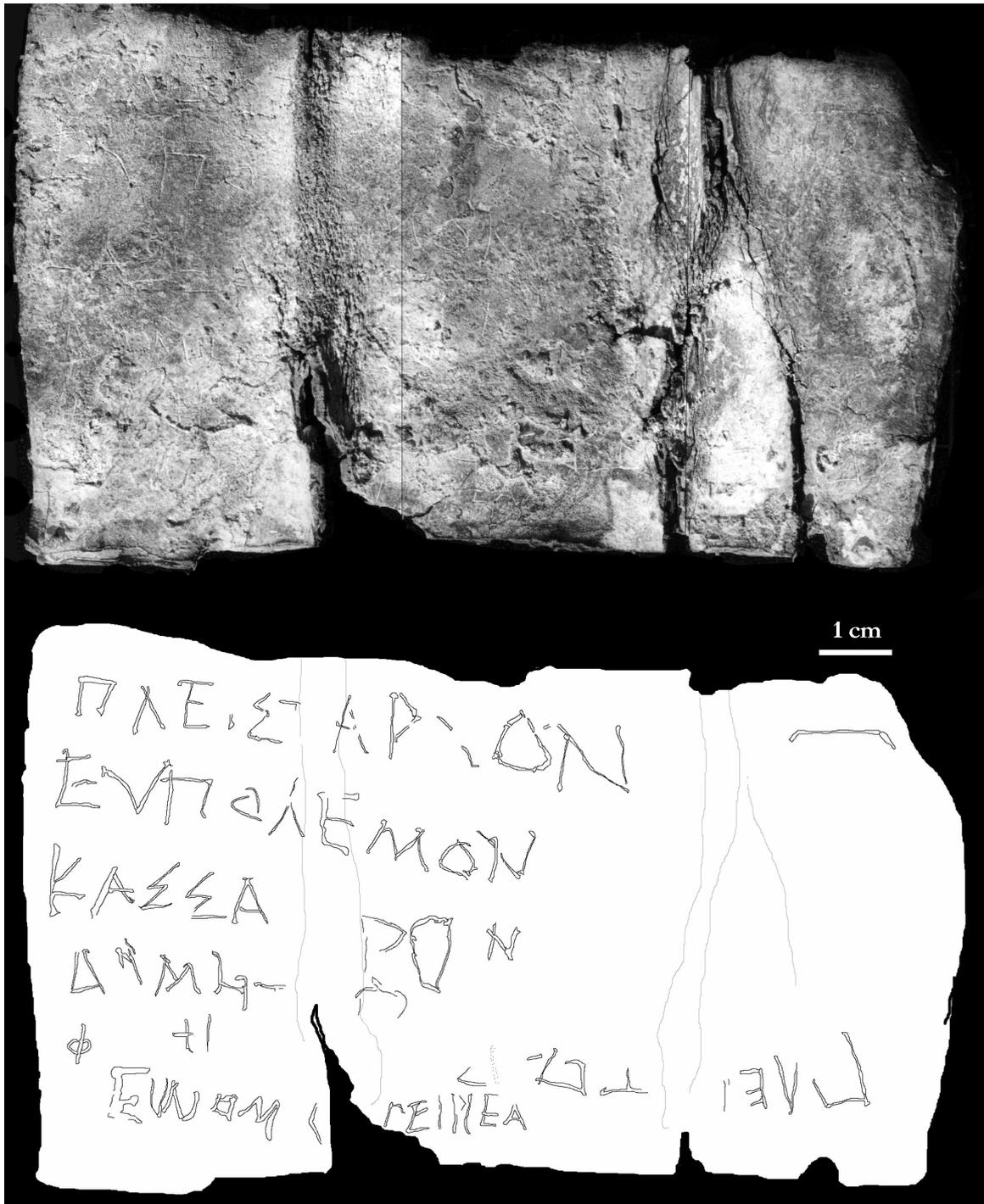
συνάφεια με τη φύση του κειμένου, αλλά τόσο γι' αυτό, όσο και για το υπόλοιπο κείμενο, ας κληθεί ο αναγνώστης να παίξει το ρόλο του διαιτητή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανιτόπουλος, Α. 1900. *Περί τῶν εὐθυνῶν τῶν ἀρχόντων*, Αθήνα.
- Aupert, P. 1980. «Athletica I», *BCH* 104, 309-315.
- Baiter, G. – Sauppe, H. 1850. *Oratores Attici II*, Turici.
- Banfi, A. 2001. «Storia ateniese, filosofia e politica nell'opera di Demetrio del Falero», στα *Atti del Congresso «Storiografia locale e storiografia universale» (Bologna 16-18 dicembre 1999)*, Como, 332-345.
- Barbis Lupi, R. 1994. «Analisi di un segno di lettura», στα *Proceedings of the 20th International Congress of Papyrologists (Copenhagen 1992)*, Copenhagen, 414-417.
- Blass, F. 1887-98. *Die Attische Beredsamkeit*, I² Leipzig.
- Braun, K. 1970. «Der Dipylon-Brunnen B1. Die Funde», *AM* 85, 197
- Burstein, S.M. 1977-78. «The Date of the Athenian Victory over Pleistarchus», *Classical World* 71, 128-129.
- Carawan, E.M. 1987. «Eisangelia and Euthyna: the Trials of Miltiades, Themistocles and Cimon», *GRBS* 28, 167-208.
- Cavallo, G. 1983. *Libri, scritture, scribi a Ercolano*, Napoli.
- Cohen, D. 1926. «De Demetrio Phalereo», *Mnemosyne* 54, 88-98.
- Costabile, F. 1999. «Κατάδεσμοι», *AthMitt* 114, 87-104.
- Costabile, F. 2000. «Defixiones dal Kerameikos di Atene II», *Minima Epigraphica et Papyrologica* 4, 37-122.
- Develin, R. 1989. *Athenian Officials, 684-321 B.C.*, Cambridge.
- Droysen, J.G. 1878. *Geschichte des Hellenismus*, Berlin².
- Gager, J.G. 1992. *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*, Oxford.
- Habicht, Ch. 1993. «Attische Fluchtafeln aus der Zeit Alexanders des Großen», *Illinois Classical Studies* 18, 115-118.
- Jordan, D. 1980. «Two Inscribed Lead Tablets from a Well in the Athenian Kerameikos», *AM* 95, 229-236.
- Jordan, D. 1988. «The Practice of Magic in Classical Athens», στα *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Δ'*, 273-277, Αθήνα.
- Jordan, D. 2002. «Κατάδεσμος από τον Κεραμεικό Αθηνών», *Ευλιμένη* 3, 95-98.
- Johnson, W.A. 1994. «The Function of the Paragraphos in Greek Literary Prose Texts», *ZPE* 100, 65-68.
- Koch, E. 1894. *De Atheniensium Logistis, Synegoris, Euthynis* [diss.], Zittau.
- LGPN II: Osborne, M.J. – Byrne, S.G., *A Lexicon of Greek Personal Names, II, Attica*, Oxford 1994.
- Manganaro, G. 1981. «L'oracolo di Maie», *ASNSP* III 11.4, 1069-1082.
- Montevecchi, O. 1973. *La Papirologia*, Torino.
- PA: Kirchner, J., *Prosopographia Attica*, I, Berlin 1901; II Berlin 1903.
- Pape, W. – Benseler, G. 1959. *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Graz.
- Piérart, M. 1971. «Les εὐθυνοὶ athéniens», *AC* 40, 526-573.
- Rhodes, P.J. 1981. *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford.
- Tarn, W.W. 1974. «Cassandro e la coalizione», στο *AA.VV., Storia del mondo antico*, V, Cambridge-Milano, 418-422.

- Tataki, A.B. 1998. *Macedonians Abroad*, Athens.
- Traill, J.S. 1997. *Persons of Ancient Athens*, 6, Toronto.
- Traill, J.S. 1998. *Persons of Ancient Athens*, 7, Toronto.
- Turner, E.G. 1984. *Papiri Greci*, Roma.
- Weherli, F. 1949. *Die Schule des Aristoteles. Texte und Kommentar*, IV, Basel.
- Schlörb-Vierneisel, B. 1964. «Zwei klassische Kindergräber im Kerameikos» *AM* 79, 85-113.
- Schlörb-Vierneisel, B. 1966. «Eridanos-Nekropole», *AM* 81, 38.
- Sundwall, E. 1981. *Nachträge zur Prosopographie Attica*, Chicago.
- Sundwall, J. 1910. *Nachträge zur Prosopographia Attica*, Helsingfors.

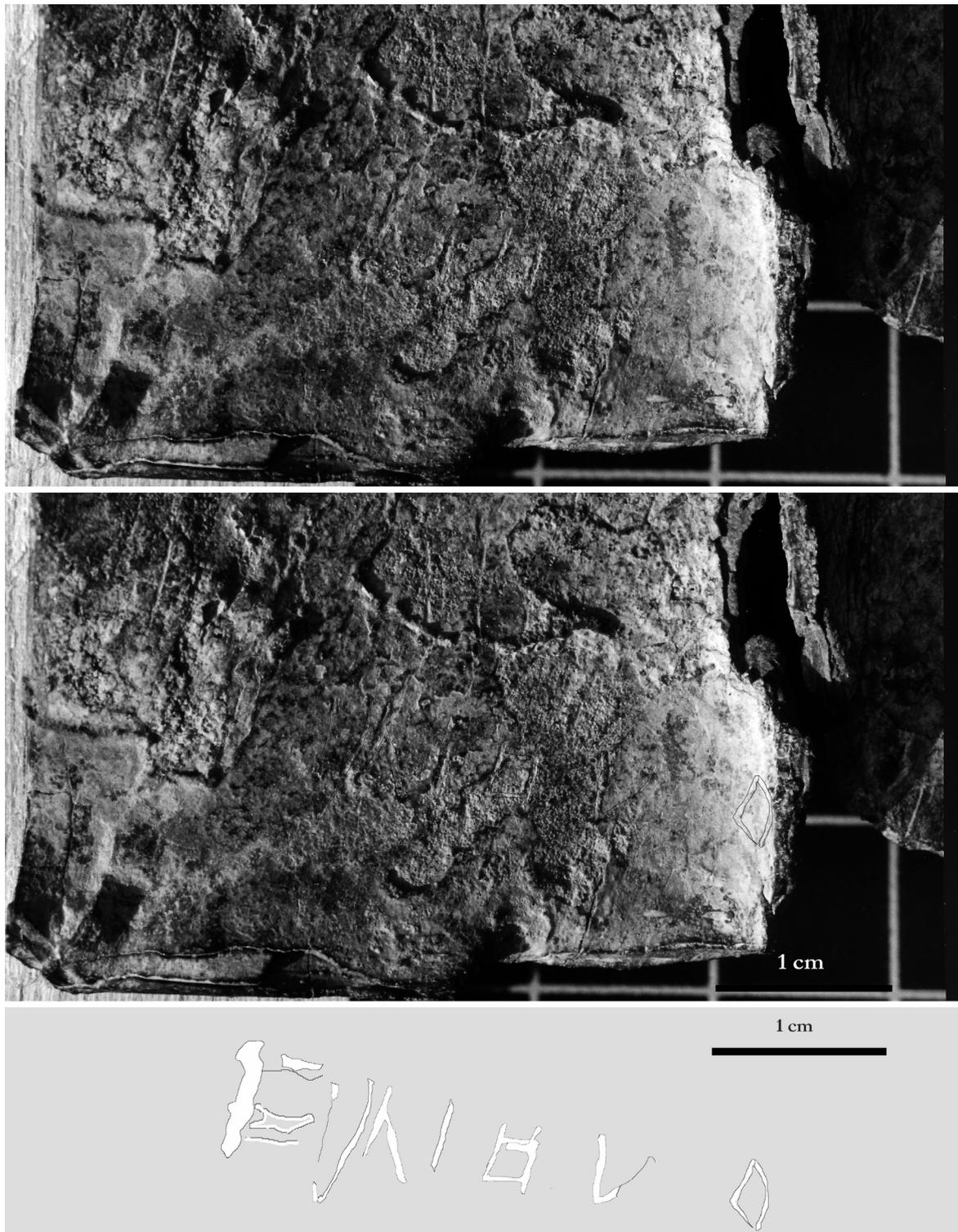
Felice Costabile
Τακτικός Καθηγητής
Επιγραφικής
Δ/ντής της Scuola Archeologica
dell'Università di Reggio Calabria
via T. Campanella 38/A
I-89125 Reggio Calabria (Italia)

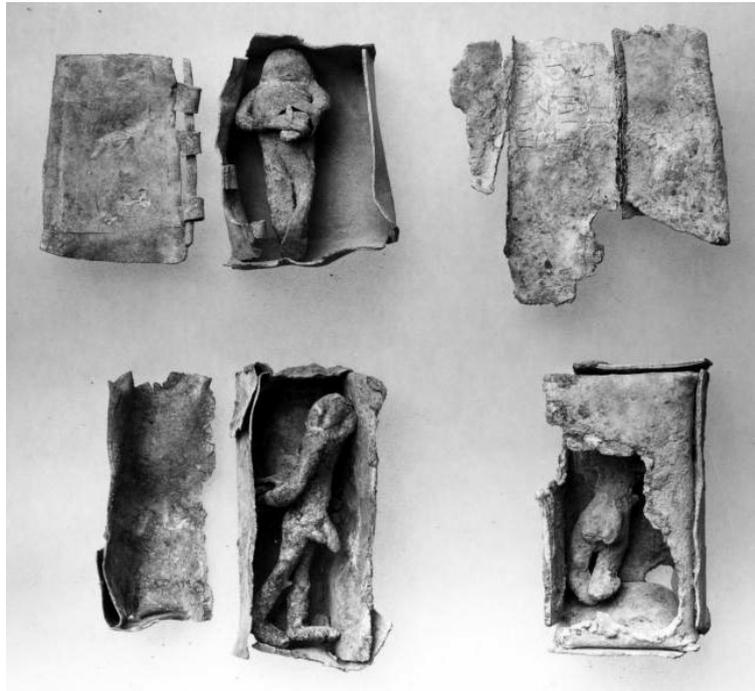
Εικ. 1. Μακροφωτογραφικό κολλάζ (Laboratorio di Epigrafia e Papirologia Giuridica dell'Università *Mediterranea* di Reggio Calabria) της ορθογώνιας μολύβδινης πινακίδας από τον Κεραμεικό Αθηνών αρ. ευρ. IB2 (επάνω) και απόγραφο του Felice Costabile (κάτω). Διαστάσεις της ορθογώνιας μολύβδινης πινακίδας: 7,5 × 12,2 × 0,2 εκ. Αρ. ευρ. IB 2 (πρώην I 460). Φυλάσσεται στις αποθήκες του Κεραμεικού Αθηνών, στον 2^ο όροφο. Βρέθηκε και καθαρίστηκε το 1970 (Photoabteilung des Deutschen Archäologischen Instituts Athen KER 9862).

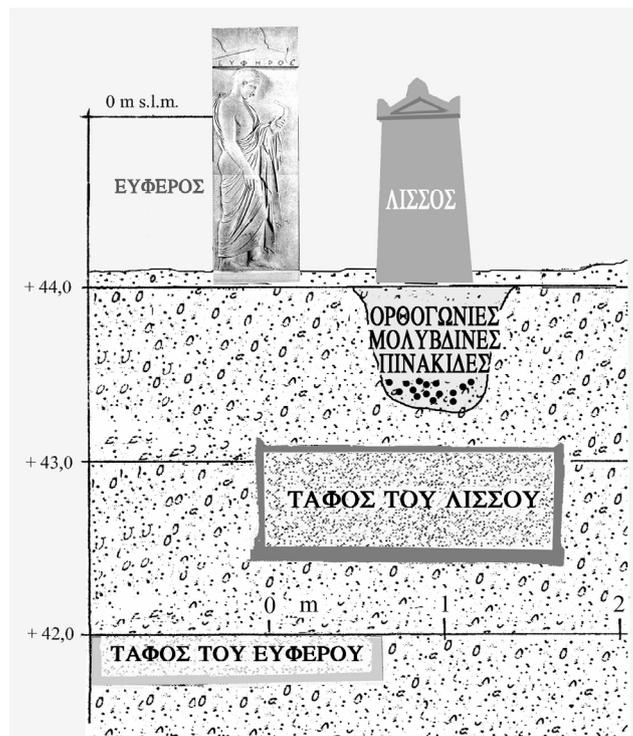
Εικ. 2. Πινακίδα ΙΒ 2. Φωτογραφία από ΑΜ 1970 Taf. 93.1 και απόγραφο από ΑΜ 1980, σ. 231.

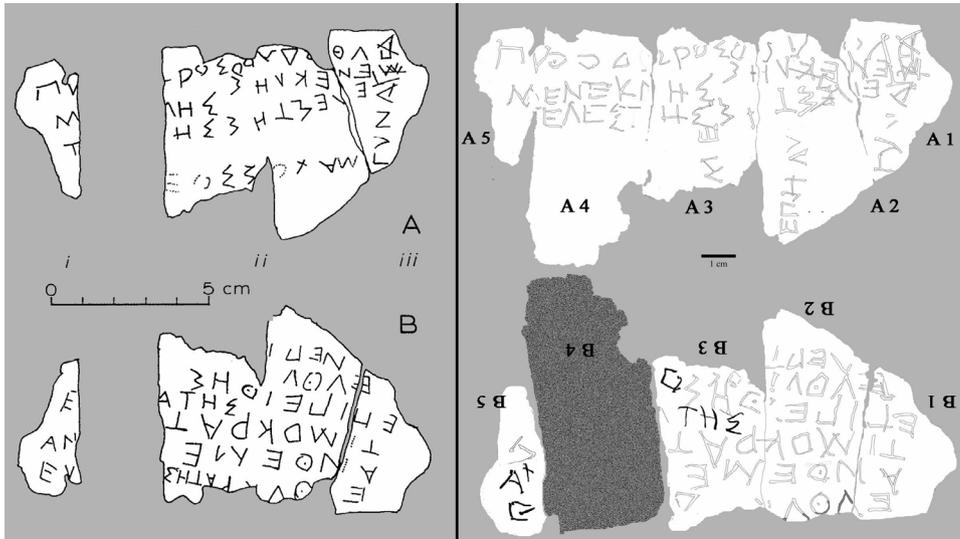
Εικ. 3. Πινακίδα IB 2. Φωτογραφίες, από τις οποίες η δεύτερη έχει υποστεί «ρετουσάρισμα» και απόγραφο του στίχου 6 (όνομα Ευνομο[ν]).

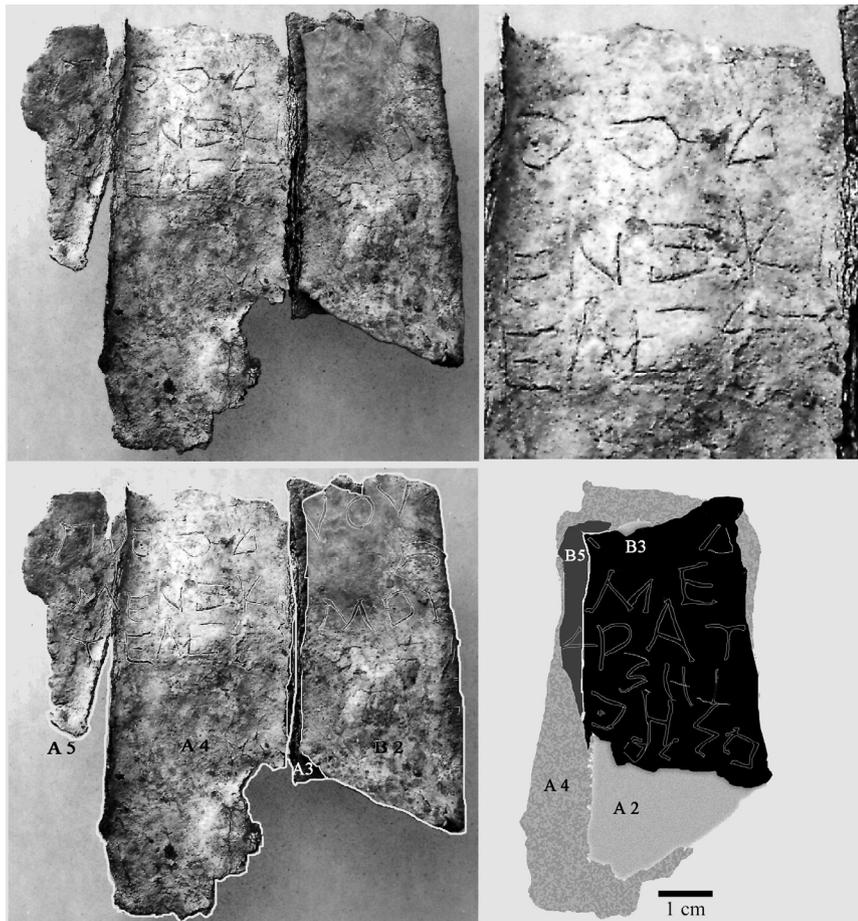
Εικ. 4. Από *AM* 1966, Beil. 51.1 (Photoabteilung D.A.I.Athen KER 8805). Τρία ομοιώματα σαρκοφάγων με πήλινα αγαλματίδια και μία μολύβδινη πινακίδα αρ. ευρ. IB 7 ακόμη μερικώς «διπλωμένη».

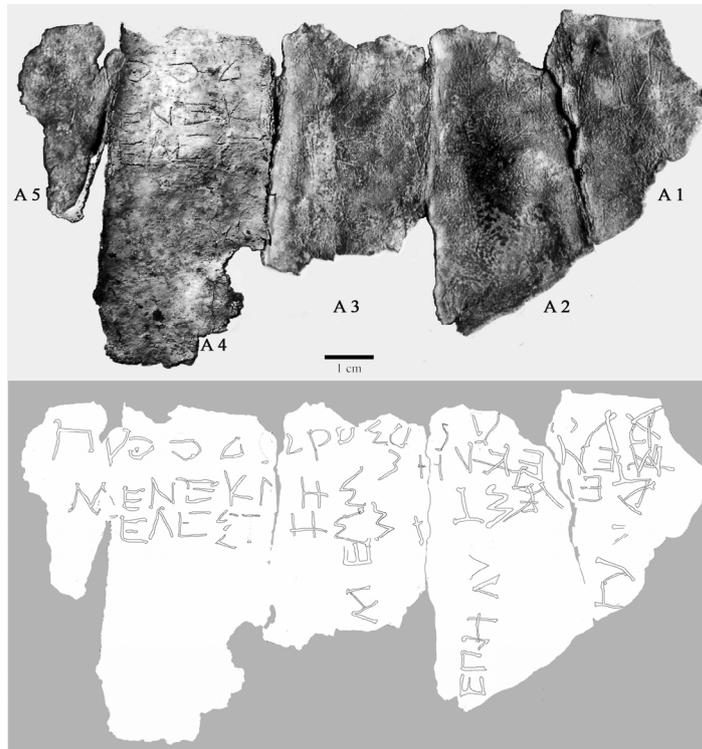
Εικ. 5. Κεραμεικός Αθηνών. Τρύπα σχεδόν κάτω από την επιτύμβια στήλη του Λίσσου με τις μολύβδινες κατάρες.

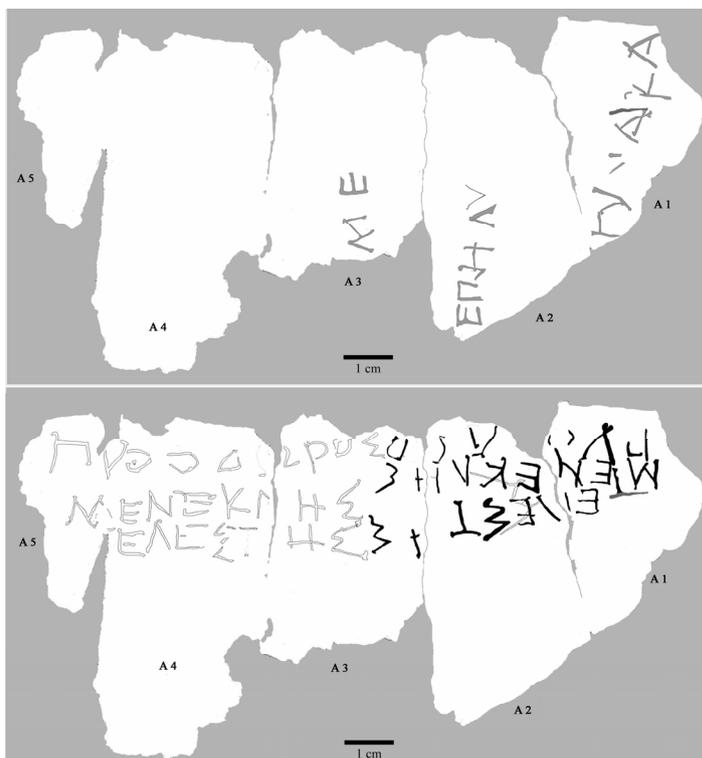
Εικ. 6. Απόγραφο της μολύβδινης πινακίδας IB 7 από Jordan 2002, σ. 97 (στα αριστερά) και απόγραφο της ίδιας του F. Costabile (στα δεξιά).

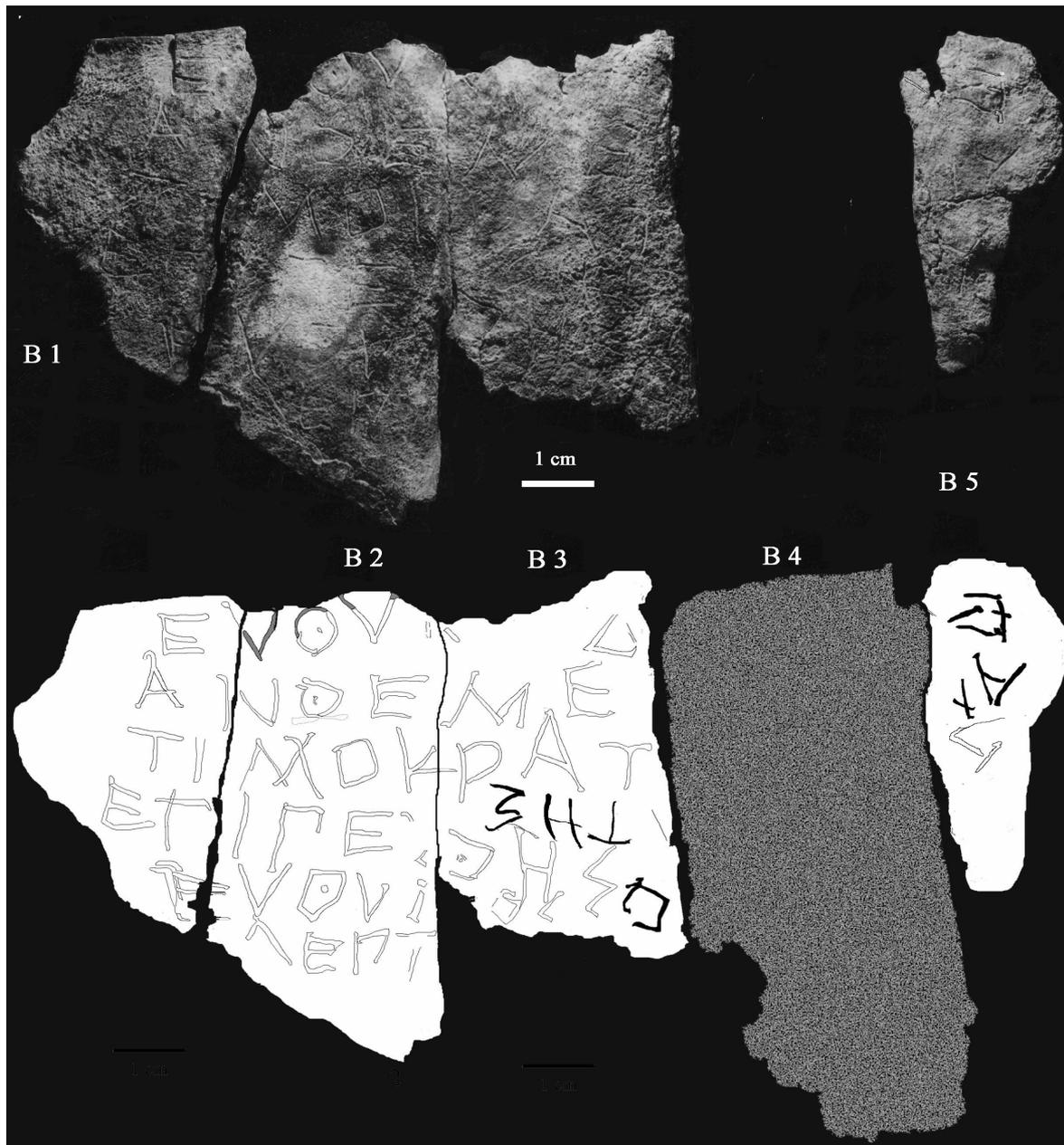
Εικ. 7. Μεγέθυνση από το αρνητικό Photoabteilung D.A.I.Athen KER 8805 και ιδιαίτερος του κεντρικού μέρους (επάνω). Φωτογραφία «ρετουσάρισμα» και γραφική αναπαράσταση του διπλωμένου αρχικού σταδίου της μολύβδινης πινακίδας (κάτω).

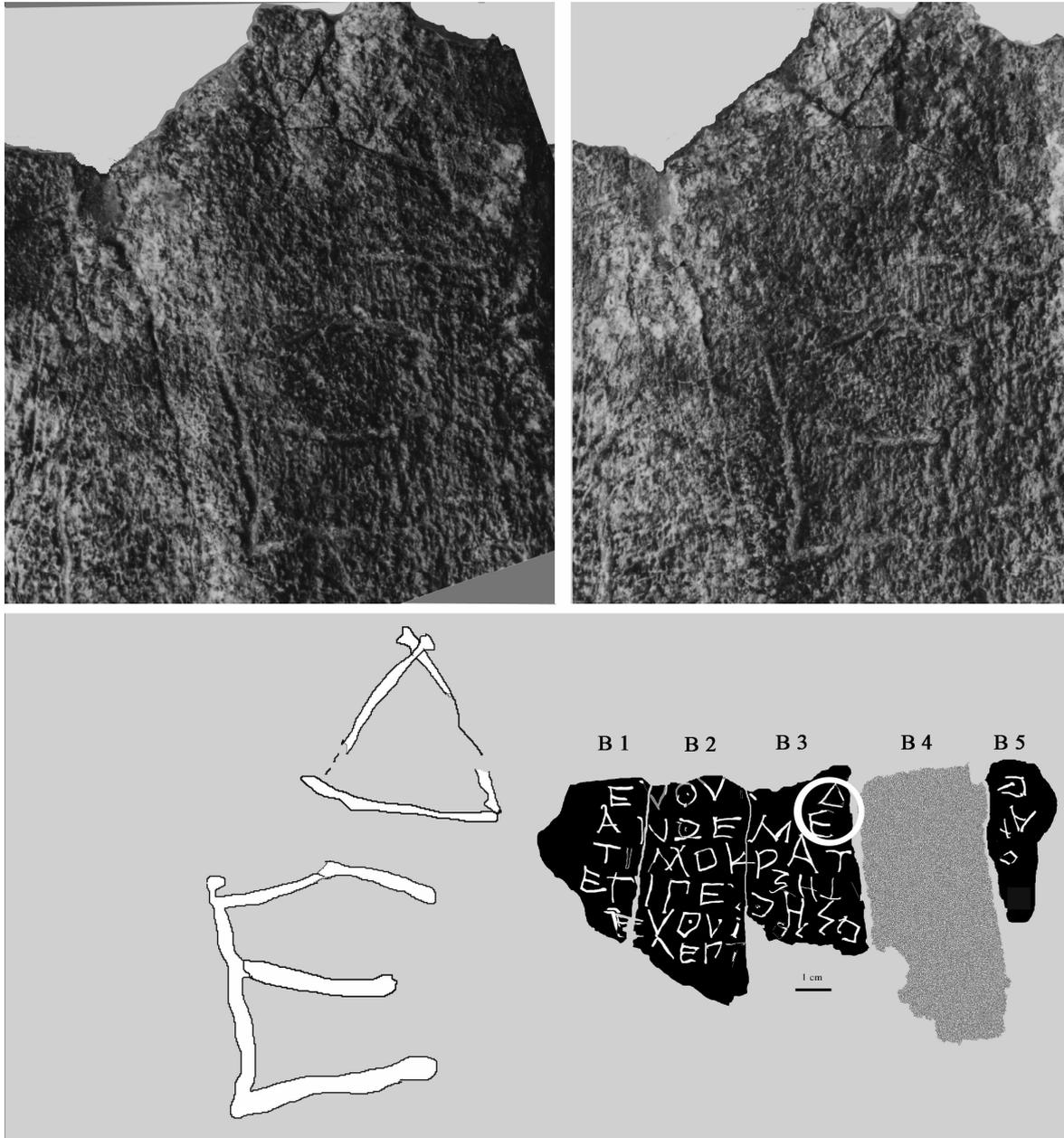
Εικ. 8α. Φωτογραφικό κολάζ και απόγραφο της μολύβδινης πινακίδας IB 7, πλευρά Α.

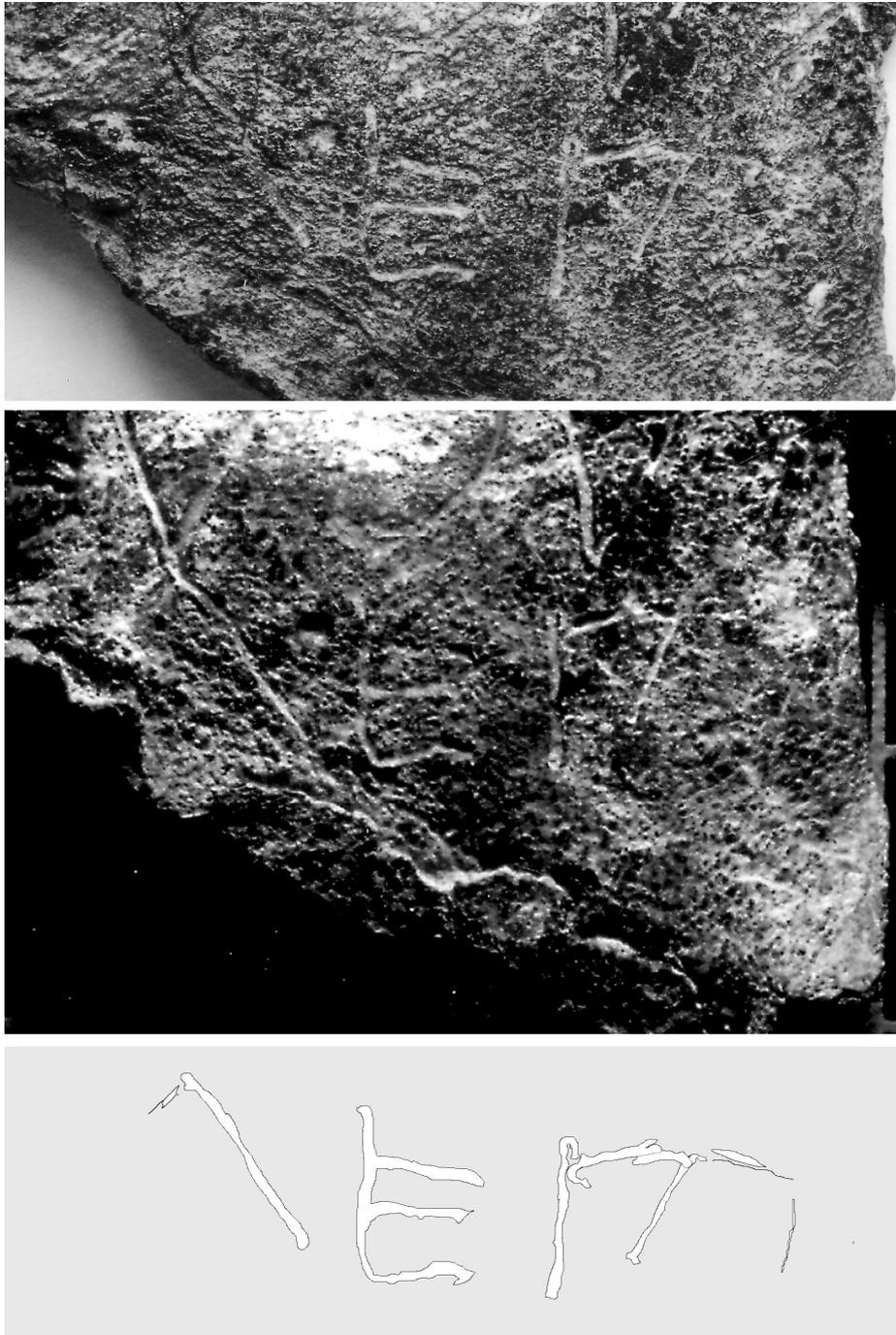
Εικ. 8β. Απόγραφο της μολύβδινης πινακίδας IB 7, πλευρά Α, οι τρεις γραφές χωρισμένες.

Εικ. 9. Φωτογραφία και αντίγραφο της πλευράς Β. Στο απόγραφο είναι τονισμένη με μαύρο χρώμα η *scriptura prior*.

Εικ. 10. Μολύβδινη πινακίδα IB 7, πλευρά Β. Μακροφωτογραφίες (με διαφορετική κλίση φώτος) του γράμματος Δ στο στίχο 1 (επάνω από το γράμμα Ε του στίχου 2) και αντίστοιχο απόγραφο (ο κύκλος δίδει το ακριβές σημείο).

Εικ. 11. Μολύβδινη πινακίδα ΙΒ 7, πλευρά Β. Μακροφωτογραφίες (με διαφορετική κλίση φωτός) του ονόματος ΛΕΠΤ[ΙΝΗΣ] στο στίχο 6 και αντίστοιχο απόγραφο.

**«CROSS-READING» IMAGES: ICONOGRAPHIC «DEBATES»
BETWEEN ANTIGONIDS AND PTOLEMIES DURING THE
THIRD AND SECOND CENTURIES BC¹**

As coins in antiquity facilitated exchange, the observation of their diffusion offers a useful window to the «networks of capital and commodities» in the ancient world.² Coins played an equally significant role as cultural commodities: their types and the accompanying legends embodied at some level the cultural identities of the issuing authorities. However, whether they, as flexible and easily transportable carriers of social and political messages, may be ranked (along with literary tradition, religion, the setup of monuments and imperial buildings) as effective promoters of the image of an issuing authority beyond the latter's territorial borders remains questionable.³

Attempts to determine the impact that numismatic iconography had on coin users have been made through the observation of the Roman (late Republican and Imperial) material, with only occasional references to the coinage of archaic and classical Greek states. To those who consider the choice of the late Republican and the emperor's coin types a conscious deed, addressing itself to a specific audience, are opposed those who believe that, just as in the case of archaic and classical Greek states, «typology served mainly to identify the issuing authority» and that the choice of coin types was not intentional.⁴ The documentary record fails indeed to offer clues to the degree to which coin types influenced their users or, even more so, to the identity of the readers of the visual language developing through coinage. As room should be left for misinterpretation of royal iconography by certain recipients, it appears reasonable to assume tentatively that «coin types might, on occasion, make an

¹ Particular thanks are due to Dr. Dimitra Tsangari, curator of the Alpha Bank Numismatic Collection, as well as Mrs D. Evgenidou, Director, and to Giannis Stogias, at the Numismatic Museum, for kindly providing me with photographs of coins found in the respective collections.

² Appadurai 1986, 38; Haugerud, Stone, Little 2000, 21.

³ For parallel themes in pictorial imagery and in poetry, cf., for instance, Wallace-Hadrill 1983.

⁴ Ehrhardt (1984) reinforced the view favouring the expression of royal ideology through coinage, which was put forward by H.B. Mattingly (1948); cf. Sutherland 1951; Mattingly 1951. On the other hand, Crawford supports Jones's doubts on the validity of coinage as carrier of numismatic propaganda: Crawford 1983, 47-64, esp. p. 47; cf. Jones 1956, 13-33, repr. in Jones 1974, 61-81, with fuller bibliography.

impact to their audiences».⁵ Literary evidence indicates that it was the obverses on the coins that were most likely to be noticed.⁶

It is remarkable that Hellenistic coins have been insufficiently integrated into the above-mentioned debate, even though it is in the Hellenistic period that commodity networks acquired an explicitly «global» dimension. Precious metal coinage, particularly the larger denominations, spread rapidly within these through various agents (primarily mercenaries and traders). Moreover, observing the promotion and spread of Hellenistic royal ideologies through the establishment of figured monuments and ruler cults, as well as through numismatic iconography, in order to offset the dearth of coherent literary narratives is an established practice in the study of the Hellenistic world.⁷ The thematic coincidences in the numismatic and monumental iconography of two conflicting Hellenistic dynasties, the Antigonids and the Ptolemies, challenge one to include numismatic iconography among the «tools» promoting their respective interests during the third and second centuries BC.

The rivalry between the Ptolemies, rulers of Egypt, and the Antigonids, rulers of Makedonia, goes back to the unaccomplished aims of two of Alexander's generals, Antigonos Monophthalmos and Ptolemy I, son of Lagos, after the division of Alexander's empire in late summer of 311 BC at Triparadeisos.⁸ Even though Monophthalmos then got the lion's share from the Makedonian Empire, primarily Asia Minor, he still aspired to expand on Makedonia. Similarly, Ptolemy I considered the satrapy of Phoenicia and Syria a most significant political and economic extension for the Egyptian realm. Prerequisite for the control both of Makedonia and of Phoenicia-Syria was gaining control of the Aegean, which inevitably emerged as a key theme in international politics: a *Koinon* of the Islanders (κοινὸν τῶν Νησιωτῶν) centered on Delos was instituted by Antigonos before 306 BC; the Islanders founded a cult in honour of Antigonos, including a new festival, entitled «Antigoneia».⁹ From c. 287 until around the mid-third century BC the *Koinon* fell in the hands of the Ptolemies, who do not appear to have conferred any significant institutional changes upon its form. The rivalry between the two kings for control over the Aegean culminated at the two critical naval victories of Gonatas over the Ptolemies, at Kos and at Andros (246/5 BC).¹⁰ Finally, firm Antigonid control over the Aegean must

⁵ Howgego 1995, 77 ff.: «At a minimum, it cannot be wrong to assert that coinage was one of the means by which imperial imagery penetrated into private contexts».

⁶ Euan-Smith 1977, 257-269; Crawford 1983, 49-64, esp. 54-7; Howgego 1995, 77 ff.

⁷ See, for instance, Smith 1988; Brown 1995; Fleischer 1996, 28-39. On the significance of images and of visual history in the reconstruction of ancient history, see Smith 1988.

⁸ For the terms of the peace, see Diod. XIX.105 ff. For a narrative of the events, cf., for instance, Billows 1990, 132-4; Shipley 2000, 42 ff.; Braund 2003, 24-33.

⁹ Buraselis (1982, 41-43, 60-67) dates the foundation of the *Koinon* to 313 BC rather than to 314 BC.

¹⁰ Battle at Kos: Athen. 5.209e; 8.334a = *FGH* 81 F 1; Plut. *Pelop.* 2.4, *Mor.* 545b, 183c; cf. Heinen 1979, 191-2. The dates for the battle of Kos range between 262/1 and 255 BC: Walbank 1982, 218-20; Buraselis 1982, 146-51; Walbank 1988a, 291-3; Hammond 1988, 595-600. Reger 1993, 155-77. Battle at Andros: *Trog. Prol.* 27; Plut. *Pelop.* 2; Plut. *Mor.* 183c, 545b; possibly, Athen. 593a-b; P.Haun. 6. Walbank 1988a, 291-3; Hammond 1998, 587-95.

have been a prerequisite for the undertaking of the expedition of Antigonos Doso in Karia (227-225 BC).¹¹

The move towards the formation of Hellenistic royal ideologies is reflected upon the gradual shift from the Alexander coin types into individual royal designs on Hellenistic precious metal royal coinage. This process was started in Ptolemaic Egypt: the head of a deified Alexander wearing an elephant scalp appeared on the obverse of the silver tetradrachms of Ptolemy I struck at Alexandria (321-319 BC) (**pl. 1.1**). The reverse types were subsequently replaced, initially by a transitional type and later by the figure of Athena Alkidemos of Pella (**pl. 1.2**). Finally, a reduced version of the Attic weight standard was introduced through the silver specimens struck at Egypt around 310 BC (**pl. 1.3**).¹² Ptolemy's improvisations and the rapid shift to individual portraits on the obverse of Ptolemaic tetradrachms set an example for other Hellenistic dynasts to follow: individual (primarily portrait) types soon replaced those of Alexander on most royal precious metal coin issues, particularly on the larger denominations.¹³ The Antigonids alone begged to differ.

It is remarkable that the Alexander precious metal coin tradition was retained in Makedonia longer than in other regions. The use and minting of Alexander coin types were continued long after the Antigonid individual tetradrachm types were introduced. Unlike other Hellenistic kings, who adopted portraits on the obverse of their precious metal coinage, Demetrios Poliorketes decorated the silver tetradrachm types he struck in Makedonia with the narrative themes he had introduced for his tetradrachm types at Ipsos: a winged Nike carrying a trumpet with the one hand (commemorating his victory at Salamis) and a mast with the other on a prow on the obverse; on the reverse, a striding Poseidon brandished a trident (**pl. 1.4**).¹⁴ The individual issues of Antigonos Gonatas followed the same line, but they made their Makedonian origin more explicit.¹⁵

The present article aims to explore the tripartite relationship among issuing authorities, artists and users of coinage by showing that the key political issues of the period are unpacked through a comparison between the narrative themes on Antigonid precious coinage and those on their contemporary counterparts from other regions. In the first place, I will compare the main themes of the Antigonid numismatic iconography, the Celtic invasion and thalassocracy, with related themes on Ptolemaic royal coinages and monuments. The recipients of the political messages on the respective coinages will then be identified through a comparison of the distribution patterns of the Antigonid and Ptolemaic precious metal coinages during the same period. This might ultimately enhance a (re)assessment of the impact of numismatic iconography on local audiences.

THE CELTIC INVASION

A transformation of royal ideology is reflected on the individual coin types

¹¹ On the Karian expedition, see *Plb.* 20.5.11, *P.Trog. Prol.* 28. Cf., for instance, Le Bohec 1993, 327-61.

¹² Mørkholm 1991, 63-6.

¹³ Mørkholm 1991, 64-6 (Ptolemy I); 71 (Seleukos I); 81 (Lysimachos). Cf. 77-8 (Poliorketes).

¹⁴ Mørkholm 1991, 78-81.

¹⁵ On the coinage struck in Makedonia after Alexander III, see Mørkholm 1991, 77-82, 132-4.

launched by the Epigonoι subsequent to the Celtic invasions at the temple of Delphi, in 278/7 BC (pl. 1.5). In regard to the Antigonid individual types, which were introduced by the son of Poliorketes, Antigonos Gonatas, the combination of the Makedonian shield with Pan on the obverse of the new coinage came to constitute the personal emblem of Antigonos Gonatas. The horned head of Pan I. is depicted with a three-fold drapery round the neck and with a *pedum* at his shoulder. The allusions to Pan's cult in the iconography adopted for the reverse of Makedonian bronze coins of the second century BC were preceded by a rise in his popularity in Makedonia during the third century BC.¹⁶ This is suggested by the proliferation of literary references to this god: the epic hymn composed by Aratos in Makedonia; the references to Pan in the Suda; the analysis of the «panic fear» by the Cypriot peripatetic philosopher Klearchos of Soli;¹⁷ also, a recently published dedication to Pan at Beroia by Hippokles of an altar, thanking «Antigonos» for the renewal of the granted to his ancestors by Philip II,¹⁸ and the institution by Gonatas of festivals in honour of the same god.¹⁹

Pan's representation on the individual silver and bronze types of Gonatas has been related to the god's assumed epiphany at Gonatas' countering of the Celts at Lysimacheia,²⁰ but there are good reasons for not accepting this *a priori*. The first to attempt such an association was H. Usener, in his commentary on an epigram from Knidos mentioning an «Antigonos, son of Epigonos». He rejected Eckhel's initial relation of these coins to the Celtic attack at Delphi²¹ and associated the new tetradrachms with the king's personal victory over the Celts at Lysimacheia, to the successful outcome of which Pan had allegedly played a critical role. Usener even suggested the subsequent introduction of a particular cult in honour of Pan and that this cult and the above-mentioned literary references to Pan and to the «panic fear» orchestrated a response to his epiphany at Lysimacheia.²² It is on these grounds that

¹⁶ Pan occurs on the obverse coins from Amphipolis and Thessalonike carrying a type identical to that on the middle *akroterion* of the pediment above the entrance to the cave of Pan in Thasos. Pan may also be observed on bronze coins of Philip V. Usener 1874, 43-7, esp. 43; Gaebler 1935, 35.34, note, pl. 9.9, with earlier bibliography; 118.3, pl. 22.25, 191.12, note, pl. 35.2.

Doubts may be cast upon the alleged representation of Pan on silver coins of Amyntas II, as these coins do not carry horned heads: Gaebler 1935, 158.2-3, pl. 29.28-9; *BMC Macedonia*, 168, no. 2. On the assignation of coins with Pan to Amyntas II, see Head 1911, 221-2; Svenson 1995, 48; Nachtergaele 1977, 178, n. 231.

On bronze coinage struck at Pella under the Romans, see Gaebler 1935, 99.30, 33, pl. 19.23, 25; 100.36, pl. 9.24; Head 1911, 244; Tarn 1913, 174, n. 19.

¹⁷ Hymn of Aratos: *Vit. Ar.* 3.19, p. I, 86; Suda «ὕμνους εἰς Πᾶνα»; Klearchos of Soli: Athen. 9, p. 389 ff. Usener 1874, 43-7.

¹⁸ Παζαράς – Χατζόπουλος 1997, 71-77; Γουναροπούλου – Χατζόπουλος 1998, n. 37. Particular thanks are due to Prof. M. B. Hatzopoulos and to P. Paschides, for information and comments on this document.

¹⁹ The Basileia in Pella (*JG II*², 1367; Tarn 1913, 174, n. 18. Buraselis 1982, 145, n. 127) and the Paneia at Delos.

²⁰ Imhoof-Blumer 1883, 219; Tarn 1913, 174; Gaebler 1935, 186; Boehringer 1972, 99; Mørkholm 1991, 134; Gabbert 1997, 68, Walbank 1988, 255-8; Will 1979, 105-7, 109-10.

²¹ Eckhel 1794, 124.

²² Usener 1874, 43-7; certain of Usener's arguments are currently outdated, cf. Habicht 1970, 79; Nachtergaele 1977, 177-9, n. 231; Blümel 1992, 157j-8, no. 301.

Pan has since been interpreted as the protector god of Antigonos Gonatas,²³ presumably just as the hero Perseus was the protector of Philip V and Perseus.²⁴

Even though the «Antigonos, son of Epigonos» mentioned in the epigram from Knidos is no longer identified with Gonatas²⁵, the iconography of the Pans has since been interpreted as a deliberate reminder on the part of the king that Pan was not only present at Delphi, but also fought among the Makedonian ranks at Lysimacheia.²⁶ Yet Pan is absent from the surviving references to this battle. This omission has generally been justified by the chronological distance between the literary sources and the actual events.²⁷ However, the rise in the popularity of Pan during the third century BC does not suffice to support a particular connection of the god with Lysimacheia or with Gonatas. A dedication to Pan of an altar by Hippokles, thanking «Antigonos» for the renewal of the ἀτέλεια granted to his ancestors by Philip II, may suggest a relation of the god with Antigonos.²⁸ Associating, though, the preference of Gonatas for Pan with the god's critical intervention at Lysimacheia remains again highly speculative.

On numismatic criteria, downdating the introduction of the Pan head tetradrachms to 271 BC, R.W. Mathisen dissociated them from Lysimacheia and regarded them as bearers of a particular ideology rather than as *testimonia* of a contemporary military event.²⁹ In fact, there is no reference to Pan on the bronze coins of the shield/helmet type that were allegedly struck after Lysimacheia: one would expect some allusion to the god, Nachtergaeel argues, on the coins issued immediately after his *epiphaneia*.³⁰ It is, after all, worth noting that the projection by Gonatas of Pan as his protector god at so early a stage of his reign would have been incompatible with his conscious efforts to relate himself to the Temenid dynasty, in order to gain the trust and recognition of the Makedonians.

In the absence of firm evidence relating Pan on the Pan head tetradrachms with Lysimacheia, the participation of Gonatas at Thermopylai and the suppression of the

²³ Tarn 1913, 174, n. 19; 226; Gabbert 1997, 68.

²⁴ MacKay 1968, 15-40; Boehringer 1972, 107-10, 116-8; Mettout 1986, 2; Mørkholm 1991, 135-6.

²⁵ Wilamowitz identified Antigonos with a rich Knidian, in honour of whom a gymnasium was erected in front of the gates of Knidos after his death: von Wilamowitz-Moellendorf 1924, 104-5. Blümel believes that he belonged to the same group of rich Knidians, who in 282 BC lent to the Milesians large amounts of silver: Blümel 1992, 158. Cf. Tarn 1910, esp. 214-5.

²⁶ Gaebler 1935, p. 186.2, note; Tarn 1913, 174, n. 20; Will 1979, 101-10. Liampi 1998, 108-11, with earlier bibliography. Only Imhoof-Blumer (1883, 129) diverges from this general belief, arguing that Gonatas did not issue coins before 265 BC, due to his engagement in activities against Pyrrhos. Cf. Pritchett 1979, 33, n. 93. Gabbert (1997, 68) points out the uncertainties in dating this coinage and considers Gonatas' victory over the Ptolemies in Kos as an equally possible starting point for his allegiance to the god Pan.

²⁷ Nachtergaeel 1977, 82-7, 177-80. Pan is absent from the literary and epigraphic references to the battle of Lysimacheia. A sudden attack of Gonatas' troops is mentioned in Just. 25.2.3 (in silva taciti se occultarent), but there is no explicit reference to Pan in the text.

²⁸ See n. 17.

²⁹ Mathisen 1981, 79-124.

³⁰ See further discussion and bibliography in Nachtergaeel 1977, 177-9; cf. Laubscher 1985, 340, n. 41. F.M. Heichelheim assigns the bronze Makedonian shield/helmet specimen, overstruck on a bronze coin of Lysimacheia (head of Athena r./ΑΥΣΙ MAXEΩΝ; lion r.), from the Fitzwilliam museum, to the financial needs raised after the battle: Heichelheim 1943, 332-3. The use, however, of bronze coins for military payments is highly unlikely.

Celtic mutineers at Megara during the Chremonidean war emerge as possible moments for the launching of the new coinage. Pan is not explicitly related to the latter incident.³¹ In fact, the only reference to Panic fear from this period survives in Pausanias' account of the Celtic attack of Delphi under Brennos, in 279 BC. In the prior unsuccessful attempt of the allied Greek forces to counter the Celts at Thermopylai, Gonatas, still a king without a kingdom, had supported the Greek ranks with five hundred mercenaries.³² The unprompted terror spread among the Celtic invaders at Delphi was assumed by Pausanias to be coming from the god Pan. It is a large body of Celts briskly retreating from Delphi that was allegedly destroyed by Gonatas at Lysimacheia.³³

Evoking the protection of Delphi from the Celts in 279 BC established a link with a major Panhellenic event of the third century, that of the Celtic invasion, whose memory was recalled many times during the third and the second centuries.³⁴ If Pausanias' account of the events is accurate,³⁵ the emphasis on the divine protection of the sanctuary on the new silver tetradrachms may have been meant to minimise the role of the Aitolians in that battle.³⁶ The selection of Pan rather than Apollo, whose intervention against the Celts is reported in the most contemporary sources,³⁷ is justified by the chronological distance of the documentation from this event. It also suggests the introduction of the new coin types at a time when the legends on the sack of Delphi were under development.³⁸

An indirect reference to the personal victory of Gonatas over the Celts may still be seen in the subsidiary projection of the divine protection of Delphi in 279 BC: as the Celts no longer constituted a threat for Greece after Lysimacheia, Gonatas presumably meant to underline that it was he who wrote the epilogue in the chapter of the Celtic threat to mainland Greece.

The allusion to Thermopylai is reinforced through other iconographic themes on the new coinage. A Makedonian shield, with seven embossed crescent and six/seven/eight rayed star units (henceforth: «star/crescents», «units») arranged

³¹ Just. 26.2.7; P. Trog. *Prol.* 26.

³² Paus. 10.20.4: βασιλέων δὲ ξενικὰ πεντακόσιοι τε ἐκ Μακεδονίας καὶ ἐκ τῆς Ἀσίας ἴσοι σφίσι ἀφίκοντο ἀριθμὸν...

³³ Will 1984, 115, who considers the tradition relating to the sack of Delphi to be late and false.

³⁴ Plb. 2.35.7 (see chapter 2.4.2); 9.32.3-39.7. Hannestad 1993, 17; on the references to the Celtic attack by Polybios, see Champion 1996, 316-28, esp. 320. On the development of the legends of the battle, see Segré 1927, 18-42; Flacelière 1933, 327; Flacelière 1937, 111; Pritchett 1979, 31, n. 85.

³⁵ In 1979 Habicht suggested that Pausanias' sources are pro-Athenian: Habicht 1979, 102-7. More recently, he argued that Pausanias does not make serious errors in his historical accounts: Habicht 1998, 84-6, p. xv; 97-8; cf. idem 1997, 132-3. He suggested that Pausanias' source was reliable, presumably Hieronymos: Habicht 1998, 85, n. 72, 86, n. 79, 97. Cf. Hornblower 1981, 72-4.

³⁶ On the other hand, Polybios' recognition of the important role of the Aitolians in that battle, despite his general antipathy to them, confirms his objectivity: Champion, *ibid.*

³⁷ Epiphany of Apollo at Delphi: *Syll*³ 398, l. 1-6 (decree of Kos). Apollo's epiphany along with Artemis and Athena, Diod. 22.9.5; Just. 24.8.5-12; Suda, s.v. «ἐμοὶ μελήσει»; Cicero, *De Div.* 1.81; *FD* III.1.483, l.6. Dedications to Apollo from Delos: Dürrbach, 1926, 298A, l. 85-7; Dürrbach, 1929, 372B; Habicht 1997, 32-3. J.G. Fraser (1897, 345-6) argues that Apollo Belvedere in the Vatican represents the god repelling the Celts. Apollo's intervention at Delphi inspired Kallimachos' Hymn to Delos: Pritchett 1979, 30-2. Cf. Pomtow 1914/5, 265-320, esp. 278; Pomtow 1912, 54; Pfister 1927, 1223, s. v. «Soteria»; Champion 1996, 316-28.

³⁸ See note 32.

around a central emblem and with two or three circles on the edge frames the obverse. This type, also known from archaeological finds,³⁹ is introduced as the royal emblem of the Antigonid dynasty, in the same way as the eagle on thunderbolt, the anchor and the forepart of an attacking lion had occurred as symbols on the reverse of silver tetradrachms of Ptolemy I, Seleukos I and Lysimachos respectively.⁴⁰ Its initial occurrence on the reverse of bronze coins of Philip II and Alexander III establishes a link with the Temenid dynasty. This link with the Temenids is corroborated by the six/seven/eight-rayed stars (as a dynastic symbol of the Temenids or as a symbol of Makedonia at large), which was introduced by Gonatas as a decorative motif for his larger silver denominations.⁴¹ The frequent occurrence of Makedonian shields in religious contexts, primarily dedicatory or funerary, underlines the votive character of this symbol and echoes the customary dedication at sanctuaries of shields of the conquered or of distinguished warriors.⁴²

Distinguishing itself from the Celtic and Persian shields,⁴³ the Makedonian shield on the obverse of the new tetradrachms and bronzes refuted effectively any tentative parallelism of the Makedonians with barbarians, promoting instead Makedonia's role as a «shield» from the barbarians of the North (an idea which certainly exists in later literature).⁴⁴

The projection by the Antigonids of their role in countering the Celts may have prompted the Ptolemies to recall their role in similar circumstances. The use of the Makedonian shield as a dynastic symbol on the Antigonid tetradrachms may have prompted Ptolemy II to adopt a Celtic *θυρεός* as a symbol on his silver tetradrachms (pl. 1.6). The Celtic shield may have been meant to commemorate Ptolemy's effective resistance to the mutiny among the Celtic mercenaries in Alexandria in 275 BC, in the context of the rebellion of Magas, Ptolemaic representative at Kyrene.⁴⁵ This projection of even a minor Ptolemaic victory over the Celts and Kallimachos' reference to Ptolemy II fighting alongside Apollo against the Celts (*Hymn to Delos*, 171-8) might echo the significance attached to the Panhellenic resistance to the Celtic

³⁹ The closest archaeological parallel to this shield is the fragment of one of the shields that allegedly Pyrrhos, king of Epeiros (319-272 BC) dedicated at the sanctuary of Zeus at Dodona in 273 BC, after his victory over Gonatas at the gorge of Aoos (Kleisoura). A second shield of this type has been unearthed in Vegora/Florina, in western Makedonia, and a third one more recently in Albania: Δάκαρης 1968, 58-9; Liampi 1990, 160, n. 14; Liampi 1998, 31, 52-5, pl. 1.2-3, 33.1. On the shield and its badge as bearers of political ideology, see Liampi 1990, 157-71; Liampi 1998, 25-41.

⁴⁰ Mørkholm 1991, 66, 71, 81.

⁴¹ Diverging from M. Andronikos' interpretation of the star as a dynastic symbol of the Temenids, H. W. Ritter (1981, 181-2, 184-8) regards the star as a symbol of Makedonia. Katerini Liampi reverts to Andronikos' suggestion, providing archaeological and numismatic argumentation: Liampi 1998, 54.

⁴² Liampi 1998, S 3, pl. 1.3; S 4-6, 14-15, 17-18, S 27. The few exceptions are: the shield from Vegora (ibid., S 3); the fresco from Boscoreale (ibid., S 7); the relief on the proxeny decree from Gonnoi (ibid., S 11); shields on architectural elements (ibid., S 17, 20-1, 30); miniatures (ibid., S 31-3) and girdles (ibid., S 34-6).

⁴³ Paus. 10.19.4: Αἰτωλοὶ δὲ (sc. ἀνέθεσαν) τὰ τε ὀπισθεν καὶ τὰ ἐν ἀριστερᾷ Γαλατῶν δὴ ὄπλα: σχῆμα δὲ αὐτῶν ἐστὶν ἐγγυτάτω τῶν Περσικῶν γέρρων. The Makedonian shield is described by Asclepiodotos (*Takt.* 5.1) and Aelianus (*Takt.* 12) as ἀρίστη.

⁴⁴ Plb. 9.32.3-7; Champion 1996, 316-28, esp. 317.

⁴⁵ Paus. 1.7.1-2; Kallim., *Hymn to Delos*, 171-8. Nachtergaele 1977, 187-90; Voegtli 1973, 86-9; Ritter 1975, 2-3; Salzmänn 1980, 33-9; Mørkholm 1991, 101, n. 2; Heinen 1984, 417.

attack of Delphi (279 BC). It might also have been meant to offset the absence of the Ptolemies from it and possibly to create a Ptolemaic victory over the Celts analogous to that of Gonatas at Lysimacheia.

Prior to Gonatas, events related to major sanctuaries had effectively promoted the political claims of Philip II in Greece: projecting his participation in the Olympic games in 356/5 BC and his role in the protection of Delphi from the Phokaians during the Third Sacred War (352 BC), Philip demonstrated his concern with the political affairs in Central Greece and legitimised his involvement in them. In drawing on themes from the history of Delphi, Gonatas explicitly reverted to the political track beaten by Philip II in order to appeal to the Greeks. The Makedonian international policy of the Antigonids was thus projected as a consistent continuation of that of the Temenids.

Military themes are continued on the reverse: an archaistic type of warrior Athena, striding, dressed in a high-girdled *chiton*, falling in fine folds with one heavy fall in the middle and with the hem ending in points, carries a thunderbolt on her l. arm, poised to strike.⁴⁶ She (r.) had been introduced as a symbol on the reverse of the royal lifetime tetradrachms of Alexander the Great struck in Makedonia and later in posthumous issues in Pella. She was utilised as a reverse type for the silver tetradrachms of Ptolemy I and she later appears, often in variations, on coins of Agathocles, tyrant of Syracuse, of Demetrios Poliorketes, on certain Italian issues of Pyrrhos, on gold and silver coins of the Seleukid usurper Achaios (220-18 BC), on those of Bactrian and Indo-Parthian kings and on the silver tetradrachms of Philip V.⁴⁷ Her presence on the badge of Akarnanian staters has been interpreted as a Makedonian influence.⁴⁸

Spreading from Gonatas through to (at least) Doso, the Pans reveal a development both in the self-representation of the ruler during his reign and in the royal imagery from father to son, just as in other Hellenistic royal coinages.⁴⁹ The development in Pan's features from the beardless young ruler *à la mode de* Alexander III to royal portraits with divine through to realistic attributes confirms the role of the new type as a dynastic coinage in Antigonid Makedonia; the head of Pan was substituted by the head of Perseus in the last tetradrachm types of the Antigonid dynasty.⁵⁰

As for the Ptolemaic coinage, a number of issues with variations in types and weights ended with issues employing the same coin types for all denominations in gold and silver by 295 BC. These carried the head of Ptolemy I on the obverse; the reverse, bearing the inscription ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, carries an eagle standing

⁴⁶ This type of the warrior goddess has been identified by H. Gaebler with the statue of Athena Alkidemos worshipped at Pella: Liv. 42.51.2: «Ipse (i.e. king Perseus) centum hostiis sacrificio regaliter Minervae quam vocant Alcidemon facto». Gaebler 1935, 94, note to no. 4, 185.1; Kalléris 1954, 95, no. 21; Baldwin-Brett 1950, 57-8; Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου 1971, 38, n. 2. Cf. Demargne 1984, 973, no. 164, with bibliography (but the goddess is not recognised as «Alkidemos»). On the iconography of Athena, see, for instance, Villing 1997; Deacy – Villing 2001.

⁴⁷ Baldwin-Brett 1950, 57-8.

⁴⁸ Liampi 1998, 34.

⁴⁹ *Contra* R. Fleischer (1996, 28), who excludes the Antigonids from this practice.

⁵⁰ Mørkholm 1991, 135-7.

on a thunderbolt; the eagle-on-thunderbolt became the badge of the Ptolemaic coinage (pl. 1.7). The most common denominations were gold pentadrachms and silver tetradrachms, supplemented by bronze coinage.⁵¹

THALASSOCRACY

The dominant theme on the second Antigonid tetradrachm type is thalassocracy. The identification of the bearded god on the obverse of these tetradrachms with Poseidon rests primarily on the type of the wreath on his head. With the exception, perhaps, of a wreath of reeds on certain obverses, the «marine» plants used for the wreaths are not identifiable. The sea god was fairly alien to the Makedonian tradition and numismatic iconography until the time of Demetrios Poliorketes, who regarded Poseidon as his patron deity and protector of his fleet.⁵² Thus Poseidon, who first appeared on the reverse of the silver tetradrachms struck in the name of Poliorketes in the East after his defeat at Ipsos in 301 BC,⁵³ was transferred to the reverse of his silver coinage struck at Pella in 292 and in 290 BC and on his bronze issues. On the silver tetradrachms from Pella, Poseidon is initially seated, holding an *aphlaston* with his right hand, while his left hand rests on a trident (pl. 1.8). On a later issue, he is standing with his right foot on a rock, leaning on his trident. It has been argued that the head of Poseidon was copied on the silver tetradrachms of the first Makedonian region, with Poseidon/Artemis Tauropolos, which have been dated by Touratsoglou to the early second century BC.⁵⁴

The iconographic reference to a deity from a previous coin issue may be seen as a further expression of dynastic continuity, just as, for instance, Zeus Aetophoros on the reverse of the silver coinage of Alexander III recalls the head of Zeus on the gold staters of Philip II.⁵⁵ This creative adaptation of a previous coin type not only underlined the naval aspirations of the first two members of the Antigonid dynasty, notably of Demetrios Poliorketes, but also created an iconographic precedent for the obverse of the bronze coinage struck in Makedonia under Philip V⁵⁶ and, between 187 and 31 BC, at Amphipolis, Pella and Thessalonike, presumably in memory of the Antigonid naval achievements of the past.⁵⁷ The popularity of this type was also more widespread. It has been argued that the obverse type was copied on the coinage of Abdera.⁵⁸ A particular type with a wreath composed of many branches may have been copied by the silver pentobols struck at Kos in the early second century BC.⁵⁹ In addition, some contemporary allusions to the Antigonid claims for naval sovereignty

⁵¹ Mørkholm 1991, 66-7.

⁵² Poseidon Hippios only occurs on the silver coinage of Poteidaia, which was a Corinthian colony (end 6th c.-429 BC): Gaebler 1935, 191.10-11, pl. 34.23-4. On Poseidon as protector god of Demetrios, see Mørkholm 1991, 78.

⁵³ Mørkholm 1991, *ibid.*

⁵⁴ Touratsoglou 1993, 81.

⁵⁵ Price 1991, 30-1.

⁵⁶ Gaebler 1935, 191.10-11, pl. 34.23-4.

⁵⁷ Gaebler 1935, 2, 34.26-7, pl. 9.1-2 (Amphipolis); 94.5, pl. 18.29 (Pella); 121.22, pl. 23.13 (Thessalonike).

⁵⁸ von Fritze 1909, 28-9; Strack-Münzer 1912, 15, pl. 3, no. 33.

⁵⁹ Kroll 1964, 81-117, esp. p. 83-4. On Poseidon on other Greek coinages, see Simon 1994, 446-79.

under Gonatas may be speculated, as Gonatas is compared by Sextus Empiricus with Poseidon after the battle of Kos.⁶⁰ One might be tempted to speculate that this naval victory of Gonatas over the Ptolemies legitimised his deliberate emphasis on his descentance from Poliorketes via the projection of Poseidon and concomitantly on the renewal of the Antigonid naval tradition in the Aegean.

Unlike Poseidon, who was new to Makedonia, Apollo on the reverse of the new silver tetradrachms formed part of the iconographic repertory of cities, kings and dynasts in the area.⁶¹ His selection may have been meant to establish a connection between the new tetradrachms and the coinage of representatives of the Temenid dynasty, that is, Philip II, Alexander III and Philip III. The god's posture also recalls the Seleukid coinage starting from Antiochos I from Syria, with Apollo seated on an *omphalos*, holding an arrow in his left hand, while the left hand rests on his bow.⁶² If the Poseidons are to be assigned to Gonatas, one might be tempted to see in them Gonatas' political approximation to the Seleukids, who regarded Apollo as their patron god.⁶³

Finally, the naval allusion of the prow is also of particular significance. This theme echoes coins of Poliorketes, either his silver and bronze with Nike on prow/Poseidon and with prow/Poseidon respectively or his silver tetradrachms coming from an «uncertain» Makedonian mint, possibly Thessalonike or Kassandreia.⁶⁴ The prow has also encouraged the comparison of these coins to the octobols and tetrobols struck at Euboian Histiaia at the end of the fourth century⁶⁵ and it has been copied on the reverse of the coinage of the Akarnanian Confederacy and on the Roman *aes grave*, which is contemporary with the silver quadrigati.⁶⁶ The combination of this god with the prow on the new coinage deserves attention. The annual feasts organised in honour of Apollo at Delos in c. 253 and in c. 245 BC, in addition to the dedication to Apollo of his sacred trireme at Delos, in the Neorion or «Hall of Bulls»,⁶⁷ after Antigonos' victory over the Ptolemies near the island of Kos,⁶⁸

⁶⁰ Sextus Empiricus, *Adversus Mathematicos* I, 276. Buraselis 1982, 163, n. 182; 165-6. For the date of the battle of Kos, see chapter 3. For the existence of a cult of Poseidon under Dason, see Le Bohec 1993, 224.

⁶¹ Palagia 1984, 196-7, pl. 57-66; Westermark 1994, 149-54; Westermark 1989, 301-15; Westermark 1993, 17-30.

⁶² Babelon 1890, p. 43; Bikerman 1938, 380; Lacroix 1949, 169-74, pl. III-IV, esp. 158-76; Le Bohec 1993, 55, n. 1; Mørkholm 1991, 113. Cf., for instance, Newell 1978, p. 21, no. 239B.

⁶³ The first group of the Antigonid festivals at Delos, Antigoneia and Stratonikeia, have been dated to 253 BC; the second group, Paneia and Sotereia, took place in 245 BC, presumably after the battle of Andros. Both have been related to the intensified antagonism between the Ptolemies and the Antigonids for sovereignty over the Aegean: Buraselis 1982, 142-4. For the association of Gonatas with Apollo, cf. Mathisen 1985, 32.

⁶⁴ Newell 1927, 123-4, no. 138, pl. 14.5-8.

⁶⁵ Weil 1874, 189; Picard 1979, 176; Le Bohec 1993, 55, n. 2.

⁶⁶ Schwabacher 1979, 219-21, pl. 62 (Akarnanian coinage); Crawford 1975, 42, n. 2 (Roman coinage). Rather than favouring a later date for the Poseidons, the prow copied on the Akarnanian coinage of the late third century might reflect the adoption by the Akarnanians of an explicitly philomakedonian policy during the last quarter of the third century, to the detriment of the Aitolians: Will 1979, 351; Walbank 1988b, 333-6. For other parallels, see Le Bohec 1993, 225-6.

⁶⁷ Athen. 5.209e (Moschion): Παρέλιπον δ' ἐκὼν ἐγὼ τὴν Ἀντιγόνου ἱεράν τριήρη, ἣ ἐνίκησε τοὺς Πτολεμαίου στρατηγούς περὶ Λεύκολλαν τῆς Κώας, ἐπειδὴ (Mss., ὅπου δὲ Meineke) καὶ τῶ Ἀπόλλωνι αὐτὴν ἀνέθηκεν. Tarn 1910, 209; Mathisen 1985, 32, n. 28. The name of the Hall (of Bulls) might allude to

have been interpreted by Mathisen as clues to this association. To judge from the two mosaics from Thmuis in Egypt showing a bust of a woman, presumably Berenike II, perhaps as Agathe Tyche, in Hellenistic military attire, crowned with the prow of a ship, this was a theme of contemporary topicality.⁶⁹ The strong symbolism of sea power, victory, wealth, and abundance on these mosaics apparently constitutes the respondent in the political «debate» between Ptolemies and Antigonids for control of the Aegean, of which the Poseidons formed an integral part.

In regard to sovereignty and thalassocracy, aimed at by Ptolemies and Antigonids alike, the naval symbolism latent in the Poseidon head tetradrachms marks the complete reversal of the political situation after Demetrios' naval victory at Salamis and the concomitant official assumption of the royal title by the Antigonids in 306 BC: Demetrios was then called by revellers «king», but Ptolemy was still recognised as «nauarchos». ⁷⁰ After all, the parallelism of Ptolemy with Zeus and of Gonatas with Poseidon by Sextus Empiricus (*Adversus Mathematicos*, I.276) is echoed in the eagle symbol on the Ptolemaic silver tetradrachms⁷¹ and in the head of Poseidon, which occurs on the obverse of the second tetradrachm type introduced by Antigonos Gonatas after his naval victory over the Ptolemies off Andros (246 BC).⁷² Later, the appropriation of the eagle symbol on the reverse of the individual tetradrachm type of Perseus is only legitimised by the decline of the Ptolemaic Empire during the second century BC. This change of iconographic symbols aligns itself with the new balance of powers in the Hellenistic Mediterranean, until its final take-over by Rome. It also demonstrates the significance both dynasties attached to numismatic iconography in the course of this vivid game of powerchase.

ICONOGRAPHY AND AUDIENCE

It may therefore be argued that the controversy between Antigonids and Ptolemies found in numismatic iconography an appropriate field of expression. Might one then identify its potential «readers» by drawing the range within which the coinage carrying the above iconography spread? The earliest individual Antigonid silver issues, for one thing, are distributed in Asia Minor, in the Middle and the Near East and occur in late, most often depositional, hoards. Antigonid tetradrachms are absent from Thracian hoards of between the mid-240s and the 220s. At the same time, hoards with Ptolemaic tetradrachms concentrate in areas as crucial to Egyptian politics as the coastal areas of Asia Minor and Syria.⁷³

Demetrios Poliorketes, the bull being the sacred animal of his patron deity and protector, Poseidon: Demetrios' earliest portrait with bull's horns and Poseidon with bull's horns occur on the smaller denominations issued at Ephesos, dated to c. 300-294 (Newell 1927, nos. 53-8). His portrait, with diadem and bull's horns, is also depicted on the obverse of a series of coins minted at Pella c. 292/1, with Poseidon on the reverse (Newell 1927, nos. 74-6).

⁶⁸ Mathisen 1985, 29-32.

⁶⁹ On the mosaics, see Koenen 1993, 27, figs. 2a-b, with earlier bibliography.

⁷⁰ Plut. *Dem.* 25.4.

⁷¹ Mørkholm 1991, 66, no. 97; 102-11.

⁷² Mørkholm 1991, 135, nos. 436-7; cf. Παοχιδης 1998, 235-58.

⁷³ Panagopoulou 2000, 335-346. On the presence of Ptolemaic coins in Asia Minor and Cyprus, see Davesne 2002; on their representation in mainland Greece and in the Aegean, see Chryssanthaki 2002. On

An attempt to interpret this distribution pattern prompts us to examine more closely the methodological issues presented in the first part of this article.⁷⁴ For one thing, as the range of distribution of coins is determined primarily by economic factors, the ideological connotations on coinage came only second in importance to its practical use in economic transactions. Secondly, one might be tempted to argue that the presence of coins in the periphery of a kingdom might have flavoured, at least slightly, the public opinion at key border areas, such as Syria or Phoenicia. It may be argued that it is at the edges of a kingdom, rather than at its heart, that the impact of numismatic imagery was most significant.

In order to assess whether coins were effective conveyers of political messages, one has to come to grips with identifying the audiences to which the respective numismatic issues were addressed. Despite the dearth of evidence confirming that numismatic iconography was noticed by the lay public, one may assume from the main motors for the distribution of royal issues around the Mediterranean in the Hellenistic period, military payments and larger-scale commercial transactions, that at least some users of Hellenistic royal coinages were familiar with royal ideologies: those involved in military activities (soldiers and mercenaries), administrative agents (not least those engaged in financial affairs) and larger-scale merchants. Common sense indicates that numismatic imagery, carrying a limited amount of text in the form of legends, was easier for them to read. It is more difficult to determine the readers' response to royal iconography, and some room must be allowed for misinterpretations or misunderstandings by locals.

CONCLUDING REMARKS

A comparison between Antigonid and Ptolemaic coin imagery shows how the synchronic examination of royal coinage iconography may help us to uncover the political controversies of a given period: the iconography on the two Antigonid tetradrachm types may be taken both as a negative and as a positive response to that of Ptolemaic coins. The countering of the Celtic invasion at Delphi, popular both in mainland Greece and in Asia Minor, where the Celts became a major threat during the third century BC, was appropriate to highlight the minimal involvement of the Ptolemies in key causes of the Greeks, such as the tackling of the Celtic invasions. Similarly, the bonds with the Makedonian tradition echoed in the shield on the Antigonid types might have prompted the audience to favour the direct descendants of Alexander, rather than the Ptolemies. At the same time, the defensive weapons on the obverse of the first Antigonid tetradrachm type came in sharp contrast with the idea of the *δορικήτος χώρα* that was developed after Alexander's death: it made explicit the divergence of the Antigonids from the mainstream ideology of the Diadochoi. The second theme, thalassocracy, advertised the Antigonid naval victory over the Ptolemies at Andros, while linking the Antigonid claims for naval supremacy with Classical precedents.

the Ptolemaic subsidies and donations to mainland Greek cities and cities around the Aegean, see Noeske 2000.

⁷⁴ See n. 4, 5, 6.

It may be argued that the Antigonids, alone from the Diadochoi and the Epigonoï, established through their numismatic iconography a firm connection with the major political debates of the Classical Greek states: the rhetoric of protection latent in the narratives that were unfolded on the obverse of the Pan head tetradrachm type, and the theme of thalassocracy on the Poseidon head tetradrachms, formed indeed an organic part of the canvas of political discussions that had been established in the Classical world. The Antigonids thus deliberately differentiated themselves from the Ptolemies' and the Seleukids' preference for royal portraits, combined with their respective royal symbols (i.e. eagle and Apollo-on-rock), on their numismatic precious metal imagery.

Some consideration, at least speculative, may be given to the response of Hellenistic users to the respective precious metal coinages. That the Greek states, for one thing, did not moderate their resistance to the Makedonians' claim to control Southern Greece might indicate that they were not convinced by the Antigonids' respect for Greek tradition that was proclaimed through their coinage. As for the Ptolemies, the limited number of hoards with Ptolemaic specimens in mainland Greece does not favour the extended use of Ptolemaic precious metal coinage in transactions in this area, not least as this would have required conformity to a weight standard lighter than the mainstream one of the Hellenistic period, the Attic. This need not be taken to imply, however, that residents of mainland Greece were not familiar with the iconography of the Ptolemaic coinages altogether. The numismatic argument built upon the political controversy between Antigonids and Ptolemies was more effective beyond the Greek mainland, i.e. at the islands and at Western Asia Minor and Syria: the impact of coinage as a transmitter of a royal ideology culminated at those regions which changed sides frequently.

Precious metal coinage, alongside contemporary literature and poetry, was largely controlled by Hellenistic kings and may thus be regarded as a product (or mirror) of the international political debates in the eastern Mediterranean. Admittedly the role of coinage in conveying political messages was supplementary rather than predominant, but it would be wrong to deny its importance as carrier of such messages altogether. At least some of the users of coinage, i.e. soldiers, mercenaries and people involved in administration, were familiar with royal ideologies. We hope to have shown how numismatic evidence may shed light on the dominant ideas in a given historical context and how it may contribute to the development of the language and methodology of what has been termed as «visual history». Being an integral part of visual history itself, numismatic iconography deserves revision: a comparative analysis of numismatic patterns on a synchronic level may reveal the ideological threads that found in coinage an appropriate, effective and eloquent *locus* for representation in a given period.

BIBLIOGRAPHY

- Appadurai, A. (ed.) 1986. *The Social Life of Things, Commodities in Cultural Perspective* (Cambridge University Press).
- Babelon, E. 1890. *Les Rois de Syrie, d' Arménie et de Commagène* (Paris).
- Baldwin-Brett, A. 1950. «Athena Ἀλκίδημος of Pella», *ANSMN* 4, 57-8.
- Bikerman, E. 1938. «Sur les batailles navales de Cos et d'Andros», *REA* 40, 380.
- Billows, R.A. 1990. *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State* (Berkeley–Los Angeles–London).
- Blümel, W. 1992. *Die Inschriften von Knidos. Inschriften griechische Städte aus Kleinasien, Teil I* (Bonn).
- Boehringer, Chr. 1972. *Zur Chronologie mittelhellenistischen Münzserien, 220-160 v. Chr.* (Berlin).
- Braund, D. 2003. «The Emergence of the Hellenistic World, 323-281», in Erskine, A. (ed.), *A Companion to the Hellenistic World* (Oxford), 24-33.
- Brown, B.R. 1995. *Royal Portraits in Sculpture and Coins. Pyrrhos and the Successors of Alexander the Great*, *Hermeneutics of Art*, vol. 5 (N. York).
- Buraselis, K. 1982. *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis, Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden im Ägäischen Meer und im Westkleinasien*, *Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte*, Heft 73 (Munich).
- Champion, C. 1996. «Polybius, Aetolia and the Gallic Attack on Delphi (279 BC)», *Historia* 45, 316-28.
- Crawford, M.H. 1975. *Roman Republican Coinage* (Cambridge).
- Crawford, M.H. 1983. «Roman Imperial Coin Types and the Formation of Public Opinion», in C.N.L. Brooke et al. (eds.), *Studies in Numismatic Method Presented to Philip Grierson* (Cambridge), 47-64.
- Chryssanthaki, K. 2002. «Les monnaies lagides en Égée», in F. Duyrat – O. Picard (eds.), *L'exception égyptienne? Production et échanges monétaires en Égypte hellénistique et romaine*, *Actes du Colloque d'Alexandrie*, 13-15 Avril 2002, *Études Alexandrines* 10 (2005) 159-175.
- Δάκαρης, Σ. 1968. «Ἀνασκαφή τοῦ ἱεροῦ τῆς Δῶδωνης», *ΠΑΕ* [1970] 40-8.
- Davesne, A. 2002. «Les monnaies des premiers Ptolémées en Asie Mineure et à Chypre», in F. Duyrat – O. Picard (eds.), *L'exception égyptienne? Production et échanges monétaires en Égypte hellénistique et romaine*, *Actes du Colloque d'Alexandrie*, 13-15 avril 2002, *Études Alexandrines* 10 (2005) 177-85.
- Deacy, S. – A.Villing (eds.) 2001, *Athena in the Classical World* (Leiden).
- Demargne, P. 1984. «Athena», *LIMC* II.1, 973, no. 164.
- Dürnbach, F. 1926. *Inscriptions de Délos, Comptes des Hiéropes (nos 290-371)* (Paris).
- Dürnbach, F. 1929. *Inscriptions de Délos, Comptes des Hiéropes (nos 372-498)* (Paris).
- Eckhel, J. 1794. *Doctrina Nummorum Veterum*, pars 1.2² (Vindobonae).
- Ehrhardt, C. 1984. «Roman Imperial Coin Types and the Roman Republic», *JNG* 34, 41-54.
- Ellis, J.R. 1976. *Philip II and Macedonian Imperialism* (London).
- Euan-Smith, D.H. 1977. «Obverse Portrait Propaganda», *Quaderni Ticinesi [di] Numismatica e Antichità Classiche* VI, 257-69.
- Flacelière, R. 1933. «La Chronologie du IIIe Siècle av. J.-C. à Delphes», *REA* 35, 321-8.

- Flacelière, R. 1937. *Les Aitoliens a Delphes: contribution a l'histoire de la Grèce centrale au IIIeme siècle av. J.-C.* (Paris).
- Fleischer, R. 1996. «Hellenistic Royal Iconography On Coins», in Per Bilde *et al.* (eds.), *Aspects of Hellenistic Kingship, Studies in Hellenistic Civilisation* (Aarhus University Press) 28-39.
- Frazer, J.G. 1897. *Pausanias* (London).
- von Fritze, H. 1909. «Die autonomen Münzen von Abdera», *Nomisma* 3, 28-9.
- Gabbert, J.J. 1997. *Antigonos Gonatas. A Political Biography* (London–New York).
- Gaebler, H. 1906. *Die Antiken Münzen von Makedonia und Paionia*, AMNG, vol. III.1 (Berlin).
- Gaebler, H. 1935. *Die Antiken Münzen von Makedonia und Paionia*, AMNG, vol. III.2 (Berlin).
- Gesche, H. 1968. «Die Reiterstatuen der Aemilien und Marier», *JNG* 17, 25-42.
- Γουναροπούλου, Λ. – Χατζόπουλος, Μ.Β. 1998. *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας*, Τεύχος Α, Επιγραφές Βεροίας (Αθήνα).
- Habicht, Chr. 1970². *Gottmenschentum und griechische Stätte*, Zetemata 14 (Munich).
- Habicht, Chr. 1997. *Athens from Alexander to Antony* (transl. Deborah Lucas Schneider) (Cambridge Mass.–London).
- Habicht, Chr. 1998². *Pausanias' Guide to Ancient Greece* (Berkeley–London).
- Hammond, N.G.L. 1988. «Appendix 4: The Battles of Cos and Andros», in N.G.L. Hammond – F.W. Walbank. *A History of Macedonia*, vol. III (Oxford), 595-600.
- Hannestad, L., 1993. «Greeks and Celts: the Creation of a Myth», in Per Bilde *et al.* (eds), *Centre and Periphery in the Hellenistic World*, Studies in Hellenistic Civilisation (Aarhus University Press), 15-38.
- Haugerud, A. – M. Priscilla Stone – P.D. Little (eds.) 2000, *Commodities and Globalization, Anthropological Perspectives* (New York–Oxford).
- Head, B.V. 1911. *Historia Numorum: a Manual of Greek Numismatics* (Oxford).
- Heichelheim, F.M. 1943. «Numismatic Evidence of the Battle of Lysimacheia», *AJPh* 64, 332-3.
- Heinen, H. 1979. *Untersuchungen zur politischen Geschichte Athens im 3. Jahrhundert v.Chr.* (Munich).
- Heinen, H. 1984. «The Syrian-Egyptian Wars and the New Kingdoms of Asia Minor», *CAH* VII.I², 417.
- Hölscher, T. 1980. «Die Geschichtsauffassung in der römischen Repräsentationskunst», *JDAI* 95, 265-321.
- Hornblower, J. 1981. *Hieronymus of Cardia* (Oxford–New York).
- Howgego, Chr. 1990. «Why did Ancient States strike Coins?», *NC* 150, 1-25.
- Howgego, Chr. 1995. *Ancient History from Coins* (London–N.York).
- Imhoof-Blumer, F. 1883. *Monnaies Grecques*, Académie Royale Néerlandaise des Sciences (Paris).
- Jenkins, G.K. 1967. «The Monetary Systems in Early Hellenistic Time with Special Regard to the Economic Policy of the Ptolemaic kings», in A. Kindler (ed.), *The Patterns of Monetary Development in Phoenicia and Palestine in Antiquity: International Numismatic Convention, Jerusalem 27-31 December 1963* (Jerusalem) 53-72.

- Jones, A.H.M. 1956. «Numismatics and History», in R.A.C. Carson – C.H.V. Sutherland, (eds.) *Essays in Roman Coinage Presented to Harold Mattingly* (London) 13-33.
- Jones, A.H.M. 1974. *The Roman Economy, Studies in Ancient Economic and Administrative History* (ed. P.A. Brunt) (Oxford).
- Kalléris, I. 1954. *Les anciens Macédoniens, étude linguistique et historique*, Vol I (Athens).
- Kalléris, I. 1976. *Les anciens Macédoniens, étude linguistique et historique*, Vol II.1 (Athens).
- Koenen, I. 1993. «The Ptolemaic King As A Religious Figure», in A. Bulloch – E.S. Gruen – A.A. Long – A. Stewart (eds.), *Images and Ideologies: self-definition in the Hellenistic World* (Berkeley).
- Kroll, J. 1964. «The late Hellenistic Tetrobols at Kos», *ANSMN* 11, 81-117.
- Lacroix, L. 1949. «Copies des statues sur les monnaies Séleucides», *BCH* 73, 169-74.
- Laubscher, H.P. 1985. «Hellenistische Herrscher und Pan», *MDAI* (Ath) 100, 340, n. 41.
- Le Bohec, S. 1993. *Antigone Dôsôn, roi de Macédoine* (Nancy).
- Le Rider, G. 1996. «Monnayage et Finances de Philippe II, Un État de la Question», *Meletemata* 23 (Athens).
- Le Rider, G. 1977. *Le Monnayage d'Argent et d'Or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 94* (Paris).
- Le Rider, G. 1996. «La date des premiers statères d'or de Philippe II», in *Χαρακτήρ: Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου* (Athens) 261-9.
- Liampi, K. 1990. «Der makedonische Schild als propagandisches Mittel in der hellenistischen Zeit», *Meletemata* 10, 157-71.
- Liampi, K. 1998. *Der makedonische Schild*, *MDAI* (Ath) (Athens).
- MacKay, P.A. 1968. «Macedonian tetradrachms of 148-147 BC», *ANSMN* 14, 15-40.
- Mannsperger, D. 1974. «ROM ET AVG. Die Selbstdarstellung des Kaisertums in der römischen Reichsprägung», *ANRW* II-i, 919-996.
- Manson, M. 1975. «La Pietas et le sentiment de l'enfance à Rome d'après les monnaies», *RBNS* 71, 21-80.
- Mathisen, R.W. 1981. «Antigonus Gonatas and the Silver Coinages of Macedonia circa 280-270 B.C.», *ANSMN* 26, 79-124.
- Mathisen, R.W. 1985. «Pan heads and Poseidon heads: Two Third-Century Macedonian Tetradrachm Types», *SAN* 16, 29-35.
- Mattingly, H.B. 1948. *The Emperor and His Clients*, Todd Memorial Lecture II (Sydney).
- Mattingly, H.B. 1951. «The President's Annual Address», *NC* XI, Proceedings, 6-20.
- Mettout, S. 1986. *Le Monnayage de Persée, Dernier Roi des Macédoniens (179-168 av. J.-C.)*, Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de A. Laronde (Juin).
- Mørkholm, O. 1991. *Early Hellenistic Coinage: from the Accession of Alexander the Great to the Peace of Apamea (336-188 B.C.)*, P. Grierson – U. Westermark (eds.) (Cambridge–N. York).
- Nachtergaele, G. 1977. *Les Galates en Grèce et les Sôtéria de Delphes: Recherches d'histoire et d'épigraphie hellénistiques* (Bruxelles).
- Newell, E.T. 1978 (repr.). *The coinage of the western Seleucid mints from Seleucus I to Antigonus III*, *ANS Numismatic Studies* No. 4 (New York).

- Noeske, H.-C., 2000. Numismatischen Beitrag in Ameling, W., Bringmann, K., von Steuben, H (eds.), *Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer. Band II: Historische und archäologische Auswertung, Teil I: Historische Auswertung*, Berlin, 4ff.
- Παζαράς, Θ. – Χατζόπουλος Μ.Β. 1997. «Επιγράμμα από τη Βέροια των Αντιγονιδών», *Τεκμήρια* 3, 71-7.
- Palagia, O. 1984. «Apollo allein bewaffnet», *LIMC* II.1, 196-7, pl. 57-66.
- Panagoroulou, K. 2000. «The Antigonids: Patterns of a Royal Economy», in Z. Archibald *et al.*, (eds.) *Hellenistic economies* (London) 313-64.
- Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, Δ. 1971. *Πέλλα* I.
- Πασχίδης, Π. 1998. «Ποσειδώνες και Αντιγόνοι. Παρατηρήσεις στη νομισματική μαρτυρία για τη ναυτική δύναμη του Αντιγονου Γονατά και του Αντιγονου Δώσωνα», *Αρχαιολογία* 9, 233-57.
- Picard, O. 1979. *Chalcis et la confédération eubéenne: étude de numismatique et d'histoire, IVe – Ier siècle*, Athènes: EFA (Paris).
- Pfister, F. 1927. *RE* III.A, 1223, s.v. «Soteria».
- Pomtow, H. 1912. «Die Kultstätten der anderer Götter von Delphi», *Philologus* 71, 54 ff.
- Pomtow, H. 1914/15. «Delphische Neufunde, zur delphischen Archontentafel des III. Jhdts. (Neue Soterien- und Amphiktyonentexte)», *Klio* 14, 265-320.
- Price, M.J. 1991. *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus* (London–Zurich).
- Pritchett, W.K., *The Greek State at War* III (Berkeley–London) 1971.
- Reger, G. 1993. «The Date of the Battle of Kos», *AJAH* 10 (1985), 155-77.
- Ritter, A.-W. 1975. «Zum Schild auf den Münzen des Philadelphos», *SM* 25, Heft 97, 2-3.
- Ritter, H.W. 1981. «Zur Sternsymbolik im Antigonidischen und Argeadischen Makedonien», *Αρχαιολογία* 2, 159-205.
- Salzmann, D. 1980. «Überlegungen zum Schild auf den Münzen des Ptolemaios Philadelphos und verwandten Denkmälern», *SM* 30, 33-9.
- Schwabacher, W. 1968. «Some Unknown Federal Coins of the Akarnanians», in C.M. Kraay – G.K. Jenkins, *Essays in Greek Coinage presented to Stanley Robinson* (Oxford), 219-21.
- Segré, M. 1927. «La più antica tradizione sull'invasione gallica in Macedonia e in Grecia (280 / 79 a.Chr.)», *Historia* 1.4, 18-42.
- Shipley, G. 2000. *The Greek World after Alexander, 323-30 BC* (London–N.York).
- Simon, E. 1994. «Poseidon», *LIMC* VII.1, 446-79.
- Smith, R.R.R. 1988. *Hellenistic Royal Portraits*, Oxford Monographs on Classical Archaeology (Oxford–New York).
- Strack, M.L., Münzer, F.L. 1912. *Die antiken Münzen von Thrakien* (Berlin).
- Svenson, D. 1995. *Darstellungen hellenistischer Könige mit Götterattributen*, Archäologische Studien, vol. 10 (Frankfurt am Main).
- Sutherland, C.H.V. 1951. *Coinage in Roman Imperial Policy* (London).
- Sutherland, C.H.V. 1959. «The Intelligibility of Roman Imperial Coin Types», *JRS* 49, 46-55.
- Sutherland, C.H.V. 1976. *The Emperor and the Coinage* (London) 96-101.
- Tarn, W.W. 1910. «The Dedicated Ship of Antigonos Gonatas», *JHS* 30, 209-22 (esp. 214-5).

- Tarn, W.W. 1913. *Antigonus Gonatas* (Oxford).
- Touratsoglou, Y. 1993. *Disiecta Membra. Two New Hellenistic Hoards from Greece* (Athens).
- Trillmich, W. 1978. *Familienpropaganda der Kaiser Caligula and Claudius, Antike Münzen und geschnittene Steine VIII* (Berlin).
- Usener, H. 1874. «Ein Epigramm von Knidos», *Rheinisches Museum N. F.* 29, 43-7.
- Villing, A.C. 1997. *The Iconography of Athena in Mainland Greece and the East Greek World in the 5th and 4th Centuries BC* (DPhil.) (Oxford).
- Voegtli, H. 1973. «Der Schild des Philadelphos», *SM* 23, 86-9.
- Walbank, F.W. 1982. «Sea Power and the Antigonids», in W.L. Adams – E.N. Borza (eds), *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage* (Washington) 218-20.
- Walbank, F.W. 1988. «The Years of Chaos», in N.G.L. Hammond – F.W. Walbank, *A History of Macedonia*, vol. III (Oxford University Press), 255-8.
- Walbank, F.W. 1988a. «Antigonus Gonatas: The Naval Situation (261-251 B.C.)», in N.G.L. Hammond – F.W. Walbank, *A History of Macedonia*, vol. III (Oxford University Press), 291-3.
- Walbank, F.W. 1988b. «Demetrius II (239-229 B.C.)», in Hammond, N.G.L. – Walbank, F.W., *A History of Macedonia*, vol. III (Oxford University Press), 333-6.
- Wallace-Hadrill, A. 1983. «Ut pictura poesis?», *JRS* 73, 180-3 [review of J. M. Croisille, *Poésie et art figuré de Neron aux Flaviens, Recherches sur l'iconographie et la correspondance des arts à l'époque impériale* (coll. Latomus CLXXIX), Brussels, 1982, 2 vols.]
- Weil, R. 1874. «Histiaea-Oreos», *ZfN* 1, 189.
- Westermarck, U. 1989. «Remarks on Regal Macedonian Coinage», in Le Rider *et al.* (eds), *Kraay-Mørkholm Essays: Numismatic Studies in memory of C.M. Kraay and O. Mørkholm* (Louvain-la-Neuve: Institut Supérieur d'Archéologie et d'Histoire de l'Art, Séminaire de Numismatique Marcel Hoc, 1989), 301-15, pl. LXIX-LXX.
- Westermarck, U. 1993. «The Staters of Archelaus. A die Study», in M.J. Price – A. Barnett – R. Bland (eds), *Essays in honour of Robert Carson and Kenneth Jenkins* (London) 17-30.
- Westermarck, U. 1994. «Apollo in Macedonia», in *Opus Mixtum: Essays in Ancient Art and Society*, Acta Istituti Romani Regni Sueciae (Stockholm).
- Wilamowitz-Moellendorf, U. von. 1924. *Hellenistische Dichtung II* (Berlin) 104-5.
- Will, Ed. 1979-1982. *Histoire politique du monde hellénistique*, Annales de l'Est (Nancy 1979; 1982).
- Will, Ed. 1984. «The Formation of the Hellenistic Kingdoms», in *CAH VII.I²*, 115.

Katerina Panagopoulou
 Department of History & Archaeology
 University of Crete
 Gallos Campus
 GR – 741 00 Rethymnon
 Crete / Greece
 e-mail: panagop@phl.uoc.gr

1

2

3

4

5

6

7

8

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ ΚΑΙ ΤΟ ΙΔΑΙΟΝ: ΜΙΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΧΑΜΕΝΩΝ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΩΝ

Στη Μαρία και τον Ιωσήφ Shaw

Τα νεότερα μέλη της Μεσογειακής Αρχαιολογικής Εταιρείας (ΜΑΕ) αλλά και μέλη της Συντακτικής Επιτροπής της *Ευλιμένης* μου ζήτησαν, με την ευκαιρία της δέκατης γενεθλειακής επετείου από την ίδρυση της πρώτης, να γράψω ένα κείμενο, το οποίο περίμεναν να φιλοξενήσουν στο περιοδικό τα τελευταία χρόνια. Ανταποκρινόμενος στο κάλεσμά τους, επέλεξα να παρουσιάσω εδώ μια σειρά από σκέψεις που έχω διατυπώσει κατά καιρούς και με διαφορετικές ευκαιρίες —μεταπτυχιακά σεμινάρια, διαλέξεις, συμπόσια—, ορισμένες από τις οποίες εμπεριέχονται ως μέρος της μονογραφίας «*Ιδαίον*», που ετοιμάζω εδώ και καιρό και όπου αναλύονται ζητήματα τέχνης, θρησκείας και κοινωνίας της Κρήτης του 9^{ου}, 8^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ.¹ Άλλωστε, η δεκαετία από την ίδρυση της ΜΑΕ (1996) συμπίπτει και με τη συμπλήρωση μιας δεκαετίας από την πρώτη δημοσιευμένη προσέγγιση² ενός χάλκινου αντικειμένου, του οποίου η ανεύρεση προκάλεσε και προκαλεί εν πολλοίς τη διαδοχική σειρά των σκέψεων που ακολουθεί.

Το 1995, μέσα από μια πολύ προσεκτική και τεκμηριωμένη τετραετή ανασκαφική έρευνα του ασύλητου θαλαμοειδούς τάφου ΑΙΚ1 στη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας στην αρχαία Ελεύθερνα (**εικ. 1**), αποκαλύφθηκε μια χάλκινη «ασπίδα» (Α143α) (**εικ. 2**), να καλύπτει λοξά έναν αργό λίθο πάνω στο στόμιο ενός πήλινου τεφροδόχου αγγείου (Α143). Δυτικά στο άκρο της και υψηλότερα από αυτήν, βρέθηκε αναποδογυρισμένο ένα ληκύθιο του τύπου Πραισού (Α143β), με το στόμιο και μέρος του λαιμού να εισέρχεται στην οπή που δημιουργούσε το άκρο της χάλκινης «ασπίδας» και του λίθου. Αν η «ασπίδα» κάλυπτε εξ αρχής τον τεφροδόχο πήθο Α143, η χρονολόγηση του τελευταίου γύρω στα 800 π.Χ., θα αποτελούσε το *terminus antequem* για την ίδια. Αν, πάλι, τοποθετήθηκε εκεί κάποια άλλη χρονική στιγμή, έχοντας μετακινηθεί από την αρχική της θέση σε άλλο αγγείο ή σημείο του τάφου, τότε η χρονολόγηση του ληκυθίου τύπου Πραισού γύρω στα 730 π.Χ., θα αποτελούσε το *terminus antequem* της.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για μια «ασπίδα» του τύπου του Ιδαίου Άντρου και εικονογραφικά έχει κοινά στοιχεία με εκείνες στις οποίες απεικονίζεται η

¹ Οι πρώτες αναφορές του έργου έγιναν με την ευκαιρία της παρουσίασης των καταλόγων των Εκθέσεων «*Ανατολική Μεσόγειος*», “*Eastern Mediterranean*” (1998) και «*Πλόες*», “*Sea Routes*” (2003) αλλά η συνεχής αναζήτηση, η δυσκολία του έργου και ο μεγάλος φόρτος εργασίας, έχουν καθυστερήσει πολύ την ολοκλήρωσή του.

² Σταμπολίδης 1996α, 65-69.

παράσταση μιας γυμνής θεάς, η οποία, με διάφορους τρόπους ασχολείται με δύο λέοντες (ή άλλοτε με δύο σφίγγες) που βρίσκονται αριστερά και δεξιά της.³

Εδώ και μια δεκαετία και με διαφορετικές ευκαιρίες έχω υποστηρίξει γραπτώς⁴ ότι η ασπίδα αυτή δεν φαίνεται να αποτελούσε πραγματικό αμυντικό όπλο, μολονότι υπάρχει μια σειρά παρόμοιων χρηστικών ασπίδων του είδους με τη χαρακτηριστική λεοντοκεφαλή στο μέσον, ήδη από τον 9^ο αι. π.Χ. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί μια ασπίδα, ενισχυμένη με καρφιά, που έχει κρεμάσει στην πλάτη του ένας ασσύριος πολεμιστής (εικ. 3) ή ακόμη μία, χωρίς καρφιά, η οποία κλείνει πίσω τον διφρο ενός άρματος, πάνω σε ανάγλυφα του Ασουρνασιρπάλ του Β' (883-859 π.Χ.)⁵ ή, τέλος, άλλες χωρίς ενίσχυση ήλων, οι οποίες εμφανίζονται σε λίγο μεταγενέστερα ανάγλυφα της περιόδου του Σαλμανάσερ του Γ' (859-824 π.Χ.) πάνω στις χάλκινες πύλες του Μπαλαβάτ,⁶ τον τύπο της οποίας υιοθετούν και τα νεοχεττιτικά και βορειοσυριακά βασίλεια, όπως φανερώνουν άλλες ανάλογες ανάγλυφες παραστάσεις από το Σιντσιρλί (εικ. 4) ή το Σακεγκοζού.⁷ Έχω θεωρήσει, δηλαδή, ότι η «ασπίδα» από τη νεκρόπολη της Ελεύθερνας πιθανότατα να μην ήταν χρηστική, όπως φανερώνουν η μικρή της διάμετρος (περίπου 39 εκ.), τα λεπτά της τοιχώματα, η απουσία ενισχυτικής ύλης (δέρματος-ξύλου-κόλλας) και άλλες λεπτομέρειες. Εξάλλου, στην άμεση γειτονιά ανεύρεσής της μέσα στον θαλαμοειδή τάφο Α1Κ1 και στο ίδιο επίπεδο με αυτήν, βρέθηκαν χάλκινοι λέβητες με γωνιώδη ώμο, πράγμα που ίσως αποδεικνύει από πού μπορεί να είχε αυτή μετακινηθεί: να κάλυπτε δηλαδή κάποιον από αυτούς ως πώμα, καπάκι, όπως έχω ήδη προτείνει.⁸ Προς αυτήν την κατεύθυνση, πέραν της σύμπτωσης διαμέτρου της «ασπίδας» και του στομίου κάποιων λεβήτων από τον ίδιο τάφο (εικ. 5α, β),⁹ οδηγούν και άλλες τεχνικές λεπτομέρειες, όπως η γωνίωση με την ελαφρά ανύψωση στο άκρο της περιφέρειας της «ασπίδας», που δεν φαίνεται να λειτουργεί ως άντυγα, όπως τουλάχιστον τις γνωρίζουμε από άλλα πρώιμα πραγματικά χάλκινα παραδείγματα από την Ουρραρτού¹⁰ ή αλλού, ή ακόμα και από την κρητική εικονογραφία σε ανάγλυφα μνημεία, όπως στη ζωφόρο ή στις στήλες του Πρινιά.¹¹ Σε οποιαδήποτε περίπτωση, πάντως, η λειτουργία της και ως κάλυμμα του πήλινου πίθου Α143 είναι να προφυλάσσει, να ασπίζει το περιεχόμενο του,

³ Όπως π.χ. η ασπίδα αρ. 2 (ομάδα C), Kunze 1931, πιν. 3. Για την πρόσφατη έρευνα στο Ιδαίον Άντρο με παραπομπές και σε προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. Sakellarakis 1985, Sakellarakis 1988 και Sakellarakis 1992. Επίσης Γκαλανάκη 2001.

⁴ Βλ. Σταμπολίδης 1996α, 68. Ανατολική Μεσόγειος 1998, 114-116 και Eastern Mediterranean 1998, 80-82, Πλόες και Sea Routes 2003, 59-60.

⁵ Βλ. Kunze 1931, 64. Snodgrass 1964, 52. Borchardt 1977, E44. Canziani 1970, 46-47. Madhloom 1970, 56 και πιν. XXVIII,6. Για το ανάγλυφο με το άρμα του Ασουρνασιρπάλ βλ. Frankfort 1969, εικ. 84.

⁶ Βλ. Kunze 1931, 64. Barnett 1960, αρ. 169α, c. Canziani 1970, 46.

⁷ Βλ. Kunze 1931, 64-65. Snodgrass 1964, 52. Canziani 1970, 46-47. Για το Σιντσιρλί (9^{ος} αι. π.Χ.) βλ. Luschau 1902, 211-213, πιν. 39 και για το Σακεγκοζού (8^{ος} αι. π.Χ.) βλ. Bossert 1942, 74 αρ. 886.

⁸ Βλ. Σταμπολίδης 1996α.

⁹ Π.χ. του χάλκινου λέβητα με γωνιώδεις ώμους (αρ. ευρ. M1749) με διάμετρο 36 εκ. Η διαφορά των περίπου 3 εκ. προκύπτει από το περιχέλιωμα της ασπίδας, το οποίο εξέχει από το στόμιο του λέβητα καλύπτοντάς το. Ο λέβης αυτός, που χρονολογείται ανάμεσα στα 820-800 π.Χ., βρέθηκε να περιέχει εντός του έναν τεφροδόχο πίθο που καλυπτόταν από μια λεκανίδα, η χρονολόγηση των οποίων καλύπτει τα τέλη του 9^{ου} και τις αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ. (810-785;). Είναι πολύ πιθανόν, λοιπόν, να μετακινήθηκε η «ασπίδα» από τον λέβητα σε κάποια χρονική στιγμή για να καλύψει τον πίθο Α143, αν δεν αποτελούσε κτίρισμα ή πώμα του από την αρχή.

¹⁰ Βλ. π.χ. από το Τοπράκ Καλέ, Barnett 1950, πιν. IX.

¹¹ Λεμπέση 1976, 76-77.

δηλαδή τα λείψανα του νεκρού, πράγμα που έχω επανειλημμένα επισημάνει.¹² Ανάλογα, δηλαδή, όπως γίνεται με τα χάλκινα ασπίδια-καπάκια σε χάλκινους λέβητες με τεφροδόχο χρήση, ακόμη και αρκετά υστερότερα χρονολογικά, όπως στο υστεροαρχαϊκό παράδειγμα από τις ανασκαφές του Μετρό στην Αθήνα.¹³ Εξάλλου, ανάλογα λ.χ. είναι και τα παραδείγματα των χάλκινων ασπίδων από το Τοπράκ Καλέ κοντά στην λίμνη Βαν, που μοιάζουν με τα καπάκια από κινητούς λέβητες πάνω σε τριποδικά υποστατά από την ίδια θέση, πάλι χωρίς την άντυγα που διαθέτουν οι ασπίδες (**εικ. 6**).¹⁴ Κατά τη γνώμη μου, αυτή η ομοιότητα που ξεκινά από την μορφή και των ασπίδων και των καπακιών και περνά και στη χρήση (και τα δυο αντικείμενα ασπίζου, προφυλάσσουν) φαίνεται να αποδίδεται χαρακτηριστικά σε ένα από τα ανάγλυφα του Χορσαμπάντ,¹⁵ όπου εικονίζεται η λεηλασία του ναού του Χαλντί, πολεμικού θεού των καιρικών φαινομένων, στο Μουσασίρ (**εικ. 7**). Εδώ, απεικονίζονται κρεμασμένες στους τοίχους και τους πεσσούς του ιερού, σειρές από κωνικές ασπίδες με ομφαλό στο κέντρο, όπως επίσης και άλλα παρόμοια αντικείμενα, στα οποία όμως ο ομφαλός έχει αντικατασταθεί από λεοντοκεφαλές. Πολλοί ερευνητές έχουν θεωρήσει ότι επειδή κάποιιοι υπερασπιστές κρατούν τα ομφαλωτά παραδείγματα με κανονικό τρόπο, δηλαδή ως ασπίδες, θα πρέπει και όλα τα υπόλοιπα αντικείμενα, δηλαδή και αυτά με τις λεοντοκεφαλές, να ερμηνευτούν ως ασπίδες. Μολονότι η παραπάνω ερμηνεία είναι λογική, σε άλλες παραστάσεις από τα ίδια ανάγλυφα¹⁶ (**εικ. 8**), η λεηλασία και ο τρόπος μεταφοράς καθώς και η ακολουθία παραπέμπει και σε μιαν ακόμη δυνατότητα ερμηνείας, αυτή του λέβητα με το καπάκι που φέρει προτομή λέοντος. Στην παράσταση αποδίδονται δύο κατακτητές να έχουν φορτωθεί στον ώμο ο ένας έναν λέβητα με υψηλό πόδι και ο άλλος το καπάκι του με τη λεοντοκεφαλή. Ας σημειωθεί, εξάλλου, ότι και στο πρώτο ανάγλυφο, μπροστά από το ιερό, απεικονίζονται δύο τεράστιοι λέβητες, πάνω σε υποστατά. Κοντολογίς δηλαδή, θεωρώ ότι η «ασπίδα» της Ελεύθερνας θα μπορούσε να έχει ανάλογη λειτουργία, όπως και τα πήλινα καπάκια πίθων ή άλλων τεφροδόχων αγγείων, που βρέθηκαν σε τάφους σε διάφορα νεκροταφεία της Κρήτης —ανάμεσά τους και στη Φορτέτσα και τους Αμπελόκηπους της Κνωσού και ανήκουν, επίσης, σ' ένα πολύ πρώιμο χρονολογικό οριζόντιο, στην ΠρΓ Β-ΠΓ περίοδο (**εικ. 9α, β, γ**).¹⁷

¹² Βλ. Ανατολική Μεσόγειος και Eastern Mediterranean 1998, 114-115. Mediterraneo Orientale 2001, 56-7. Πλόες και Sea Routes 2003, 59, κ.α. Άρα είναι τουλάχιστον περιεργο πώς η M. Prent (2005, 371-372 και 420 και στη βιβλιογραφία της 694-695) ενώ σε άλλα σημεία του —σημαντικού κατά τα άλλα— έργου της αναφέρεται στην «ασπίδα» της Ελεύθερνας και ακόμη και στις πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις που ανέφερα πιο πάνω, φαίνεται να αγνοεί την παραπάνω θέση μου, την οποία, ωστόσο, στηρίζει εμμέσως πλην σαφώς ως δική της, αφού δεν παραπέμπει στις προγενέστερες δημοσιεύσεις μου και, μάλιστα, ισχυρίζεται άλλα πράγματα από αυτά που κατά καιρούς έχω γράψει. Η μη κατανόηση μιας γλώσσας, όπως η ελληνική, δεν αποτελεί δικαιολογία στις μέρες μας όταν αποσπάσματα που σε απασχολούν και είναι ενδιαφέροντα για την έρευνά σου μπορούν να μεταφραστούν από άλλους συναδέλφους. Ωστόσο, και αυτή η δικαιολογία καταρρίπτεται στην περίπτωση της, αφού όλα τα παραπάνω μνημονευθέντα κείμενά μου είναι συγχρόνως δημοσιευμένα και στην αγγλική και στην ιταλική γλώσσα.

¹³ Βλ. Σταμπολίδης και Stampolidis 2000, 323-333 αρ. 350-351. Πλόες και Sea Routes 2003, 59.

¹⁴ Βλ. Barnett 1950, πιν. XXII, 1.

¹⁵ Βλ. Olmstead 1960, εικ. 101.

¹⁶ Βλ. Olmstead 1960, εικ. 102.

¹⁷ Αναφέρομαι κυρίως σ' αυτά που πραγματικά αποτελούν καπάκια τεφροδόχων αγγείων ή μικρότερων απομμήσεών τους, γιατί υπάρχουν και άλλα πήλινα παρόμοια μέσα σε τάφους, των οποίων ο μεγάλος αριθμός δεν δικαιολογείται σε σχέση με τα εκάστοτε ανευρισκόμενα τεφροδόχα αγγεία. Αν αυτά είναι υποκατάστατα ασπίδων ή καπακιών ή κάτι άλλο, δεν είναι της στιγμής να το θίξουμε. Για τα καπάκια από

Όπως ανέφερα παραπάνω, δεν χωρεί αμφιβολία ότι η συγκεκριμένη «ασπίδα» ανήκει στον τύπο των ασπίδων του Ιδαίου Άντρου με λεοντοκεφαλές στο μέσον και μάλιστα στην ομάδα του ανάλογου εικονογραφικού κεντρικού θέματος, η οποία αποτελείται από πέντε ασπίδες του Ιδαίου Άντρου, μία της Φαιστού και μία του Παλαικάστρου.¹⁸ Από τις πολλές εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις που προκύπτουν από τη σύγκριση ανάμεσα στην «ασπίδα» της Ελεύθερνας και στις ανάλογες του Ιδαίου, καθώς και σε αντίστοιχα έργα και παραστάσεις από την Εγγύς Ανατολή, που από μόνες τους αποτελούν θέμα μονογραφίας, το οποίο, κατά καιρούς, έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές,¹⁹ θα ήθελα να αναφερθώ εδώ στη σχέση και την ομοιότητα της προτομής του λέοντος της «ασπίδας» της Ελεύθερνας με ανάλογες παραστάσεις λέοντων τόσο ως προς την ογκομετρία της κεφαλής, του σχήματος και των περιγραμμάτων, όσο και των λεπτομερειών όπως λ.χ. οι ρυτίδες της μύτης, του επάνω χείλους κλπ., του 9^{ου} και του 8^{ου} αι. π.Χ. από τη Νιμρούντ και αλλού,²⁰ που συνηγορούν στη χρονολογική πρωιμότητα του χάλκινου αντικειμένου της Ελεύθερνας. Επίσης καθίσταται σαφές ότι ο τρόπος απόδοσης της προτομής του ζώου επηρέασε μια σειρά από δημιουργίες των υστερογεωμετρικών χρόνων, όπως λ.χ. αυτήν στον μόνωτο σκύφο από το βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού ή τις ανάλογες σε κοσμήματα των αρχών του 7^{ου} αι. π.Χ.²¹ (εικ. 10α, β). Θα επιμείνω, ωστόσο, για λίγο εδώ στη γυμνή θεότητα και την ερμηνεία της. Θα επισημάνω, δηλαδή, ότι η θεά δεν βρίσκεται απλώς ανάμεσα σε λιοντάρια (ή σφιγγες), συνδεδεμένη με αυτά ποικιλοτρόπως, αλλά πατά ουσιαστικά πάνω στη ράχη ή τον αυχένα ενός κατά μέτωπον λέοντος (του οποίου η κεφαλή εξέχει έντονα ενώ τα πρόσθια πόδια και το στήθος αποδίδονται σε πρόστυπο ανάγλυφο) ως άλλη Ανάτ-Ασιάρτη-Κεντές,²² όπως τη γνωρίζουμε σε μια σειρά έργων της Εγγύς Ανατολής. Σε ορισμένα ανάγλυφα μάλιστα από πέτρα ή ελεφαντοστό η γυμνή θεότητα κρατά και άνθη παπύρου,²³ όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της αντίστοιχης μορφής στην ασπίδα

τη Φορτίεσα και τους Αμπελόκηπους (Τεκέ) βλ. Ανατολική Μεσόγειος 1998, 203-205, αρ. 223, 225-227 και Eastern Mediterranean 1998, 134, 34, αρ. 223, 226.

¹⁸ Βλ. πιο πρόσφατα Prent 2005, 372.

¹⁹ Βλ. λ.χ. Kunze 1931. Canziani 1970. Blome 1982 κ.ά.

²⁰ Βλ. Akurgal 1949, 40, 42, 45 πιν. 25, 27, 33. Bossert 1942, 74 αρ. 873.

²¹ Βλ. σχετικές παρατηρήσεις και εικονογραφία στο Ανατολική Μεσόγειος 1998, 114-116, αρ. 319, 229 και 328 και Eastern Mediterranean 1998, 80-82, αρ. 319, 229 και 328, Πλός και Sea Routes 2003, 59-60, εικ. 15, 17-18.

²² Η γυμνή θεά με τη χαρακτηριστική αθωρική κόμμωση απαντάται συχνά στη Συροπαλαιστινιακή ακτή και τη Συρία και συνδέεται με την Ασιάρτη, απόγονο της Ισιάρ, της οποίας η λατρεία από τη Βαβυλώνα διαδόθηκε ευρύτατα και στην Αίγυπτο από τα χρόνια του Νέου Βασιλείου. Η Ασιάρτη συνδέεται και με την «ελληνική» Αφροδίτη, της οποίας επίσης ο πολεμικός χαρακτήρας είναι γνωστός. Βέβαια, στη γυμνή θεά επί λέοντος ή και με λέοντες συμπυκνώνονται χαρακτηριστικά πολλών θεοτήτων (Christou 1968, 191-193, 196). Ο πολεμικός χαρακτήρας της θεότητας την κάνει φυσικά αγαπητή στις αναπαραστάσεις όπλων, όπως λ.χ. σκευές αλόγων, παρωπίδες, εξαρτήματα αρμάτων κλπ. Η Ανάτ, γυναίκα του Βάαλ, είναι επίσης θεά κατ' εξοχήν πολεμική και γνωστή στη Συρία αλλά και η Ασεράχ και ο/η Ατιράτ είναι επίσης θεότητες που συνδέονται με τη γυμνή θεά, όπως και οι ιερές (=Qedeseh) πόρνες. Ιδιαίτερα κατά την 1^η χιλιετία π.Χ. οι θεότητες αυτές τείνουν να ενωθούν μεταξύ τους και είναι γνωστά τα ανάγλυφα της ΧΙΧ και ΧΧ δυναστείας που βρέθηκαν στην Αίγυπτο κατασκευασμένα(;) από Χανσανίτες τεχνίτες, όπου και η γυμνή θεά παριστάνεται να πατά πάνω στο λιοντάρι, όπως άλλωστε και στα πλακίδια από το Μινέτ ελ Μπέιντα. Αυτή η θεά συνδέεται με τα ονόματα Ανάτ-Ασιάρτη-Κεντές, βλ. Böhm 1990, 133-134 αλλά και Wiggins 1990, 387, 392.

²³ Βλ. προηγούμενη υποσημείωση για ανάγλυφα από την Αίγυπτο και ελεφαντοστίνα προμετωπίδια από τη Νιμρούντ, Orchard 1967, αρ. 137-138 πιν. 30.

Νο 5 του Ιδαίου. Με τη σειρά του ο λέων, στον οποίο πατά η γυμνή θεά, έχει καθυποτάξει τις σφιγγες που βρίσκονται κάτωθεν του. Αν η παράσταση μπορεί να ερμηνευθεί ως υποταγή των σφιγγών (σύμβολο κατεξοχήν αιγυπτιακό) από τον λέοντα (σύμβολο νεοχεττιτικό;) και αναφέρεται έτσι σε συγκεκριμένες σφαίρες πολιτικής επιρροής και εξουσίας στην Εγγύς Ανατολή της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, καθώς επίσης και σε παραδηλώσεις που προχωρούν και σε θρησκευτικό επίπεδο,²⁴ είναι ένα ολόκληρο κεφάλαιο που δεν θα θίξω εδώ. Να επισημάνω μόνον ότι στις προτομές των λεόντων στο κέντρο των περισσότερων ασπίδων του Ιδαίου και σ' αυτήν του Παλαικάστρου τα πρόσθια πόδια τους καταλήγουν κανονικά σε τέσσερα δάκτυλα, αντίθετα με τον δαιμονοποιημένο, ανθρωπόμορφο τύπο των «χεριών» του λέοντος της Ελεύθερνας με πέντε δάκτυλα, όπως και στην ασπίδα Νο2 από το Ιδαίο.

Όπως ήδη προανέφερα, έχω υπαινιχθεί σε παλαιότερα κείμενά μου ότι ορισμένες από τις ασπίδες του Ιδαίου Άντρου —δεν αναφέρομαι δηλαδή σε όλες τις ασπίδες που έχουν βρεθεί εκεί, αλλά τουλάχιστον σε αυτές με εικονογραφικές παραστάσεις ανάλογες με αυτές της «ασπίδας» της Ελεύθερνας ή ακόμη και άλλες ανάλογα πλούσια διακοσμημένες— ίσως θα πρέπει ουσιαστικά να ερμηνευτούν ως ασπίδες-καπάκια χάλκινων λεβήτων και ότι αυτά θα πρέπει να σχετίζονται με κάποιες τελετουργίες (ιεροπραξίες, τελετές μύησης, ταφικές τελετουργίες κ.λπ.) ανάλογα με την περιοχή εύρεσής τους. Η άποψή μου αυτή στηρίζεται και στο γεγονός ότι στο Ιδαίον Άντρο δεν έχει βρεθεί άλλος χρηστικός οπλισμός²⁵ (κράνη-περικεφαλαίες, θώρακες, σπαθιά, ξίφη κλπ.) εκτός από ορισμένες αιχμές βελών ή δοράτων, που θα μπορούσαν, όμως, να μην είχαν απαραίτητως αναθηματικό χαρακτήρα αλλά να βρέθηκαν στον χώρο του σπηλαιού για άλλους λόγους. Η απουσία οπλισμού άλλου είδους, επομένως, προβληματίζει για την ερμηνεία των χάλκινων ασπίδων ως αναθημάτων οπλισμού στο Ιδαίο, τη στιγμή που στον χώρο του σπηλαιού έχουν βρεθεί σειρές από χάλκινους κινητούς ή τριποδικούς λέβητες. Είναι λογικό να σκεφθεί κανείς ότι κάποιες από αυτές θα μπορούσαν να έχουν χρησιμεύσει ως καπάκια των λεβήτων και ότι μαζί με αυτούς (ή κάποιες και ανεξάρτητα) έχουν να κάνουν με τελετουργίες, τις οποίες θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε παρακάτω.

Ο λέβης είναι ένα χρηστικό αντικείμενο, ένα κοινό μαγειρικό σκεύος, το οποίο πολλές φορές με τριποδικό υποστυλιό ή πάνω σε αυτό, χρησίμευε και ως μονάδα αξίας άρα και συναλλαγής στη γεωμετρική κοινωνία, ως δώρον, ως βραβείο αγώνων, ως πολυτελές ανάθημα σε ιερά καθώς επίσης ως τελετουργικό σκεύος στο πλαίσιο λατρευτικών δραστηριοτήτων (ανάμεσα στα άλλα και ως σκεύος μαντείας) κλπ.²⁶

Ο λέβης μεταμορφώνει ότι εισέρχεται μέσα του: την ωμή τροφή τη μετατρέπει σε μαγειρεμένη και βρώσιμη. Σε συμβολικό επίπεδο εκπροσωπεί τον πολιτισμένο άνθρωπο απέναντι στα θηρία, τα ζώα που τρώνε την τροφή τους ωμή, ή γενικότερα στην άγρια φύση. Συνάμα, όμως, το σκεύος αυτό στην αρχαιότητα έχει τις μαγικές ιδιότητες: της

²⁴ Δ.χ. το λιοντάρι εκτός από ηλιακό σύμβολο και σύμβολο που συνδέεται με τη βασιλεία έχει και μια ενδιαφέρουσα σύνδεση με τον θάνατο και τον τάφο και θεωρείται ότι οι λέοντες ενσαρκώνουν φυσικές ή νεκρικές υπερφυσικές δυνάμεις καθώς επίσης ότι ορίζουν την περιοχή εξουσίας της θεότητας (Blome 1982, 72-73). Επίσης οι σφιγγες συνδέονται, εκτός των άλλων, με τους τάφους, έχουν δηλαδή και νεκρικό χαρακτήρα (Müller 1978, 30. Christou 1968, 104-105). Για τον δαιμονικό χαρακτήρα των λεόντων βλ. Müller 1978, 13, 16, 28. Gabelmann 1965, 61 και Christou 1968, 192-193.

²⁵ Βλ. πρόσφατα Prent 2005, 703 πίν. 4.

²⁶ Για τα παραπάνω βλ. Maass 1978, 136-140. Mallwitz-Herrmann 1980, 40-41. Κοντολέων 1961, 286-187. Willemsen 1955, 99. Coldstream 1977, 330 κ.α. Roux 1976, 119-129. Parke 2000, 92-93.

ανανέωσης (η Μήδεια για να πείσει τις κόρες του Πελία ότι ο πατέρας τους θα γινόταν και πάλι νέος, έκανε τη σχετική επίδειξη με τεμαχισμένα μέλη γέρικου κριαριού (ή βοδιού) που μετατράπηκε σε νεαρό κριάρι (ή μοσχάρι),²⁷ της **αναγέννησης** (ο διαμελισμένος Διόνυσος, Διόνυσος Ζαγρέας, αναγεννήθηκε όταν οι Τιτάνες έβρασαν τα μέλη του μέσα στον τριποδικό λέβητα),²⁸ της **μετουσίωσης** (οι ίδιοι οι λέβητες στη Δωδώνη ή η Πυθία καθημένη στον λέβητα του Απόλλωνα καταλαμβάνεται από το πνεύμα του θεού, την κυριεύει ο θεός, γίνεται το όργανό του ή ένα με αυτόν για να προφητεύσει).²⁹

Το γνωστό καπάκι που βρέθηκε στον τάφο Ρ της Φορτέτσας (**εικ. 11**) και χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ.³⁰ παρέχει μια σειρά από στοιχεία που μπορούν να οδηγήσουν την έρευνα προς τιςπίστες και δοξασίες της περιόδου σχετικά με τα αντικείμενα που μας απασχολούν. Η κεντρική διηγηματική παράστασή του έχει από πολλούς ερευνητές ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως³¹ όπως επίσης η πρωταγωνιστική ανδρική μορφή καθώς και η μορφή που βρίσκεται κάτω από τον τριποδικό λέβητα. Θα επιμείνω εδώ, προσπαθώντας να συνεισφέρω προς την ερμηνεία του συνόλου. Απαραγνώριστο είναι, κατά τη γνώμη μου, το ορεινό τοπίο μέσα στο οποίο διαδραματίζεται η σκηνή. Εάν τα κεντρικά γεωμετρικά μοτίβα αριστερά και δεξιά αποδίδουν φάρια ή σχηματικά με γεωμετρική διακόσμηση τα μέλη ενός ισχυρού ζώου (π.χ. τους μηρούς ενός ταύρου)³² ή είναι απλώς διακοσμητικά στοιχεία, προς το παρόν ας παραμείνει ανοικτό. Ωστόσο, η κεντρική ανδρική μορφή προσδιορίζεται σαφώς από τα σύμβολα που κρατά: στο αριστερό χέρι ένα πιηνό ενώ στο δεξί τον κεραυνό. Για τον τελευταίο έχουν εγερθεί, κατά καιρούς, πολλές αμφιβολίες —υπάρχουν ερευνητές που το θεωρούν φυτό, νερό ή σιτιδήποτε άλλο— αλλά νομίζω ότι μια σειρά αναγλύφων του θεού Τεσούμπ ή Ταρχούντας, θεού του κεραυνού και των καιρικών φαινομένων, όπως ο Χαλντι από το Μουσασίρ που αναφέραμε πιο πάνω, τόσο από αναπαραστάσεις του στην Β. Συρία του 9^{ου} ή 8/7^{ου} αι. π.Χ. ή στο Τελ Μπαρσίπ (Τελ Αχμάρ), το Κορκίν Κογιού κλπ. (**εικ. 12α, β**)³³ όσον και από τον τρόπο που κρατά τον κεραυνό, δεν αφήνουν αμφιβολία ότι ο ζωγράφος του πώματος της Φορτέτσας μπορεί να ήταν ελεύθερος να απεικονίσει τον θεό με το αφομοιωμένο καλλιτεχνικό ιδίωμα της εποχής του και με τον δικό του τρόπο,³⁴ όχι όμως και την παράσταση του κεραυνού, που προφανώς δεν γνώριζε και την δανείστηκε από ανάλογα ανατολικά πρότυπα που θα είχε υπόψη του.

Ότι τα ανατολικά αυτά πρότυπα ήσαν ήδη γνωστά από τον 9^ο αι. π.Χ. στην Κρήτη και ότι σιγά-σιγά αφομοιώνονταν σε ένα γηγενές ιδιότυπο καλλιτεχνικό ιδίωμα στο νησί, νομίζω ότι μπορεί να το δει κανείς, εάν συγκρίνει τις παραστάσεις του θεού του κεραυνού με τον κοντό χιτωνίσκο και τα χαρακτηριστικά μοτίβα των χεριών με τον ίδιο θεό που πατά πάλι στον ταύρο από το τύμπανο του Ιδαίου και την αντιστοιχη σκηνή από

²⁷ Graves 1988, 4.155. Φαράκλας 1987, 40-41.

²⁸ Graves 1979, 1.103-104.

²⁹ Βλ. παραπάνω υποσημείωση 26.

³⁰ Βλ. τελευταία Ανατολική Μεσόγειος 1998, 115-116, 205 αρ. 227 και Eastern Mediterranean 1998, 81-82, αρ. 227. Πλόες και Sea Routes 2003, 60, 366 αρ. 521.

³¹ Βλ. μεταξύ άλλων Brock 1957, 122-123, πίν. 107. Κοντολέων 1961, 291-292. Levi 1969, 29-30. Demargne 1947, 297.

³² Βλ. λ.χ. πώς αποδίδονται τα πρόσθια πόδια του ζώου (μοσχαριού), του οποίου η κεφαλή εξέχει πλαστικά στο μέσον του ίδιου του πώματος.

³³ Βλ. Amiet 1980, 399. Museen Gaziantep 1989, 39-40 **εικ.** 54-55.

³⁴ Η ανθρώπινη μορφή στην Κρήτη έχει απεικονιστεί πολύ πρόωμα ήδη μέσα στον 9^ο αι. π.Χ. Γι' αυτήν καθώς και για τη σχέση με την Ανατολή βλ. Coldstream 1984.

το ανάγλυφο του Τζεκέ της Συρίας (εδώ όμως με ποδήρη χιτώνα).³⁵ Από δω και πέρα η ερμηνεία της παράστασης σχετίζεται με τον τρόπο ανάγνωσής της, αν δηλαδή τη διαβάζει κανείς συγχρονικά ή όχι. Εάν η παράσταση εκληφθεί ως συγχρονική, η προτομή της μορφής κάτω από τον τρίποδα θα μπορούσε να είναι η Ρέα-Γη³⁶ που επιφάνεται κάτω από το αγγείο. Ανάλογες είναι οι παραστάσεις στην ερυθρόμορφη αττική αγγειογραφία που αποδίδουν τη γέννηση του Εριχθόνιου ή ημίτομα γυναικείων μορφών που εξέρχονται πάνω από την επιφάνεια της γης.³⁷ Αν πάλι πρόκειται για διαφορετική χρονική στιγμή, θα μπορούσε να ιδωθεί ως η επιφάνεια του ίδιου του θεού που εξέρχεται κάτω από εκεί που πατά ο τρίπους, δηλαδή μέσα από τη γη, από ένα χάσμα της ή ακόμη και ένα σπήλαιό της έτσι όπως λ.χ. αποδίδεται ο Ζεός να βγαίνει από τη σπηλιά του στην Ίδη και να παραλαμβάνεται από τη Ρέα σε αναγεννησιακούς χάρτες της Κρήτης (**εικ. 13**).³⁸ Ενδιαφέρουσα είναι η παρουσία των πτηνών στην παράσταση για την οποία σχετικά πρόσφατα ο F. Caruso³⁹ έχει προτείνει σε σχέση με έναν πρώιμο μύθο την ερμηνεία τους ως (Κουρητών) κλειτών του μελιού, τους οποίους ο Δίας μεταμόρφωσε σε πτηνά. Μια μετατροπή και επιφάνεια του ίδιου του θεού φαίνεται να υπαινίσσεται η παράσταση της θεότητας που εξέρχεται μέσα από τον τρίποδα της μητέρας της Αξού (**εικ. 14**),⁴⁰ στις λαβές του οποίου διακρίνονται αντωπά επίσης δυο πτηνά. Ανεξάρτητα από την ερμηνεία της ίδιας της μορφής (Δίας, Αθηνά ή ό,τι άλλο), οι ερευνητές έχουν θεωρήσει ότι η θεότητα επιφάνεται μέσα από το βάθος του λέβητα. Αυτό ενισχύεται ακόμα περισσότερο από τους βρυχόμενους λέοντες που κρατούν τα πόδια του τρίποδα ατενίζοντας προς αυτήν. Ποιά είναι όμως αυτή η μορφή και τι συμβολίζει; Τα μακριά της μαλλιά, το αγένειο πρόσωπο και η πολεμική εξάρτηση (ασπίδα, ξίφος) μπορούν να ταιριάζουν σε μια γυναικεία θεότητα, μια Αθηνά,⁴¹ εάν μάλιστα στην απόδοση του δικτυωτού τμήματος του ενδύματός της, που διακρίνεται μόλις κάτω από την ασπίδα, αναγνωρίσει κανείς ένα γυναικείο ένδυμα. Το ίδιο ισχυρή βέβαια θα μπορούσε να είναι στην Αξό και η Αφροδίτη, της οποίας το ιερό έχει αποκαλυφθεί στα τέλη του 19^{ου} αι. από τους Ιταλούς,⁴² όταν μάλιστα με όπλα έχει να κάνει και η πρώιμη Αφροδίτη στον Ακροκόρινθο καθώς και σε άλλες περιοχές.⁴³ Δεν θα αναφερθώ εδώ διεξοδικά στους αρνητές της ερμηνείας της μορφής ως θηλυκής και Αθηνάς, θα σημειώσω, όμως, ότι πράγματι δεν γνωρίζουμε τι συμβαίνει κάτω από το χείλος του λέβητα. Το ίδιο πιθανός δηλαδή, κατά τη γνώμη μου, θα μπορούσε να είναι και ένας κοντός χιτωνίσκος ή ένα περιζώμα και άρα η μορφή να είναι νεανική ανδρική με «ηρωική» μακριά κόμη, ένας νέος Δίας λ.χ. ή ένας αναγεννημένος-ανανεωμένος

³⁵ Για τα ανάγλυφα από το Τελ Μπαρσίπ, όπου ο θεός με κοντό χιτωνίσκο όσο και από το Τζεκέ με μακρύ ποδήρη χιτώνα βλ. εδώ υποσημείωση 33. Για το τύμπανο βλ. Kunze 1931, πίν. 49. Nilsson 1950, 579. Lorimer 1936-7.

³⁶ Κοντολέων 1961, 292.

³⁷ Βλ. Bérard 1974 και γενικά LIMC λήμμα Ge.

³⁸ Έργο του Άγγελου Βεργίκιου-Βεργίτη (; - 1565) βλ. Κουμαριανού κ.ά. 1986.

³⁹ Caruso 2002, 9 κ.εξ. κυρίως 21 κ.εξ. Ευχαριστώ τον Fabio και από αυτή εδώ τη θέση για το ανάτυπο που μου έστειλε από τη Συρακούσα στις 21-11-2006, όταν διόρθωνα τα δοκίμια του παρόντος κειμένου και μπόρεσα να το ενσωματώσω εδώ βιβλιογραφικά. Ελπίζω στα Πρακτικά του Συνεδρίου για τον Πρινιά να έχω την ευκαιρία να συζητήσω τις απόψεις του διεξοδικότερα.

⁴⁰ Hoffmann 1972, πίν. 45.

⁴¹ Hoffmann 1972, 37. Guarducci 1937. Schefold 1993, 54.

⁴² Halbherr 1899, 539. Levi 1930-31, 50. Rizza 1984, 65. De Polignac 1995, 82 και Prent 2005, 250 και 495.

⁴³ Βλ. Flemberg 1991.

Κρηταγενής Δίας που, ως νέος Κούρος, εξέρχεται από ένα σκεύος στου οποίου τις μαγικές ιδιότητες αναφερθήκαμε πιο πάνω. Παράσταση που θα ταίριαζε σ' ένα αμυντικό όπλο, όπως η μίτρα της Αξού που ανήκε σε κάποιον αριστοκράτη-πολεμιστή της Πρωτοαρχαϊκής περιόδου, πριν ανατεθεί στο ιερό.

Σ' αυτήν την αναγέννηση και ανανέωση φαίνεται ότι πίστευε και ο νεκρός κάτοχος του αγγείου μέσα στο οποίο θα είχαν τοποθετηθεί τα καμένα οστά του, σκέπη και ασπίδα των οποίων ήταν το καπάκι του τάφου Ρ της Φορτέσσας, πολύ περισσότερο που το κομβίο-«λαβή» του διαμορφώνεται ως προτομή νεαρού μόσχου με τον γνωστό, ήδη από το μινωικό παρελθόν, «ρόδακα» στο μέτωπο. Μολονότι ανεπίστρεπτα χαμένο το περιεχόμενο του ταφικού αγγείου πάνω στο οποίο θα ταίριαζε το πόμα της Φορτέσσας, η παραπάνω υπόθεσή μας ότι πιθανότατα θα περιείχε τα οστά ενός άνδρα, γίνεται πιο κατανοητή από άλλα ανάλογα παραδείγματα. Τόσο το φύλο όσο και την πολεμική του ιδιότητα ή και την αριστοκρατική του καταγωγή μπορούμε να τις συνάγουμε από μια σύγκριση με άλλα ανάλογα αντικείμενα όπως λ.χ. το καπάκι από το βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού με κεφαλή πολεμιστή,⁴⁴ ή ακόμα και από άλλες συγκρίσιμες παραμέτρους σε ανεσκαμμένους ασύλητους τάφους της γεωμετρικής περιόδου, που μας χαρίζουν νεότερες έρευνες όπως λ.χ. η ανθρωπολογική μελέτη των καμένων οστών των νεκρών του τάφου Α1/Κ1 της Ελεύθερας,⁴⁵ όπου διαπιστώθηκε ότι πάνω από το 90% του οστεολογικού υλικού ανήκε σε άνδρες ηλικίας 18-45 ετών, τα οστά ενός από τους οποίους άσπιζε και κάλυπτε η χάλκινη «ασπίδα»-καπάκι της Ελεύθερας.

Εκτός από τις παραπάνω επισημάνσεις, τι περιείχαν, άραγε, οι χάλκινοι λέβητες του Ιδαίου και τι αυτοί του τάφου της Ελεύθερας; Για την τελευταία, όσοι λέβητες δεν βρέθηκαν ταλαιπωρημένοι και στραπατσαρισμένοι από τη φωτιά⁴⁶ (εικ. 15) ή τα υπολείμματα των ταφικών πυρών *in situ*, δηλαδή αυτοί που βρέθηκαν εντός του θαλαμοειδούς τάφου Α1/Κ1,⁴⁷ δεν φαίνεται να περιείχαν τα οστά νεκρών –εκτός και αν το περιεχόμενο ορισμένων είχε αδειάσει σε κάποια χρονική στιγμή, πράγμα που δεν μπορεί να αποκλεισθεί ταφονομικά. Έτσι, είναι πολύ πιθανόν οι χάλκινοι λέβητες να είχαν χρησιμοποιηθεί κατά τη διάρκεια του τελετουργικού ταφικού τυπικού και στη συνέχεια να τοποθετήθηκαν στον τάφο, να τοποθετήθηκαν δηλαδή ανεπίστρεπτι στον χώρο κατάληξής τους. Δύο είναι οι πιθανότερες χρήσεις τους: είτε να είχαν χρησιμεύσει για τον καθαρισμό-λουτρό του νεκρού (ή για καθαρτήριες τελετές περί τον τάφο) είτε να είχαν χρησιμοποιηθεί για την παρασκευή-προετοιμασία φαγητού πριν, κατά τη διάρκεια ή μετά το πέρας της ταφικής τελετής ως σκεύη νεκροδείπνου.⁴⁸ Χωρίς να αποκλείουμε την πρώτη πιθανότητα, η οποία συνδέεται κυρίως με τον εσωτερικό, κλειστό, ιδιωτικό χώρο των νεκρών και των συγγενών τους, η δεύτερη πιθανότητα μοιάζει ίσως πιο ισχυρή, καθώς αφορά σε έναν ευρύτερο κύκλο ανθρώπων (συγγενών, φίλων, ξένων) γενικότερα δηλαδή σε ένα ευρύτερο κομμάτι της κοινωνίας που συμμετείχε στο νεκρόδειπνο. Έτσι, με τη διάρρηξη της αλυσίδας του κύκλου της ζωής, η απώλεια ενός κρίκου από το κοινωνικό σύνολο θα ενεργοποιούσε τους υπόλοιπους και θα τους έφερνε πιο κοντά. Και

⁴⁴ Βλ. Ανατολική Μεσόγειος 1998, 116, 204 αρ. 225. Για τα κεραμικά πόματα σε τεφροδόχα αγγεία κλπ. βλ. Coldstream 1994.

⁴⁵ Agelarakis 2005.

⁴⁶ Σταμπολίδης 1993, 65 και εικ. 21. Stampolidis 2002, 328-329.

⁴⁷ Σταμπολίδης και Stampolidis 2004, 122-124, 274 αρ. 340-341.

⁴⁸ Σταμπολίδης και Stampolidis 2004, 126-132.

η κοινή τροφή που συνδέεται με το συγκεκριμένο συμβάν θα ένωνε και θα ισχυροποιούσε τους υπόλοιπους κρίκους της κοινωνικής αλυσίδας.⁴⁹

Ανάλογα και οι χάλκινοι λέβητες ενός ιερού, όσοι δεν ήσαν αναθήματα ή έπαθλα αναθήματα, αλλά ακόμη και τα τελευταία, θα μπορούσαν να είναι χρηστικά αντικείμενα για εορτές και πανηγύρεις, που, μετά την εκάστοτε χρήση τους, θα παρέμεναν στους χώρους του ιερού για την εξυπηρέτηση των αναγκών του. Ανάλογα όπως γινόταν με τις άλλες θυσίες, η παρασκευαζόμενη μέσα στους λέβητες τροφή, ιδιαίτερα σ' αυτούς που θα είχαν ως πώματα, σύμφωνα με την υπόθεσή μας, τις παραστάσεις με τη γυμνή θεότητα κυρίαρχο πάνω στον κόσμο της άγριας ζωής των λεόντων, θα μπορούσε να σχετίζεται με τελετουργίες που θα λάμβαναν χώρα στο Ιδαίον Άντρο και οι οποίες θα συνδέονταν με τελετές μετάβασης των νέων στην περίοδο της ενηλικίωσης, στην περίοδο δηλαδή ενσωμάτωσής τους στην κοινωνία των αριστοκρατών-πολιτών. Η θεότητα στην οποία θα αναφερόταν η λατρεία και η τελετουργία θα μπορούσε κάλλιστα να είναι τόσο μια γυναικεία (άλλωστε από το Ιδαίο Άντρο δεν λείπουν τα ακριβά κοσμήματα ως αναθήματα)⁵⁰ όσο και μια ανδρική, αναγεννώμενη και ανανεούμενη θεότητα, όπως άλλωστε στο πέραςμα των ενιαυτών ανανεωνόταν και η εκάστοτε νέα γενιά των αριστοκρατών-πολεμιστών (και αργότερα στο πλαίσιο της πόλης, η νέα γενιά των πολιτών). Στη δεύτερη περίπτωση η θεότητα αυτή ήταν ο Δίας, ως νέος Κούρος, όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς αν φέρει στο νου τον Ύμνο του Παλαικάστρου, αφού ανάλογα εκεί καλείται να πηδήσει μέσα στην πόλη και στους νέους ανθρώπους (*Θόρε κές/ πόλῆας άμῶν... θόρε κές ν[έος πολ]είτας*)⁵¹ και εισερχόμενος, έτσι, εντός τους, να τους καταστήσει ένθεους και από άτομα της «άγριας» φύσης των εφήβων να τα καταστήσει μέλη της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών, ενοποιώντας τα ως συνδεδετικός κρίκος, ως ιερός, κοινός δεσμός.

Πώς, όμως, εισερχόταν ο θεός στους νέους πολίτες; Για να δοθεί μια απάντηση πραγματική και όχι μεταφορική σ' αυτό το ερώτημα, νομίζω ότι θα πρέπει πρώτα να απαντήσουμε ποια ήταν η τροφή εντός των λεβήτων και πώς αυτή ήταν παρασκευασμένη. Η ερμηνεία των παραστάσεων για τους «κλέφτες» του μελιού, που αναφέρθηκε παραπάνω,⁵² παραπέμπει στη διαδικασία παραγωγής υδρομελιού και είναι γνωστές οι ιδιότητες του μελιού και η σχέση του με τις θεότητες. Θα μπορούσε, επομένως, να υποθεθεί ότι οι λέβητες περιείχαν υδρόμελι που παρασκευαζόταν για τις τελετές που περιγράψαμε λίγο πριν. Ωστόσο, ο αριθμός και το μεγάλο μέγεθος ορισμένων λεβήτων του Ιδαίου ίσως οδηγεί και σε μια ακόμη διαφορετική προσέγγιση. Είναι πολύ πιθανό ότι επρόκειτο για κομματιασμένο κρέας βοδιού (ή κριού), ένα είδος βραστόυ κρέατος, με ένα είδος μέλανος ζωμού. Τα ζώα αυτά με τη δύναμη και τις παραδηλώσεις τους ταιριάζουν απόλυτα σε μια τέτοιου είδους τελετουργική πανδαισία. Άλλωστε ο ίδιος ο θεός πηδά ως ταύρος και μπαίνει μέσα στην πόλη, στα πλοία, στα κοπάδια, και στους ανθρώπους και είναι γνωστοί οι ταυρόμορφοι θεοί (Δίας-Διόνυσος) σ' ολόκληρη την αρχαιότητα για να αφήσω στην άκρη την ειδική σχέση του ταύρου με την Κρήτη. Ο μελισμός του ζώου και η ρίψη των τμημάτων του στο ιερό σκεύος με τη βοήθεια της τελετουργικής διαδικασίας —λεκτικής, μουσικής, δοξαστικής— γίνεται τροφή ιερή, μετατρέπεται σε σώμα και αίμα θεού, που περνά στα μέλη που συμμετέχουν

⁴⁹ Σταμπολίδης και Stampolidis 1996, 115, 126-128.

⁵⁰ Prent 2005, 703 πίν. 4.

⁵¹ Στροφή στ', στ. 29-30. Για τη χρονολόγηση του ύμνου και τις προηγούμενες ερμηνείες του κλπ. βλ. Perlman 1995.

⁵² Βλ. υποσημείωση 39.

στη βρώση του ως κοινωνία. Το άτομο με την κοινωνία της τροφής από το κοινό ιερό σκεύος, γίνεται σύνολο, όπως ανανεωμένο συνολικά, ολόκληρο βγαίνει το τεμαχισμένο ζώο από τον λέβητα της Μήδειας ή τα μέλη του Διονύσου Ζαγρέα ξαναγίνονταν ολόκληρος (συνολικός) θεός. Αυτού του είδους η τροφική τελετουργική κοινωνία, *mutatis mutandis*, είναι ανάλογη με την καθ' ημάς θεία κοινωνία, όπου ο οίνος και ο άρτος στο κοινό ιερό δισκοπότηρο μετατρέπεται σε σώμα και αίμα Κυρίου και οι συμμετέχοντες, μέλη της κοινωνίας του θεού, γίνονται ένθεοι, αφού κοινωνούν το ίδιο το σώμα και το αίμα Του. Υπ' αυτήν την έννοια η εικονογραφία της θείας κοινωνίας, όπου μέσα στο Άγιο Δισκοπότηρο υπάρχουν τεμαχισμένα τα μέλη του Χριστού (εικ. 16)⁵³ (σε άλλες παραστάσεις αναγράφεται καθαρά στην παράσταση η λέξη ΜΕΛΙΣΜΟΣ⁵⁴ πρβλ. και «ό μελιζόμενος και μηδέποτε διαιρούμενος. ό έσθιόμενος και μηδέποτε δαπανώμενος») ή από όπου εξέρχεται το ημίτομο του σώματος του Ιησού Χριστού (εικ. 17),⁵⁵ βρίσκει τα πρότυπά της στο ανάλογο εικονογραφικό μοτίβο του ανανεωμένου Κούρου της μίτρας της Αξού, που βγαίνει μέσα από τον ιερό τρίποδα, με όποιον τρόπο και αν έχει περάσει, ανά τους αιώνες, η πίστη της ένωσης του ανθρώπου με το θείο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agelarakis, A.P. 2005. *The Anthropology of Tomb AIK1 of Orthi Petra in Eleutherna; A Narrative of the Bones: Aspects of Human condition in Geometric-Archaic Eleutherna*, Athens.
- Akurgal, E. 1949. *Späthethitische Bildkunst*, Ankara.
- Amiet, P. 1980. *Art of the Ancient Near East*, (μτφ. Shepley J., Choquet Cl.), New York.
- Ανατολική Μεσόγειος 1998. Σταμπολίδης, Ν.Χρ., Καρέτσου, Αλ. (επιμ.), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη, 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.*, Ηράκλειο.
- Andraea, W. 1943. *Sendschirli W. Die Kleinfunde*, Berlin.
- Barnett, R.D. 1950. «The excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van», *Iraq* 12, 1-43, πιν. 1-22.
- Barnett, R.D. 1960. *Assyrian Palace Reliefs*, London.
- Bérard, C. 1974. *Anodoi. Essai sur l'Imagerie des Passages Chthoniens*, Neuchâtel.
- Blome, P. 1982. *Die figurliche Bildwelt Kretas in der geometrischen und früharchaischen Periode*, Mainz.
- Böhm, St. 1990. *Die Nackte Göttin*, Mainz.
- Borchardt, H. 1977. «Frühe griechische Schildformen» στο Buchholz, H.G., Wiesner, J., *Kriegswesen, Schutzaffen und Wehrbauten*, Archaeologia Homerica, 1.Ε1.
- Bossert, H.Th. 1942. *Altanatolien Kunst und Handwerke in Kleinasien von den Anfängen bis zum völligen Aufgehen in der griechischen Kultur. Die ältesten Kulturen des Mittelmeerskreises 2*, Berlin.
- Brock, J.K. 1957. *Fortetsa. Early Greek Tombs near Knossos*, BSA Supplement, part 2, Cambridge.
- Canziani, F. 1970. *Bronzi Orientali e Orientalizanti a Creta nel VIII e VII sec. a.C.*, Roma.

⁵³ Κωνσταντινίδη 1991, 519 αρ. 210 εικ. 180 και 184 (Κρήτη, Καλλονή (Σκυλλοί) Άγια Φωτεινή).

⁵⁴ Κωνσταντινίδη 1991, 460 αρ. 30, 463 αρ. 40, 464 αρ. 41, 466-7 αρ. 49, 472 αρ. 65 και 66 κ.α.

⁵⁵ Κωνσταντινίδη 1991, 298, 518 αρ. 208, εικ. 179 (Κύπρος, Άγιος Νικόλαος Κακοπετριάς) και 297, 523 αρ. 220, εικ. 193 (Ευαγγελίστρια του Μυστρά).

- Caruso, F. 2002. «Zeus Kretagenes e I ladri di miele», *Chronache di Archeologia* 33, 1994, 9-39.
- Christou, Chr. 1968. *Potnia Theron. Eine Untersuchung über Ursprungerscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt einer Gottheit*, Thessaloniki.
- Coldstream, J.N. 1977. *Geometric Greece*, London.
- Coldstream, J.N. 1984. «A Protogeometric nature goddess from Knossos», *BICS* 31, 93-104.
- Coldstream, J.N. 1994. «Urns with lids: the visible face of the Knossian 'Dark Age'», στο D. Evely, H. Hughes-Brock, N. Momigliano (επιμ.), *Knossos. A labyrinth of History. Papers in honor of S. Hood*, Oxford, 105-121.
- Demargne, P. 1947. *La Crete Dédalique. Études sur les Origins d' une Renaissance*, Paris.
- De Polignac, F. 1995. *Cults, Territory and the Origins of the Greek City-state* (μτφ. Janet Lloyd), Chicago.
- Eastern Mediterranean* 1998. Stampolidis, N.Chr., Karetsou, A. (eds.), *Eastern Mediterranean; Cyprus-Dodecanese-Crete, 16th-6th c. B.C.*, Herakleion.
- Φαράκλας, Ν. 1987. *Η Μεγάλη Πλαστική των Γεωμετρικών Χρόνων*, Ρέθυμνο.
- Flemberg, J. 1991. *Venus Armata. Studien zur bewaffneten Aphrodite in der griechisch-römischen Kunst*, Stockholm.
- Frankfort, H. 1969. *Art and Architecture in the Ancient Near East*, London 1969⁴.
- Halbherr, F. 1899. «Lavori eseguiti in Creta dalla Missione Archeologica Italiana dal 9 Giugno al 9 Novembre 1899», *Rend Linc (serie 5)*, 8, 525-540.
- Hoffmann, H. 1972. *Early Cretan Armorers*, Mainz.
- Gabelmann, H. 1965. *Studien zum frühgriechischen Löwenbild*, Berlin.
- Γκαλανάκη, Κ. 2001. *Θεοί, Δαίμονες και Θνητοί σε Χάλκινα Τορεύματα από το Ιδαίο Άντρο*, (αδημ. Διδ. Διατρ.), Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Graves, R. 1979-1988. *Οι Ελληνικοί Μύθοι 1-4*, Αθήνα.
- Guarducci, M. 1937. «Due aspetti di Atena nella religione cretese», *Rivista del Real Istituto d' Archeologia e Storia dell' Arte* VI, 7-19.
- Κοντολέων, Ν. 1961. «Η γέννησις του Διός», *Κρητικά Χρονικά* ΙΕ'-ΙΣΤ' Ι, 283-293.
- Κουμαριανού κ.ά. 1986. Κουμαριανού, Αικ., Δρούλια, Λ., Layton, E., *Το Ελληνικό Βιβλίο 1476-1830*, Αθήνα.
- Kunze, E. 1931. *Kretische Bronzereliefs*, Stuttgart.
- Κωνσταντινίδη, Χ. 1991. *Ο Μελισμός. Οι Συλλειτουργούντες Ιεράρχες μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα Τίμα Δώρα ή τον Ευχαριστηριακό Χριστό*, (αδημ. Διδ. Διατρ.), Αθήνα.
- Levi, D. 1930-31. «I bronzi di Axos», *ASAtene* 13-14, 43-146.
- Levi, D. 1969. *Early Hellenic Pottery of Crete*, Amsterdam.
- Λεμπέση, Αγγ. 1976. *Οι Στήλες του Πριλιά*, Αθήνα.
- Lorimer, H.L. 1936-7. «Dipaltos», *BSA* 37, 172-186.
- Luschau, M.v. 1902. *Sendschirli III. Thorskulpturen*, Berlin.
- Maass, M. 1978. «Die geometrischen DreifüÙe von Olympia», *Olympische Forschungen* 10, Berlin.
- Madhloom, J.A. 1970. *The Chronology of the Neo-Assyrian Art*, London.
- Mallwitz-Hermann, H.V. 1980. *Die Funde aus Olympia*, Athen.
- Mediterraneo Orientale* 2001. Stampolidis, N.Chr., Karetsou, Al. (επιμ.), *Il Mediterraneo Orientale. Cipro-Dodecaneso-Creta 16°-6° sec. a.C.*, Atene-Roma.

- Müller, P. 1978. *Löwen und Mischwesen in der archaischen griechischen Kunst*, Zürich.
- Museen Gaziantep 1989. Temisjoy, Il. *et alii*, *Die Museen von Gaziantep*, Ankara.
- Nilsson, M.P. 1950. *The Minoan-Mycenean Religion and its Survival in Greek Religion* Lund 1950².
- Olmstead, A.J. 1960. *History of Assyria*, Chicago.
- Orchard, J.J. 1967. *Equestrian Bridle Harness Ornaments. Ivories from Nimrud I.2*, Iraq.
- Parke, H.W. 2000. *Τα Ελληνικά Μουσεία* (μτφρ. από την αγγλική έκδοση του 1967), Αθήνα.
- Perlman, P. 1995. «*Invocatio and imprecatio: the hymn to the greatest kouros from Palaikastro and the oath in ancient Crete*», *JHS* 115, 161-167.
- Prent, M. 2005. *Cretan sanctuaries and cults: continuity and change from Late Minoan IIIc to the Archaic period*, Leiden & Boston.
- Πλόες 2003. Σταμπολίδης, Ν.Χρ. (επιμ.), *Πλόες. Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις Λατών της Μεσογείου, 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.*, Αθήνα.
- Rizza, G. 1984. *Creta Antica. Cento Anni di Archeologia Italiana (1884-1984)*, Roma.
- Roux, G. 1976. *Delphes, son Oracle et Sesdieux*, Paris.
- Sakellarakis, I.A. 1985. «L' Antro Ideo. Cento anni di attivita archeologica, 1884-1984», στο *Atti dei Convegna Linai 74 Cento Anni di Attivita Archeologica Italiana in Creta*, Roma, 19-48.
- Sakellarakis, I.A. 1988. «Some geometric and archaic finds from the Idean Cave» στο Hagg, R., Marinatos, N., Nordquist, G. (επιμ.), *Early Greek Cult Practice*, Stockholm, 173-193.
- Sakellarakis, I.A. 1992. «The Idean Cave Ivories» στο Fitton J.L. (επιμ.), *Ivory in Greece and the Eastern Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic Period*, London, 113-140.
- Scheffold, K. 1993. *Götter und Heldensagen der Griechen in der früh- und hocharchaischen Kunst*, München.
- Sea Routes 2003. Stampolidis, N.Chr. (επιμ.), *Sea Routes. From Sidon to Huelva; Interconnections in the Mediterranean, 16th-6th c. B.C.*, Athens.
- Snodgrass, A. 1964. *Early Greek Armour and Weapons*, Edinburgh.
- Σταμπολίδης, Ν.Χρ. 1993. *Ελεύθερνα. Τομέας III.1. Γεωμετρικά και Αρχαϊκά χρόνια. Το Γεωμετρικό-αρχαϊκό Νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας, Ρέθυμνο*.
- Σταμπολίδης, Ν.Χρ. 1996. *Αντιποινα: Συμβολή στη Μελέτη των Ηθών και των Εθίμων της Γεωμετρικής-αρχαϊκής Περιόδου*, Ρέθυμνο.
- Stampolidis, N.Chr. 1996. *Reprisals: A contribution to the Study of Ethics in Geometric-archaic Period*, Rethymnon.
- Σταμπολίδης, Ν.Χρ. 1996α. «Μια υπόθεση εργασίας», *Αριάδνη* 8, 65-69.
- Σταμπολίδης 2000. Παρλαμά, Λ., Σταμπολίδης, Ν.Χρ. (επιμ.), *Η Πόλη Κάτω από την Πόλη. Ευρήματα από τις Ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*, Αθήνα.
- Stampolidis 2000. Parlama, L., Stampolidis, N.Chr. (επιμ.), *The City Beneath the City. Finds from the Excavations for the Metropolitan Railway of Athens*, Athens.
- Stampolidis, N.Chr. 2002. «From the geometric and archaic necropolis at Eleutherna» στο Stamatopoulou, M., Yeroulanou M. (επιμ.), *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, BAR Int. Series 1031, 327-332 πίν. 83-86.
- Σταμπολίδης, Ν.Χρ. (επιμ.) 2004. *Ελεύθερνα. Πόλη, Ακρόπολη, Νεκρόπολη*, Αθήνα.

Stampolidis, N.Chr. (επιμ.) 2004. *Eleutherna. Polis, Acropolis, Necropolis*, Athens.

Wiggins, P. 1990. «The Myth of Asherah Lion Lady and Serpent Goddess», *UF* 23, 383-394.

Willemsen, F. 1955. «Der delphische Dreifuß», *JdI* 70, 85-104.

Καθηγητής Ν.Χρ. Σταμπολίδης
nstampolidis@cycladic-m.gr

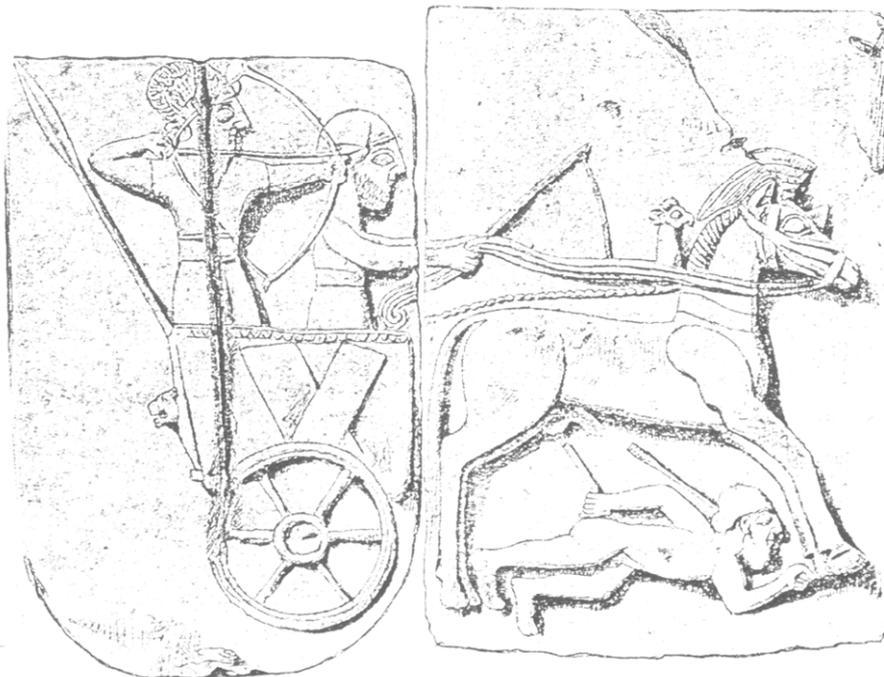

Εικ.1 Άποψη του θυραίου ανοίγματος και του εσωτερικού του ασύλητου θαλαμοειδούς τάφου ΑΙΚ1.

Εικ.2 Η χάλκινη «ασπίδα» Α143 από τον τάφο Α1Κ1.

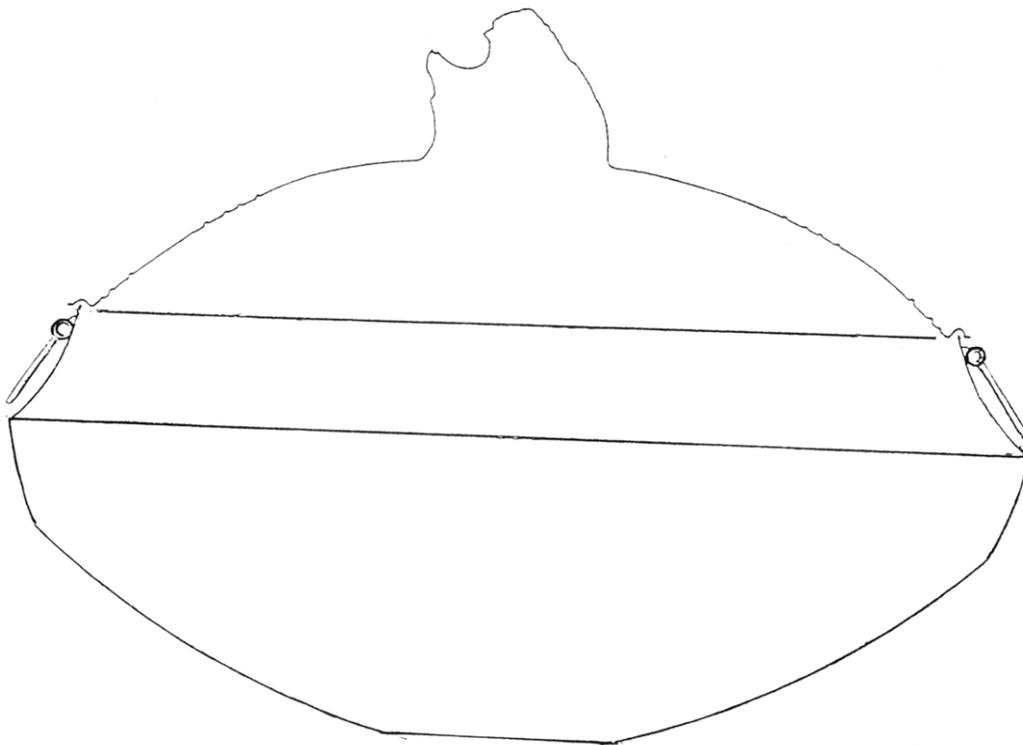
Εικ. 3 Τμήμα ασσυριακού αναγλύφου της περιόδου του Ασουρνασιρπάλ του Β΄(από Madhloom 1970, πίν. XXVIII16).

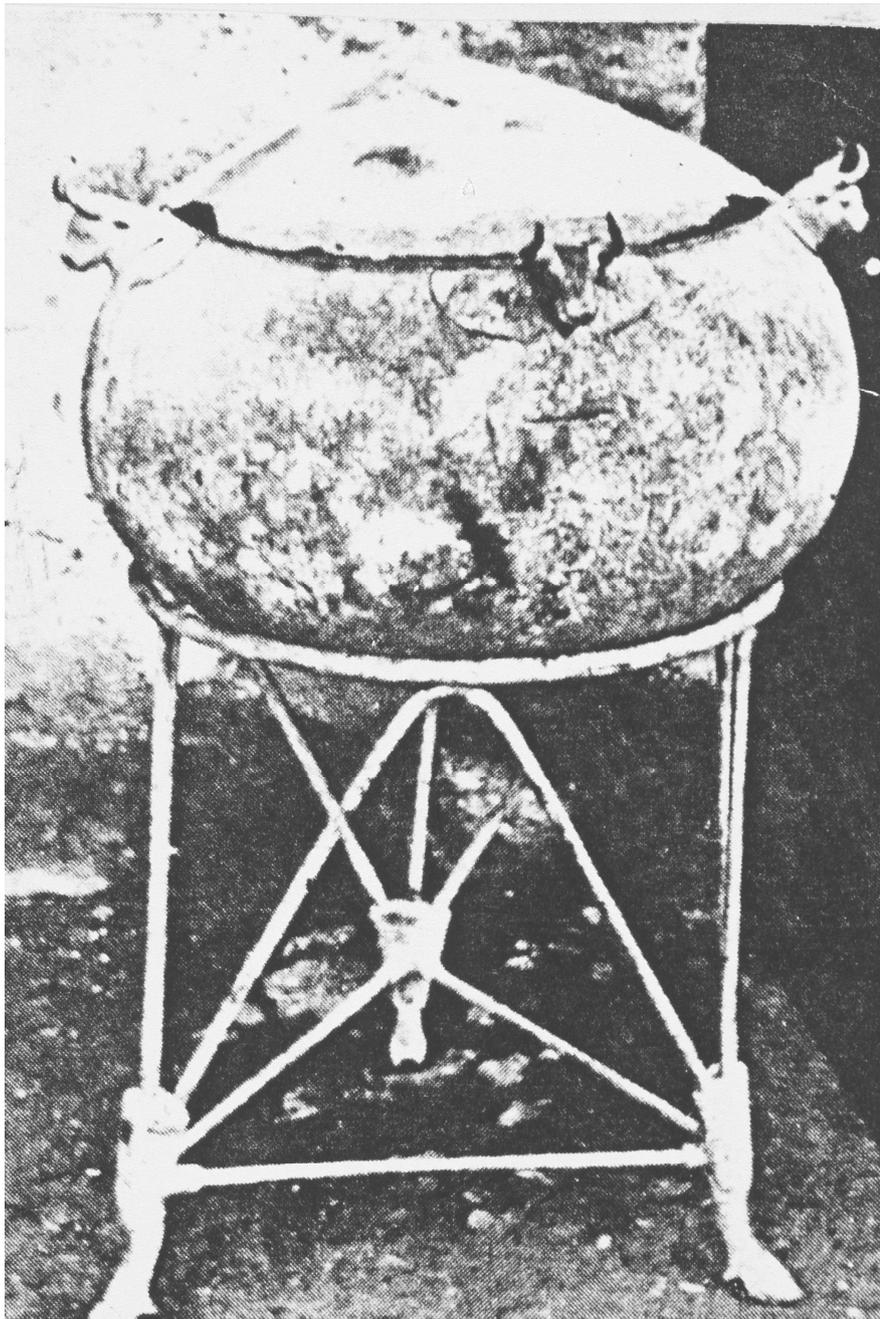
Εικ.4 Τμήμα αναγλύφου ορθοστάτη από το Σιντσιρλί (από Lus Chau 1902, 211 εκ. 102).

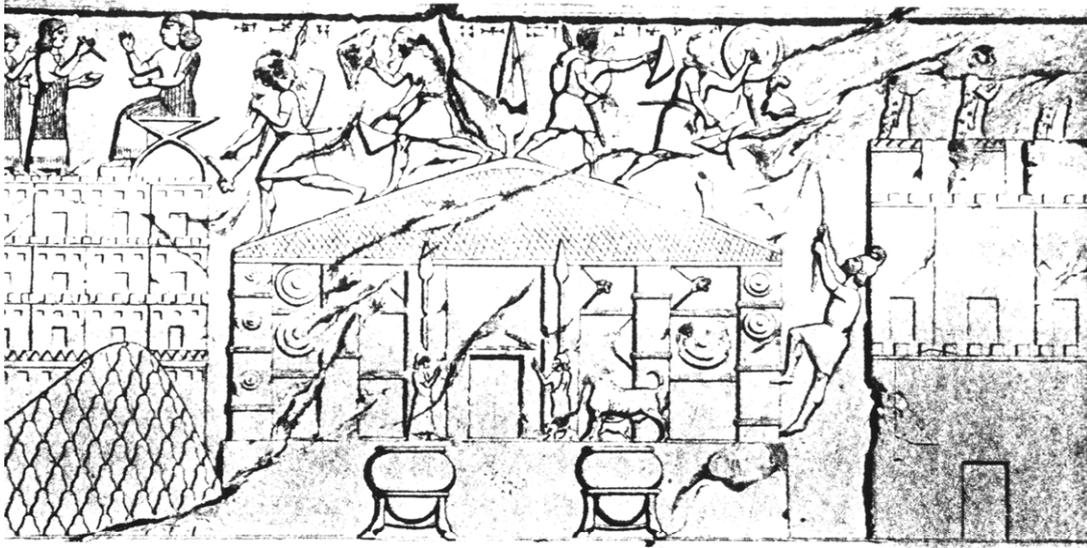
Εικ. 5α Χάλκινος λέβης από τον τάφο Α1Κ1 (αρ. ευρ. Μ 1749).

Εικ. 5β Σχεδιαστική αναπαράσταση λέβητα και «ασπίδας» Α143.

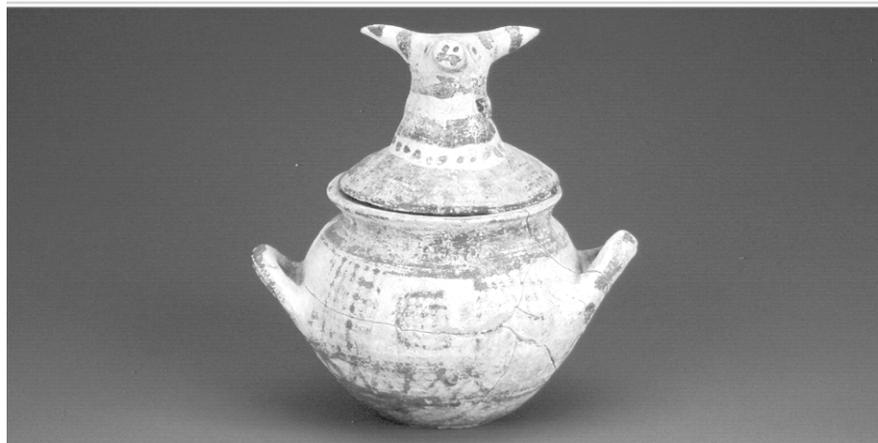
Εικ. 6 Χάλκινος λέβης με καπάκι από το Τοπράκ Καλέ (από Barnett 1950, πιν. XXII,1)

Εικ. 7 Τμήμα αναγλύφου από το Χοσραμπάντ (από Olmstead 1960, εικ. 101).

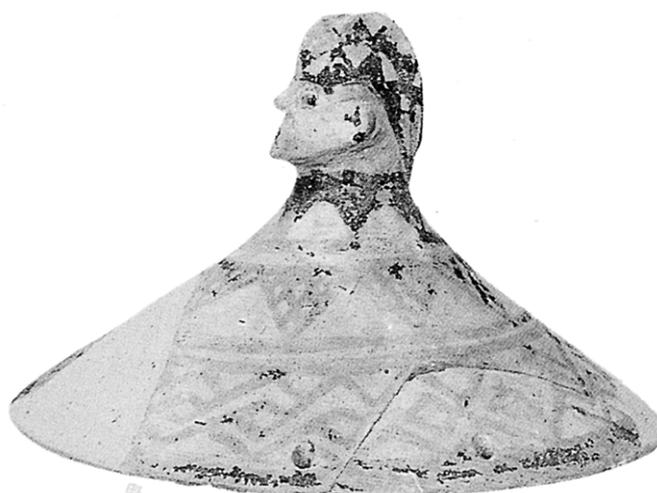
Εικ. 8 Τμήμα αναγλύφου από το Χοσραμπάντ (από Olmstead 1960, εικ. 102).

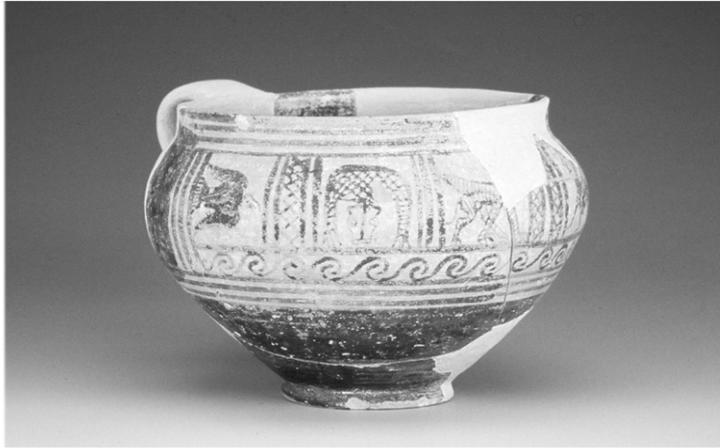
Εικ. 9α Πήλινο καπάκι από το βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού
(από Eastern Mediterranean 1998, 204, αρ. 225).

Εικ. 9β Πήλινο καπάκι από τάφο των Αμπελοκήπων της Κνωσού
(από Eastern Mediterranean 1998, 203, αρ. 223).

Εικ. 9γ Πήλινο καπάκι από τον τάφο Ρ της Φορτέτσας
(από Eastern Mediterranean 1998, 204-5, αρ. 226).

Εικ. 10α Πήλινος μόνωτος σκύφος από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού (από Sea Routes 2003, 60, εικ. 17).

Εικ. 10β Χρυσό κόσμημα από το Ιδαίον Άντρο (από Sea Routes 2003, 60, εικ. 18).

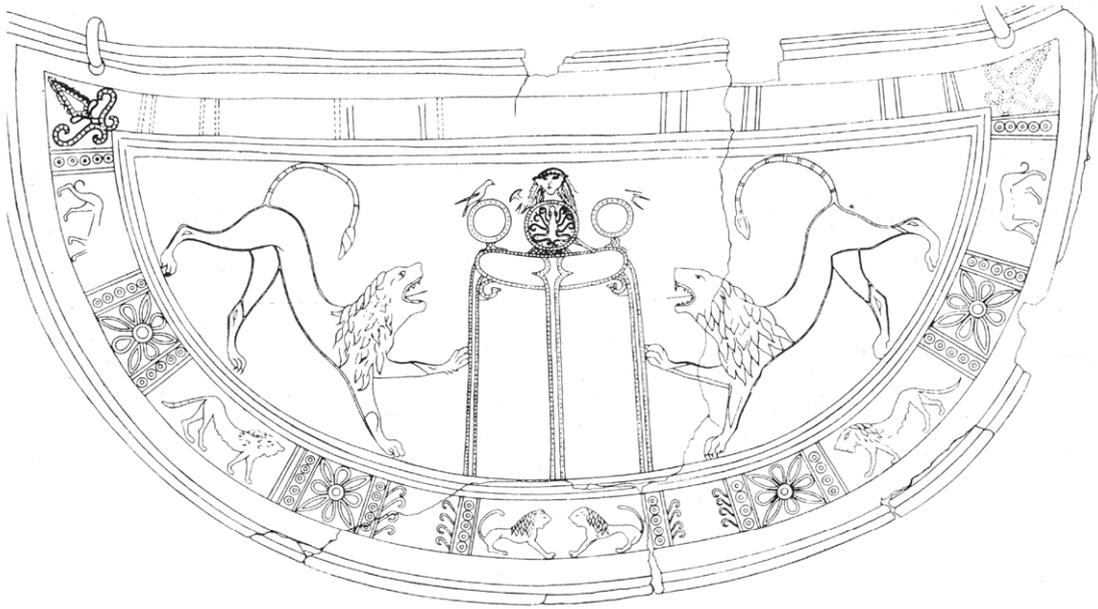
Εικ. 11 Πήλινο καπάκι από τον τάφο Ρ της Φορτέτσας (από Sea Routes 2003, 366, αρ. 521).

Εικ. 12α Ανάγλυφο από τη Β. Συρία (από Amiet, 1980, 399)
Εικ. 12β Ανάγλυφο από το Τελ Μπερσίπ (από Amiet, 1980, 399)

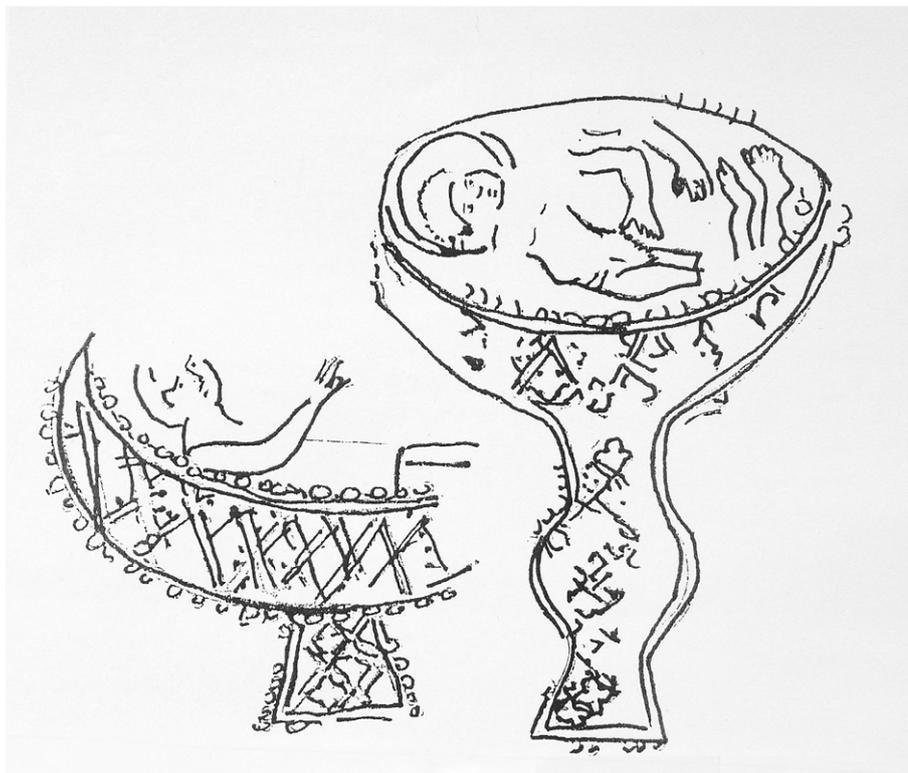
Εικ.13 Αναγεννησιακός χάρτης της Κρήτης (από Κουμαριανού κ.ά. 1986).

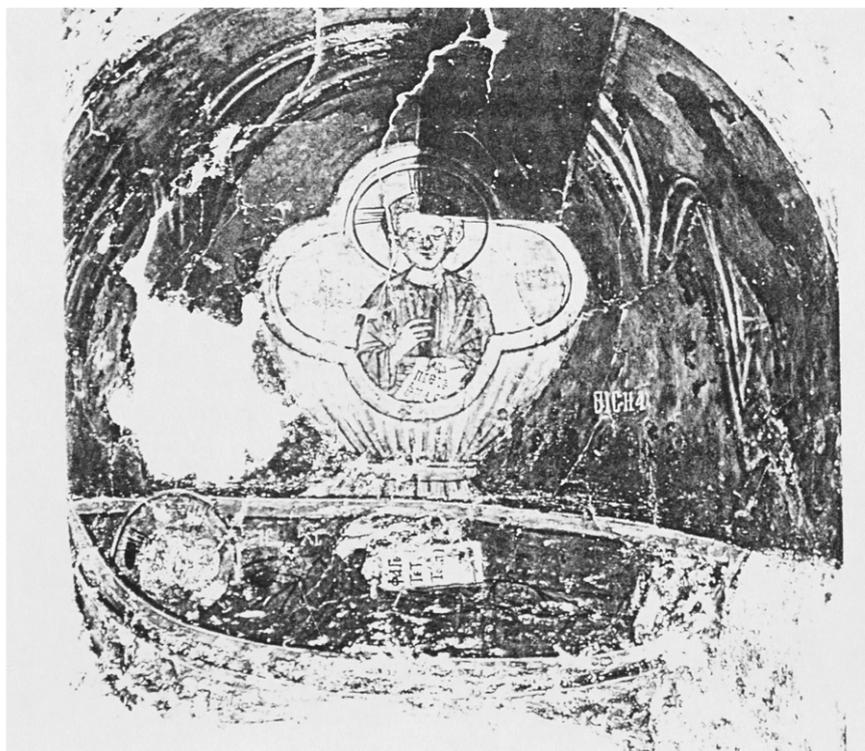
Εικ. 14 Σχέδιο της χάλκινης μήτρας της Αξού (από Hoffmann 1972, πίν. 45).

Εικ. 15 Χάλκινος λέβης από τη νεκρόπολη της Ελεύθερας.

Εικ. 16 Σχέδιο από τμήμα τοιχογραφίας. Κρήτη, Καλλονή (Σκυλλοί), Αγ. Φωτεινή: ο Χριστός θυόμενος-μελιζόμενος (από Κωνσταντινίδη 1991, εικ. 184).

Εικ. 17 Τοιχογραφία. Κύπρος, Κακοπετριά, Αγ. Νικόλαος της Στέγης: η προτομή του Χριστού εξέρχεται από το Άγιο Δισκοπότηρο (από Κωνσταντινίδη 1991, εικ. 179).

